

OPENSTAANDE REKENINGEN

Hinke Piersma en Jeroen Kemperman

Openstaande rekeningen

DE GEMEENTE AMSTERDAM

EN DE GEVOLGEN VAN ROOF EN RECHTSHERSTEL, 1940-1950

BOOM – AMSTERDAM

Openstaande rekeningen is geschreven in opdracht van de gemeente Amsterdam.

Afbeelding omslag: Jodenbuurt 1945 (Beeldbank WO2-NIOD)

Omslagontwerp: Robin Stam, Rotterdam

Vormgeving binnenwerk: Peter Verwey, Heemstede

© 2015 NIOD

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789089536617

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

In een tijd dat er alleen nog maar regels zijn,
vergeet men dat er tussen de regels door
ook een hoop te lezen valt.

Vrij naar Freek de Jonge, *De Verbouwing*, uitgezonden VPRO, 28 december 2014.

INHOUD

Voorwoord Eberhard van der Laan	8
Inleiding	10
1 Een stadsbestuur onder de Nieuwe Orde	26
Het oorlogscollege in Amsterdam	30
Gemeentebtenaren en de Jodenvervolging	46
De deportaties nemen een aanvang	55
De arisering van Joods eigendom	64
2 Joods onroerend goed in de aanbidding	76
Tussenhandelaren	76
Gemeentelijke aankopen	83
Joodse woningbouwverenigingen	96
3 Terugkeer en rechtsherstel	108
Terug naar Amsterdam	110
Sloop- en stutwerk	120
Bewoonde woningen	128
Rechtsherstel	132
Gemeentelijke schikkingen	138
4 Erfpacht	154
Betalingsproblemen	156
Het naoorlogse stadsbestuur	159

De zaak-Schrijver	164
Meer protesten	168
Discussie in ambtelijk Amsterdam	173
De zaak-Simons	185
5 Achterstallige belastingen	196
Straatgeld en brandverzekeringsbelasting in Amsterdam	198
Straatbelasting in Den Haag	205
De hoogste rechter	212
6 Een nieuw hoofdstuk	221
Van collectief verzet naar collectieve schuld	221
Conclusie	231
Bijlagen	240
1 Berekeningen	240
2 Arrest Hoge Raad 1947	251
3 Arrest Hoge Raad 1950	255
Verantwoording	265
Afkortingen	269
Noten	271
Dankwoord	305
Archieven en bronnen	308
Literatuur	316
Personenregister	326
Zakenregister	332

VOORWOORD

Nog altijd houdt de Tweede Wereldoorlog ons bezig. Die oorlog wordt maar geen ‘gewone’ geschiedenis, geen verleden tijd. Dat geldt in het bijzonder voor de vervolging van de Joodse bevolkingsgroep tijdens de Duitse bezetting. Als burgemeester van Amsterdam word ik vrijwel dagelijks herinnerd aan het feit dat 61.000 van de 80.000 Joodse stadgenoten onder de ogen van hun medeburgers zijn afgevoerd en – naar later bleek – vermoord. Dit verschrikkelijke drama kan als de donkerste periode in de geschiedenis van Amsterdam worden beschouwd. Het blijft ook nu nog een open zenuw in de stad.

De verontwaardiging was dan ook groot toen *Het Parool* berichtte over de vondst van de studente Charlotte van den Berg. Zij ontdekte in 2013 in de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam documenten die aantoonde dat de gemeente Amsterdam na de oorlog Joodse burgers, die waren teruggekeerd uit de kampen of de onderduik, boetes voor niet betaalde erfpachtcanon over de oorlogsjaren in rekening heeft gebracht. Uit de notulen van de vergadering van de gemeenteraad uit 1947 kon worden opgemaakt dat op een bureaucratische en kille manier met deze kwestie was omgegaan.

Veel was op dat moment echter nog onduidelijk, onder andere de vraag hoe omvangrijk deze kwestie precies was geweest en hoe in de rest van Nederland was gehandeld. De gemeenteraad en het college waren daarom in april 2013 unaniem van mening dat het beleid van de gemeente van destijds goed moest worden uitgezocht. Daarbij zou niet alleen de erfpachtboete onder de loep moeten worden genomen, maar ook nog andere mogelijke nare kwesties waarbij de gemeente betrokken was. Men zou dit onderzoek kunnen beschouwen als een lokale pendant van wat circa vijftien jaar geleden op het niveau van de rijksoverheid is uitgezocht. Het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Ho-

locaust- en Genocidestudies werd bereid gevonden om dit onderzoek binnen een overzienbare periode uit te voeren.

Het stadsbestuur heeft gesteld dat datgene wat is misgegaan, benoemd moet worden en datgene wat rechtgezet kan worden, zal worden rechtgezet. Dit boek levert een grote en belangrijke bijdrage aan dat benoemen van wat is misgegaan. Hinke Piersma en Jeroen Kemperman laten op grondige en evenwichtige wijze zien dat de wederopbouw van de verwoeste samenleving na de oorlog ten koste kon gaan van de wederopbouw van verwoeste individuele levens. De stad heeft wat recht te zetten ter vervulling van haar – in de woorden van Gerhard Durlacher – ‘morele plicht en missie de herinnering aan de sjoa levend te houden en uit te dragen opdat de mensheid een les uit het verleden kan trekken’.¹

Eberhard van der Laan
Burgemeester van Amsterdam

INLEIDING

De achttiende-eeuwse Amerikaanse politicus Benjamin Franklin schijnt geschreven te hebben: ‘Niets in deze wereld is zeker, behalve de dood en belastingen.’ Lange tijd was het heffen van belastingen het voorrecht van vorsten, graven en hertogen die met de opbrengsten hun bestuurlijke taken uitvoerden en konden zorgen voor de landsverdediging – het onderhouden van dure legers. Belastingen werden destijds vooral gebruikt voor uitbreiding en versterking van de eigen bestuursmacht. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werden de belastinginkomsten steeds vaker aangewend voor publieke doeleinden, om naast openbare orde en defensie te investeren in bijvoorbeeld armoedebestrijding, volkshuisvesting en stadsvernieuwing. In Amsterdam was het onder meer de liberale wethouder van Financiën en later van Publieke Werken, M.W.F. (Willem) Treub, die in de periode 1893-1896 een gemeentelijk beleid voerde dat welhaast ‘sociaaldemocratisch’ genoemd kan worden, zonder daarbij overigens ooit een beroep te doen op het ‘sociale’ – een in zijn ogen sentimenteel argument. Treub onderbouwde zijn door nut, noodzaak en mogelijkheden ingegeven voorstellen met uitvoerig cijfermateriaal. Hij was tevens een vurig pleitbezorger van het Amsterdamse erfpachtstelsel.¹

Om voldoende politieke steun te verwerven voor de invoering van bepaalde heffingen, werden deze door politici vaak gepresenteerd in termen van verbetering en vooruitgang. De burgers zouden er persoonlijk baat bij hebben, zo werd hen voorgehouden. Maar wanneer de belastingontvanger eenmaal aan zet was, veranderde het heffen van belasting in een uiterst onpersoonlijk instrument. Dit bleek vlak na de Tweede Wereldoorlog wel heel duidelijk toen uit de kampen en onderduik teruggekeerde Joodse oorlogsslachtoffers of de nabestaanden van hen die waren vermoord, door de lokale overheid werden gecon-

fronteerd met openstaande rekeningen. Het Amsterdamse gemeentebestuur toonde zich destijds niet erg gevoelig voor het (vaak op emotionele wijze geuite) verzet hiertegen. De oorzaken hiervan zullen in dit boek worden onderzocht. Daarbij zal niet uitsluitend naar de interne ambtelijke stukken worden gekeken. De gemeente Amsterdam opereerde tenslotte niet in een maatschappelijk vacuüm, maar werd in haar handelen beïnvloed door de wijze waarop in de eerste decennia na de oorlog in de Nederlandse samenleving vorm werd gegeven aan de collectieve herinnering aan de bezettingsjaren. Hierin was voor de Jodenvervolgning weinig plaats.

Dominant was de nationale mythe van een ‘onbuigzaam volk’ dat zich dapper had proberen te verweren tegen het Duitse bezettingsregime.² In Amsterdam was het partijloze gemeenteraadslid M. de Hartogh, een overlevende van het kamp Theresienstadt, een van degenen die deze boodschap verwoordde. Tijdens de eerste vergadering van de tijdelijke Amsterdamse gemeenteraad op 21 november 1945, nam hij het woord. Hij wilde van de gelegenheid gebruikmaken om ‘als Jood, die zelf aan den lijve ondervonden heeft, wat het naziregime betekende voor de Nederlanders, en vooral voor de Joodsche Nederlanders’ zijn diepe erkentelijkheid te betuigen voor alles ‘wat het Nederlandsche volk, en zeer zeker ook de kerken, voor de Joden hebben gedaan’.³ Hoewel niet was voorkomen dat het grootste deel van de Joodse bevolking was gedeporteerd en vermoord, zou de ramp nog groter zijn geweest wanneer de niet-Joodse Nederlanders niet hadden geholpen:

Naast rouw voelt spreker [De Hartogh] daarom vreugde over het feit, dat in de bezettingsjaren opnieuw gebleken is, dat het Nederlandsche volk zich niet tegen zijn Joodsche landgenoten laat opzetten. Het is hem een behoefte, van deze plaats iets te getuigen van de diepe dankbaarheid, die de harten van de Joden in Nederland vervult, dat zij in deze vijf bange jaren als Nederlanders beschouwd werden, en men zich solidair met hen verklaarde.⁴

De dankbaarheid die Joodse overlevenden geacht werden te voelen, kwam in 1950 tot uitdrukking in het Monument van Joodse Erkentelijkheid op het Weesperplein (tegenwoordig aan de Weesperstraat).

Onthulling Monument van Joodse Erkentelijkheid op het Weesperplein door burgemeester A.J. d'Ailly in 1950. *Stadsarchief Amsterdam*

De Hartogh was een van de initiatiefnemers van het monument geweest. Geheel in lijn met wat hij tijdens de raadsvergadering had gezegd, sprak hij tijdens de onthulling wederom zijn dank uit aan alle niet-Joodse Nederlanders die Joodse vervolgers hadden geholpen,

Een eerder initiatief van Joodse zijde, een monument op het Jonas Daniël Meijerplein ter nagedachtenis aan de Joden 'die het slachtoffer waren geworden van de Duitse bezettingsmaatregelen', was gestrand. Het was een voorstel van het bestuur van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge (NIHS), maar het Amsterdamse stadsbestuur meende dat het Jonas Daniël Meijerplein niet geschikt was voor een vrijstaand beeld. Aldus de gemeente eind 1946. In februari 1947 vroeg het NIHS om een heroverweging van deze beslissing. Het antwoord liet twee jaar op zich wachten, en was opnieuw afwijzend.⁵

Het argument dat een vrijstaand beeld niet paste op het Jonas Daniël Meijerplein werd in 1952 gelogenstraft door de onthulling op datzelfde plein van het beeld *De Dokwerker*, het monument ter nagedachtenis aan de Februaristaking in 1941. Het was dan ook niet zozeer de invulling van de publieke ruimte die ten grondslag lag aan de afwijzingen, als wel de wijze waarop het stadsbestuur aan de publieke herinnering invulling wenste te geven. Daarin was in de eerste decennia na de oorlog geen plaats voor een apart monument voor Joodse slachtoffers van de Holocaust. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog diende nationaal te zijn en was doordrenkt van noties over heroïek en verzet. Binnen deze nationale kaders werd de Jodenvervolging gezien als een fenomeen dat vreemd was aan de Nederlandse cultuur ‘met haar traditie van gastvrijheid en tolerantie’. Dit had directe gevolgen voor de keuze voor de te plaatsen monumenten en vooral voor wat ze moesten verbeelden.⁶

Illustratief in dit verband is het initiatief van de Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens om een monument op te richten dat uitdrukking moest geven aan de verschrikkingen in de kampen Vught, Amersfoort en Westerbork. Volgens de commissie waren deze kampen enerzijds ‘een typerend instrument’ van de ‘Duitse onderdrukking in zijn wreedsten vorm’, en anderzijds symbolen voor het leed dat was teweeggebracht en voor ‘den verzetsgeest van ons volk’. Het nieuwe monument zou zowel een ‘schandmerk’ voor het Duitse volk, als ‘één der brandpunten van geestkracht en leed van verzetsgeest en offer’ moeten representeren; de heroïsche strijd en het zinvolle offer van de Nederlandse natie moesten worden beklemtoond. Dat de drie kampen ook een belangrijke rol hadden gespeeld bij de racistische vervolging van Nederlandse Joden, was daarbij van ondergeschikt belang.⁷

De Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens kende een brede samenstelling en droeg het nationaal ideologisch denken uit in haar besluiten en initiatieven.⁸ Een belangrijk uitgangspunt voor de commissie was dat een monument niet voor een te specifieke groep of gebeurtenis bedoeld mocht zijn. De secretaris van de commissie en tevens lid van het werkcomité dat aanvragen moest toetsen, J.H. des Tombe, schreef in een brief aan E. de Quay (eveneens lid van

het werkcomité) dat ‘de verliezen aan mensenlevens’, hoe ‘betreurenswaardig ook’, op zichzelf geen aanleiding mochten zijn tot het oprichten van monumenten met een nationaal karakter. In zijn ogen moest een nationaal gedenkteken positief van aard zijn. Daar paste de Jodenvervolgning niet in, net zoals ook een voorstel ter oprichting van een nationaal herinneringsteken voor de razzia van Putten, waarbij het grootste deel van de mannelijke bevolking van die plaats was afgevoerd en omgekomen, werd afgewezen. Dat lag anders voor het voorgestelde kampmonument (dat er overigens nooit zou komen) en het Monument van Joodse Erkentelijkheid. Deze monumenten waren én nationaal én positief.⁹

Ook al voldeed het Monument van Joodse Erkentelijkheid aan de criteria van destijds, de uiting van dankbaarheid gold niet de hele Nederlandse bevolking. De Hartogh en zijn mede-initiatiefnemers wisten als geen ander hoeveel Joden slachtoffer waren geworden van de naziterreur.¹⁰ Dit betekende echter niet dat aan de hulp die wél was geboden, mocht worden voorbijgegaan. Jegens hen ‘die hun plicht deden, vanzelf en zonder vragen’, was dankbaarheid verschuldigd, aldus de redactie van het *Nieuw Israelietisch Weekblad* (NIW):

Dat niet aan het Nederlandse volk in zijn geheel die dank verschuldigd is, doet niets af aan de individuele prestaties. Integendeel, het verhoogt ten zeerste hun waarde. En alle bezwaren, die uit de naoorlogse structuur mogen zijn voortgekomen, verdwijnen volkomen in het niet tegenover de daden van hen, die vaak met gevaar en zelfs verlies van hun leven klaar stonden om ons te helpen. Voor hen willen wij, zonder enig voorbehoud, een gedenkzuil oprichten: want mede dank zij hen, leven wij.¹¹

Ofschoon de werkelijkheid genuanceerd en complex is, moet een monument een duidelijke boodschap uitstralen. Het was de beeldhouwer Joh. Wertheim die was belast met de taak om hieraan invulling te geven. Hij had gekozen voor vijf reliëfs met menselijke figuren die respectievelijk ‘Berusting’, ‘Afweer’, ‘Bescherming’, ‘Weerstand’ en ‘Rouw’ voorstelden.¹² ‘Berusting’ drukte – zo staat in een notitie waarin de grondgedachte van Wertheim uiteen werd gezet – de houding van grote

M. de Hartogh, initiatiefnemer van het Monument van Joodse erkentelijkheid (foto van rond 1925).

Stadsarchief Amsterdam

aantallen vervolgte Joden uit, die geen uitweg hadden gezien. ‘Afweer’ symboliseerde het samengaan van Jood en niet-Jood in de oorlog en de illegaliteit. ‘Bescherming’ was de centrale figuur van het monument en verwees naar de liefde van de niet-Jood voor zijn medemens, in het bijzonder voor de zwaar getroffen Jood – een liefde die zich had geuit door het bieden van hulp bij onderduik, vlucht enzovoort. ‘Weerstand’ kenmerkte de morele steun die de niet-Jood aan de Jood had gegeven, zijn verzet en aanvalsgesest in de actieve strijd tegen de bezetter. ‘Rouw’ ten slotte verbeeldde het samen treuren door Jood en niet-Jood om het verlorene, om de doden en het leed in de gemeenschappelijk gedragen beproeving.¹³

Gewild of ongewild bekleemtoonde de beeldencollage, met name in de figuur van ‘Berusting’, een tegenstelling tussen de activiteit van niet-Joden en de passiviteit van Joden. De tegenstelling actief-passief zou terugkeren in de landelijk gevoerde discussie over de vraag welke oorlogsslachtoffers in aanmerking konden komen voor een invalidi-

teitspensioen. Daarin werd een onderscheid gemaakt tussen de verzetsstrijders (actief) en vervolgd (passief). Voor de verzetsstrijders kwam in 1947 de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945 tot stand, maar voor de vervolgd duurde het tot 1972 voordat zij aanspraak konden maken op een uitkering op grond van ‘oorlogsinvaliditeit’.¹⁴ In feite weerspiegelde dit landelijke uitkeringsbeleid de opvattingen van de Nationale Monumenten Commissie, waarbij het nationaal-positieve discours dominant was. De verzetsstrijders hadden zich ingezet voor het vaderland, iets waarop met trots kon worden teruggekeken, en wat derhalve steun van de staat verdiende.

De onthulling van het Monument van Joodse Erkentelijkheid vond plaats op 23 februari 1950. Deze datum zal bewust zijn gekozen, vlak voor de herdenking van de Februaristaking een paar dagen later. In zijn toespraak noemde De Hartogh de Februaristaking ‘een spontane uiting van het gekwetste rechtsgevoel van het vertrapte Nederlandse volk’. Datzelfde rechtsgevoel had geïnspireerd ‘tot het verleenen van hulp aan hen die meer nog dan anderen werden vervolgd en vertrap’t. Hieraan hadden volgens De Hartogh de overgebleven Joden hun behoud te danken. Tegelijkertijd herdacht hij ‘met innige deernis’ de ruim 100.000 Joden ‘die geen hulp hebben kunnen vinden’. Als hoofd van de stad, sprak ook burgemeester A.J. d’Ailly. Hij zei dat hij ‘met een zekere trots, maar ook met een zekere beschaamdheid’ het monument aanvaardde. Trots om wat er wel was gedaan, schaamte om de ‘zeer velen’ die tekort waren geschoten.¹⁵ Dat dit monument bij de onthulling behalve dankbaarheid en trots dus ook schaamte opriep, onderstreept de ambivalente gevoelens die altijd met dit gedenkteken verbonden zijn gebleven.

Zadok Mossel, een overlevende van Bergen-Belsen, vond in 1946 de plicht tot dankbaarheid een psychische belasting die nauwelijks te dragen was. ‘Wanneer ouders hun kinderen na de oorlog weerzien en weten dat tussen hun kinderen en brandstapel en gaskamer slechts de bescherming van zelf bedreigden en vervolgd stond, dan weten zij een schuld op zich geladen te hebben, die nooit en nimmer aflosbaar is.’ Mossel omschreef naoorlogse ontmoetingen van Joden met ‘de velen van hen, die een deel van de Joodse gemeenschap voor ondergang behoed hebben’, enerzijds als ‘de enige bemoediging’ in een ‘tijd van

wanhoop aan de zedelijke waarden in de gemeenschap der volkeren'. Anderzijds leidden dergelijke ontmoetingen tot verscheurdheid tussen dat 'nooit te stillen leed', die 'eindelozes leegte' en het bewustzijn 'dat een eeuwige dankbaarheid' een plicht was jegens degenen die hadden voorkomen dat onschuldigen werden vermoord. Die verscheurdheid had volgens Mossel een grotere reikwijdte dan alleen in relatie tot Jodenhelpers. Zo was het voor Joden vrijwel onmogelijk om kritiek uit te oefenen op de Nederlandse gemeenschap, bijvoorbeeld op de verregaande medewerking aan de anti-Joodse maatregelen tijdens de bezetting, omdat het in het licht van wat er wel was gedaan als 'een onbeschaamdheid' werd gevoeld. Mossel, al voor de oorlog zionist, vertrok in 1950 naar Israël, het enige land waar men van de Jood geen dankbaarheid verwachtte.¹⁶

Mossel verzette zich tegen dankbaarheid als plicht. Sommige oud-verzetstrijders dachten hier heel anders over. Zo schreef het voormalige Heemstedse verzetstijdschrift *De Patriot* dat ondergedoken Joden 'hun leven te danken' hadden 'aan Nederlanders die uit menslievendheid' hen verborgen hadden gehouden 'met gevaar voor haren, goed en leven te verliezen'. De opgedoken Joden zouden zich derhalve 'klein' moeten voelen omdat er met hun redding 'misschien vele betere mensen' verloren zijn gegaan. Joden dienden daarom niet alleen dankbaar te zijn, maar moesten die dankbaarheid 'uiten door goed te maken wat er goed te maken is aan hen, die ter wille van Joden het slachtoffer zijn geworden'. Joden moesten uitkijken dat ze de sympathie niet verspeelden en zouden zich moeten 'onthouden van excessen'.¹⁷

Betekende dit ook dat Joodse oorlogsslachtoffers aanspraken op wat hun ooit had toebehoord achterwege moesten laten? Mevrouw Hameleers-Terhagen vond in de zomer van 1945 van wel en achtte het onbegrijpelijk dat mensen die hun hele familie verloren hadden 'nu nog de lust [hadden] jacht te maken op meubilair wat 't hunne was'. De *Leidsche Courant* schreef op 27 juli 1946 over 'de lieve joodjes' die 'het ontzettend hard te verduren' hadden gehad tijdens de oorlog, maar weer zijn 'bekomen van de schrik' en 'alweer een grote mond' opzetten. Deze voorbeelden zijn met tal van andere uit te breiden.¹⁸

De Joodse schrijver Sam Goudsmit was een van die ondergedoken Joden die zich volgens het artikel in *De Patriot* klein zouden moeten

voelen. Dit lag echter niet in zijn aard en paste evenmin in zijn perceptie van het naoorlogse Amsterdam. Toen Goudsmit zich op 5 mei 1945 voor het eerst op straat begaf, zag hij ‘de stille arbeiderswijken, de leege Jodenbuurt waar de beste huizen, naast puinhopen, door gretige ariërs bewoond worden, en vele zakenpanden door bevoorrechte ondernemers bezet – een half geariseerd ghetto, de andere helft ontvolkt’.¹⁹ Goudsmit, een socialist met communistische sympathieën, wiens jongste zoon in Auschwitz was vermoord, schreef een ware aanklacht tegen het opportunisme van de niet-Joodse bevolking. ‘De goeie bende [...] weet ook donders goed dat zij zich geen rekenschap heeft willen geven van haar passieve medewerking aan die totale en waanzinnige uitroeiing. En dat zij lange tijd blij was, geen Joden te herten.’ Dankbaarheid zal Goudsmit dan ook niet hebben gevoeld, eerder ontredde en ontluisterd. Hij zal zich niet hebben herkend in de boodschap van het Monument van Joodse Erkentelijkheid en hij was niet de enige.²⁰

Er is op zijn zachtst gezegd een spanningsveld tussen de al dan niet verplicht geuite dankbaarheid en het lot van de Joodse Nederlanders in de oorlog. Van de 80.000 Amsterdamse Joden keerden meer dan 60.000 niet terug. Maar er zouden nog een paar decennia voorbijgaan voordat hiervoor aandacht kwam, en de mythe van de collectieve weerstand van de Nederlandse bevolking tegen de Duitse bezettingsmaatregelen werd vervangen door het aanzienlijk minder heroïsche beeld van collectieve aanpassing en passiviteit. Het startschot voor deze paradigmawisseling werd gegeven door de publicatie van *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* door Jacques Presser in 1965. Hij liet, in de woorden van de historica Evelien Gans, ‘een duizendkoppige hamer neerkomen op menig Nederlands hoofd’.²¹ Tot die tijd moesten de Joodse oorlogsslachtoffers zich voegen naar de tijdgeest. Deze dicteerde dat uitsluiting, beroving en industrieel georganiseerde moord verbannen werden naar een hoekje van de herinnering, ten gunste van het positieve nieuwtestamentische grondbeginsel ‘Tel uw zegeningen’.²² Het erkentelijkheidsmonument was hiervan de ultieme uiting.

De grote nadruk op het collectieve nationale verhaal, waarin nauwelijks plaats was voor de specifieke ervaringen van de Joodse slacht-

offers, kwam in het overheidsbeleid tot uitdrukking door het besluit om bij de organisatie van de opvang van oorlogsslachtoffers geen onderscheid te maken tussen Joden en niet-Joden. Enerzijds valt dit positief te interpreteren, omdat nu op bestuurlijk niveau, anders dan de nazi's hadden gedaan, beide groepen gelijk werden behandeld. De andere kant van de medaille was echter dat dit betekende dat voor de extreem zwaar getroffen Joodse gemeenschap in principe geen speciale regelingen werden getroffen. In de praktijk zou het lastig blijken te zijn om onverkort aan dit uitgangspunt vast te houden vanwege de specifieke Duitse maatregelen betreffende de ontrechting van Joden. Dat nam niet weg dat in de eerste jaren na de bevrijding de strikte toepassing van wet- en regelgeving, ongeacht de oorlogservaring en persoonlijke achtergrond, hoog in het vaandel stond. De consequenties van dit overheidsbeleid, dat navolging vond op lokaal niveau, is het onderwerp van dit boek. Daarbij zal de focus liggen op het beleid van de gemeente Amsterdam.

Op 30 maart 2013 berichtte *Het Parool* onder de alarmerende kop 'Gemeente eiste erfpacht op van teruggekeerde Joden' dat de gemeente Amsterdam Joodse oorlogsslachtoffers na de oorlog had 'aangeslagen en beboet voor het niet betalen van erfpacht tijdens de oorlogsjaren'. Dit was aan het licht gekomen door de digitalisering van de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam (OGA), dat de administratie van de erfpachtregelingen en -contracten onder beheer heeft. Het nieuws leidde tot grote verontwaardiging. Het naoorlogse beleid van de gemeente Amsterdam werd in direct verband gebracht met de moord op de Joden door de nazi's.²³ Hoe was het mogelijk geweest, zo luidde de vraag, dat Joodse huiseigenaren die in de oorlog al hun eigendommen waren kwijtgeraakt, eenmaal teruggekeerd of opgedoken niet alleen moesten opdraaien voor achterstalligheid die buiten hun schuld was veroorzaakt, maar er zelfs voor werden beboet. Burgemeester E.E. van der Laan aarzelde niet en beloofde recht te zetten wat rechtgezet kon worden. De kwestie moest tot op de bodem worden uitgezocht.²⁴

De gemeente Amsterdam gaf het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies opdracht om het onderzoek naar de erfpachtkwestie uit te voeren. In maart 2014 bracht het NIOD verslag

uit van zijn (voorlopige) bevindingen. Naar aanleiding van dit rapport stelde het stadsbestuur aan de gemeenteraad van Amsterdam voor om het bedrag van de destijds opgelegde boetes te restitueren ‘aan de te individualiseren nabestaanden’. Dit voorstel werd in september 2014 door de gemeenteraad aangenomen. Tevens werd, naar aanleiding van een door de econometrist H.G.M. (Hein) Blocks uitgevoerd onderzoek, besloten de niet opgevraagde tegoeden bij de Gemeentelijke Girodienst alsnog uit te betalen.²⁵ Met het besluit van de gemeente Amsterdam om over te gaan tot restitutie van de erfpachtboete en girotegoeden is een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de reeds lange geschiedenis van het naoorlogse rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers.

Aan het rechtsherstel lag een tweetal wetsbesluiten uit 1944 ten grondslag. Deze bepaalden dat de Duitse anti-Joodse verordeningen met terugwerkende kracht ongedaan moesten worden gemaakt. Maar ondanks deze ogenschijnlijk heldere wetsbesluiten, zou de praktijk van de herstelwetgeving zeer weerbarstig blijken te zijn en in de decennia na de oorlog onderwerp van discussie blijven. Het was in de jaren negentig dat de kwestie prominent op de (landelijke) politieke agenda kwam te staan. Zo installeerde de minister van Financiën, Gerrit Zalm, in maart 1997 de Contactgroep Tegoeden wo II, beter bekend als de commissie-Van Kemenade, genoemd naar haar voorzitter Jos van Kemenade. Deze commissie kreeg als opdracht het kritisch volgen (‘monitoren’) van het onderzoek naar oorlogstegoeden in het buitenland. Daarnaast liet deze commissie onderzoek doen naar de omvang en roof van bezittingen van Joden in Nederland en naar de opzet en uitvoering van het vermogensrechtsherstel na 1945.

De commissie-Van Kemenade was de eerste in een reeks commissies die in 1997 werden benoemd. In juli van dat jaar volgden de Begeleidingscommissie Onderzoek Tegoeden wo II (de commissie-Scholten) en in december de Commissie van Onderzoek Liro-archieven (de commissie-Kordes).²⁶ Deze commissies, die verschillende onderzoeksterreinen bestreken, hadden met elkaar gemeen dat zij onder de loep namen wat er (mogelijk) mis was gegaan met de teruggave van roerende en onroerende goederen van Joodse oorlogsslachtoffers. Het ging daarbij om bankrekeningen die niet waren opgeëist omdat de rekeninghouders de oorlog niet hadden overleefd, nalatenschappen waar-

voor niemand zich had gemeld en die als gevolg daarvan aan de Nederlandse staat waren vervallen, niet uitbetaalde levensverzekeringen en niet opgevraagde effecten, maar ook de kosten die gemoeid waren met de bouw en het beheer van de kampen Vught en Westerbork, die destijds waren betaald uit Joods vermogen. Er werd dus zowel gekeken naar de landelijke overheid, als naar banken, verzekeringsmaatschappijen en de beurs.²⁷

De commissies concludeerden na afloop van het onderzoek dat het naoorlogse rechtsherstel weliswaar in grote lijnen correct en nauwgezet was verlopen, maar signaleerden tegelijkertijd tekortkomingen die voor veel betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties hadden gehad.²⁸ Op grond hiervan kwamen ze met een aantal aanbevelingen en ramingen van de bedragen die redelijkerwijs alsnog zouden moeten worden gerestitueerd. Over de hoogte van deze bedragen zou nog flink worden onderhandeld, waarbij het in maart 1997 opgerichte Centraal Joods Overleg Externe Belangen (CJO) optrad als vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap.

Het ministerie van Financiën ging ten slotte akkoord met een bedrag van 400 miljoen gulden. Daar de regering meende dat de beslissingen in de jaren veertig en vijftig over het algemeen rechtmatig waren geweest, moest dit bedrag niet worden gezien als het overdoen van het rechtsherstel, maar ‘als een erkenning van morele aanspraken’ van de Joodse gemeenschap.²⁹ De totale geldsom die in de jaren 1999-2000 aan de Joodse gemeenschap werd uitbetaald, was 764 miljoen gulden (omgerekend 347 miljoen euro). Naast de 400 miljoen van het ministerie van Financiën betrof dit 50 miljoen van de verzekeraars, 50 miljoen van de Nederlandse banken en 264 miljoen van de effectenbeurs.³⁰

Met de 400 miljoen gulden wilde de regering ‘uitdrukkelijk finaal recht doen aan de kritiek op de bejegening van de betrokken vervolgingslachtoffers in het rechtsherstel en de gevolgen die dat heeft gehad voor hun verdere bestaan’. De Nederlandse overheid ging er daarbij van uit dat dit ‘finaal recht doen’ betrekking had op ‘de overheid en overheidsoptreden in zijn geheel’ met inbegrip van de lokale overheden.³¹ Niettemin heeft burgemeester Van der Laan naar aanleiding van het eerste NIOD-rapport gemeend dat de door de gemeente Am-

sterdam opgelegde boete over de achterstallige erfpachtcanon moest worden gerestitueerd, omdat het opleggen daarvan ‘formalistisch en ongepast’ was geweest.³² Van der Laan initieerde tevens aanvullend onderzoek, omdat de boete wellicht niet de enige kwestie was waarvan achteraf kon worden geconstateerd dat deze misplaatst was geweest. In de gemeenteraadsvergadering van september 2014 werd groen licht gegeven voor een dergelijk vervolgonderzoek.

In de eerste fase had het NIOD-onderzoek zich beperkt tot de kwestie van de achterstallige erfpacht in Amsterdam. Het rapport hierover gaf tevens een berekening van de bedragen die met de erfpachtboetes waren gemoeid.³³ In het vervolgonderzoek zouden ook andere gemeentelijke heffingen (zoals straatgeld en brandverzekeringsbelasting) die mogelijk aan teruggekeerde Joden waren opgelegd aan de orde moeten komen. Daarnaast werd besloten om het Amsterdamse erfpachtbeleid te vergelijken met het beleid van een aantal andere Nederlandse grote steden. Op deze wijze zou antwoord kunnen worden gegeven op de vraag in hoeverre het Amsterdamse beleid afwijkend was geweest. Een dergelijk comparatief perspectief biedt de mogelijkheid om niet slechts op basis van morele, maar tevens op grond van zakelijke argumenten die zijn ontleend aan de historische context, uitspraken te doen over het handelen van de gemeente Amsterdam ten aanzien van Joodse oorlogsslachtoffers. De steden die in aanmerking kwamen voor een dergelijke vergelijking, zijn geselecteerd aan de hand van een tweetal criteria: (1) er was destijds een Joodse gemeenschap van redelijke omvang en (2) er was voldoende relevant archiefmateriaal beschikbaar. Op basis van deze criteria is gekozen voor de steden Den Haag, Leeuwarden, Groningen en Rotterdam. Behalve op Amsterdam zal de blik in dit boek dan ook geregeld op deze andere gemeenten worden gericht.

Het Amsterdamse stadsbestuur werd na mei 1945 geconfronteerd met de erfenis van zijn voorganger tijdens de bezetting. Om deze reden wordt in de eerste twee hoofdstukken dieper ingegaan op het Amsterdamse stadsbestuur tijdens de oorlogsjaren. In hoofdstuk 1 staan twee vragen centraal. Ten eerste de vraag wat Amsterdamse Joden gedurende de oorlogsjaren van de gemeentelijke overheid, inclusief haar ambtenaren, te verwachten hadden. Wat waren de reacties van de

lokale overheid op de anti-Joodse maatregelen? Pleegde men verzet, boog men mee of koos men al dan niet uit ideologische overwegingen voor een vorm van collaboratie? De tweede vraag heeft betrekking op het gemeentelijk beleid ten aanzien van Joodse huiseigenaren die hun rekeningen niet meer konden betalen als gevolg van de roof van hun vermogen.

Hoofdstuk 2 laat zien dat de gemeente zowel bedoeld als onbedoeld betrokken raakte bij de beroving van Joodse huiseigenaren. Zo kocht de gemeente Amsterdam tijdens de bezetting doelbewust huizen van Joodse eigenaren. Amsterdam was overigens niet de enige gemeente die dergelijke aankopen deed. Minder vrijwillig was de overname door de gemeente van het woningbestand van de Amsterdamse woningcorporatie Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring (HWV), toen deze als Joodse stichting door de Duitsers werd geliquideerd. In tegenstelling tot de gemeente Den Haag, die eveneens het huizenbezit van een Joodse woningbouwvereniging in exploitatie kreeg, heeft Amsterdam pogingen gedaan om deze in handen te laten van de HWV.

Hoofdstuk 3 behandelt de terugkeer van overlevende Joden in Amsterdam. Wat troffen zij aan toen ze na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats? Hoe kwamen ze weer in bezit van hun woningen, die hen in de oorlog bij verordening waren ontnomen? Langs welke ambtelijke instanties voerde de weg van rechtsherstel? Hoe reageerde het naoorlogse stadsbestuur op de teruggekeerde Joodse oorlogsslachtoffers? In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de praktische kanten van de terugkeer en het rechtsherstel, en vooral op de vraag welke rol de gemeente Amsterdam hierin speelde. De manier waarop in Nederland het proces van rechtsherstel was geregeld, had grote invloed op de wijze waarop de gemeente na de oorlog het probleem van de achterstallige erfpachtcanon en belastingen benaderde en meende te moeten afhandelen.

De twee laatste hoofdstukken concentreren zich op het gemeentelijk beleid ten aanzien van de erfpachtkwestie (hoofdstuk 4) en de heffing van achterstallige gemeentelijke belastingen (hoofdstuk 5). Het is met name in deze hoofdstukken dat het hoofdstedelijk beleid zal worden vergeleken met dat van enkele andere steden om zo de vraag te kunnen

beantwoorden in hoeverre het Amsterdamse optreden uniek was, dan wel in grote lijnen overeenkwam met dat van andere gemeenten. In hoofdstuk 5 wordt daarom tevens uitgebreid ingegaan op de situatie in Den Haag. Daar liepen de gemoederen rond de invordering van straatgeld hoog op en werd die kwestie tot aan de hoogste rechter uitgevochten.

De dikwijls summier geïnventariseerde en nauwelijks eerder geraadpleegde collecties van de gemeentelijke archiefinstellingen bieden een schat aan informatie over ambtelijke adviezen, voorstellen en regelingen. Niet zelden worden die ambtelijke stukken onderbouwd en toegelicht met cijfermateriaal. Cijfers bepalen echter slechts een deel van de inhoud van dit boek. In bijlage 1 worden berekeningen gegeven van de bedragen die met de Amsterdamse erfpachtkwestie waren gemoeid. Het is echter niet mogelijk gebleken om dergelijke gedetailleerde sommen ook voor andere gemeentelijke belastingen en heffingen te maken. Maakten de verzameling bezwaarschriften van een substantieel aantal (Joodse) erfpachters tegen de boete over de te laat betaalde erfpachtcanon berekeningen mogelijk, soortgelijk archiefmateriaal over gemeentelijke belastingaanslagen is in de archieven niet aangetroffen. Dat neemt niet weg dat de wél aanwezige gegevens een goed inzicht bieden in het toenmalige beleid.

De Joodse oorlogsslachtoffers die in 1945 terugkwamen uit de concentratiekampen of opdoken uit hun schuilplaats, konden direct na de bevrijding nog nauwelijks vermoeden wat hun van ambtelijke zijde aan administratieve rompslomp en bureaucratische regelgeving te wachten stond. De gemeentelijke agenda werd in hoge mate bepaald door financieel-economische overwegingen, en de naoorlogse gemeentelijke afwikkeling van de gevolgen van de deportaties van Joodse stadsbewoners werd bediscussieerd binnen het raamwerk van de consequenties voor de Amsterdamse financiën. Het in 2001 verschenen boek *De kleine Sjoa* van Isaac Lipschits is een ware aanklacht tegen het naoorlogse beleid ten aanzien van teruggekeerde Joden. Hij schreef: 'De beroving van de joden door de Duitse bezetter werd in de naoorlogse jaren nog eens dunnetjes overgedaan.'³⁴ Hoewel het te ver gaat om het naoorlogse Amsterdamse beleid ten aanzien van Joodse oorlogsslachtoffers als beroving te kwalificeren, laat de afwikkeling van

achterstallige belastingen en erfpachtcanon wel zien hoezeer daarbij niet de menselijke maat, maar de gemeentelijke schatkist bepaalde welke beslissingen werden genomen.

HOOFDSTUK 1

EEN STADSBESTUUR ONDER DE NIEUWE ORDE

Voor Amsterdam begon de bezetting op 15 mei 1940, toen de Duitse 207de infanteriedivisie onder bevel van luitenant-generaal K.G.R. von Tiedemann de stad binnenmarcheerde. ‘Een schouwspel, dat door duizenden langs de wegen, die de gemotoriseerde eenheden volgden, met kalmte, rust en grote waardigheid werd gadeslagen,’ berichtte *Het Volk*.¹ In zijn functie als waarnemend burgemeester viel wethouder G.C.J.D. Kropman de twijfelachtige eer te beurt om de Duitse commandant en zijn troepen namens het gemeentebestuur te ontvangen.

Hij wachtte hen op bij de Duivendrechtse brug. Het was niet de eerste keer dat deze brug het toneel was van een confrontatie met een Duitse oorlogsmacht. In 1787 stuitten oprukkende Pruisische troepen die stadhouder Willem v te hulp waren gekomen, hier op verzet van de eigenzinnige patriottische majoor Herman Willem Daendels, die met zijn Gelderse brigade en Amsterdamse schutters de stad verdedigde. Daendels moest het onderspit delven tegen de Pruisische overmacht.² In 1940 was het Amsterdam wederom niet gegeven het Duitse leger te stoppen.

Een van de eerste onderwerpen die Kropman aansneed tijdens zijn ontmoeting met Von Tiedemann, was de behandeling van Joden in Amsterdam; hij hoopte dat zij met rust zouden worden gelaten. De Duitse commandant zou daarop hebben geantwoord: ‘Wenn die Juden uns nicht sehen wollen, werden wir die Juden nicht sehen.’ Veel Joodse Nederlanders waren er echter niet gerust op. ‘Het drama van IJmuiden’ was volgens Presser een toepasselijke beschrijving van de wanhopige pogingen van volgens schattingen duizenden, misschien vele duizenden, om via die havenplaats naar Engeland te vluchten.³ De Am-

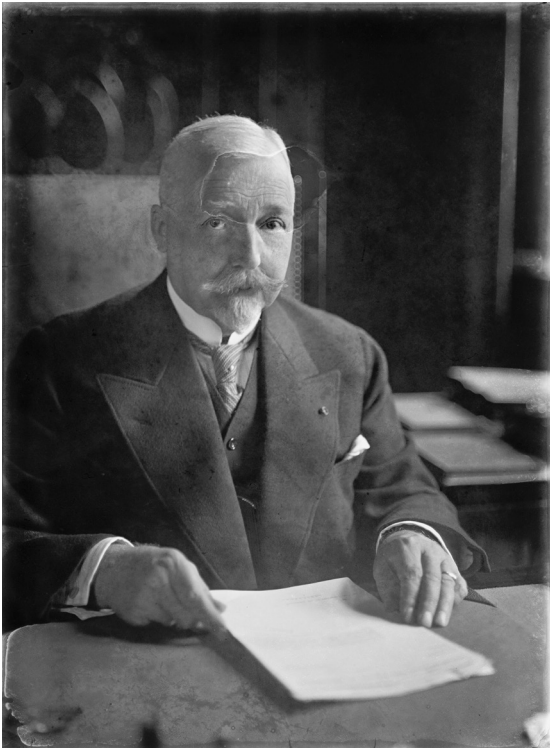

Waarnemend burgemeester G.C.J.D. Kropman begroet in mei 1940 de Duitse commandant K.G.R. von Tiedemann. *Beeldbank wo2-NIOD*

HOOFDSTUK 1

sterdamse wethouder Emanuel Boekman was een van hen. Toen zijn vluchtpoging mislukte, pleegde hij samen met zijn vrouw zelfmoord. Ook het vrijzinnig-democratische Haagse gemeenteraadslid Michel Joëls wachtte de verdere gebeurtenissen niet af. Hij schreef in een afscheidsbrief aan de toenmalige burgemeester S.J.R. de Monchy: 'Mijn wilskracht is gebroken, en de smart dat mijn geliefd, goed en mooi vaderland waarvoor ik God in het diepst van mijn hart dank om daarin geboren te zijn, thans de vreemde overheersing moet ondergaan, vernietigt het laatste restje van mijn uithoudingsvermogen.' Boekman en Joëls waren slechts twee van de vele Joden die in de meidagen van 1940 de hand aan zichzelf sloegen.⁴

Hoe reageerde het Amsterdamse gemeentebestuur op de Duitse bezetting? In de openbare raadsvergadering van juni 1940, de eerste na de Duitse inval, beklemtoonde de sinds 1921 zittende burgemeester Willem de Vlugt dat de belangen van de gemeente verdedigd zouden wor-

Burgemeester Willem de Vlugt (foto uit 1933).
Stadsarchief Amsterdam

den, ‘niet door een karakterlooze serviliteit te toonen, waarvoor niemand achting heeft, maar door een vastberaden plichtsbetrachting’. Dit laatste betekende zowel het nakomen van de Duitse verordeningen als de regels die in ‘onze wet’ waren vastgelegd. De ferme woorden van De Vlugt ten spijt, liet hij zich na de capitulatie, bij zijn besprekingen met de Duitse autoriteiten, vergezellen door de niet-Joodse waarnemend gemeentesecretaris J.F. Franken in plaats van de Joodse gemeentesecretaris S.J. van Lier. Volgens zijn biograaf, Harm Kaal, zond De Vlugt hiermee het signaal uit rekening te willen houden met de antisemitische opvattingen van de nationaalsocialisten. Desondanks – aldus Kaal – zou De Vlugt niet alleen maar ‘een willig werktuig in Duitse handen’ zijn geweest. Zo moesten de NSB’ers niet denken dat ze de macht in de straat konden overnemen. Mochten nationaalsocialistische raadsleden denken ‘dat er verschil van inzicht bestaat tusschen de Duitse Autoriteit en de Gemeentelijke Overheid over hetgeen onder rust en openbare orde dient te worden verstaan’, dan hadden ze het mis. Dit was, in de woorden van De Vlugt, ‘volstrekt onjuist’.⁵ De Vlugt probeerde zo goed en zo kwaad als het ging een eigen koers te varen, maar al met al wekte hij niet de indruk dat hij bereid was daarin heel ver te gaan.

Het werd er in ieder geval niet gemakkelijker op toen op 26 september 1940 Hans Böhmcker als *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam* werd benoemd. Hij vertegenwoordigde de Oostenrijkse nazi Arthur Seyss-Inquart, die op 29 mei 1940 als rijkscommissaris van bezet Nederland was geïnstalleerd. Met diens aantreden was een einde gekomen aan het kortstondig functionerende Duitse militaire bestuur. De jurist Böhmcker was vanaf 1933 lid van de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) en in 1937 aangesteld als burgemeester van de Hanzestad Lübeck. In augustus 1939 had hij zich gemeld voor militaire dienst en nam hij deel aan de inval in Polen. Toen hij werd opgeroepen voor een bestuursfunctie in Amsterdam, bevond hij zich onder de wapenen. In Amsterdam was zijn taakopdracht om ‘de verhoudingen in nationaalsocialistische richting [te] forceren’.⁶ Tijdens zijn bewind als *Beauftragte*, dat tot april 1942 duurde, werd de Joodse Raad opgericht, die onder het mom van Joods zelfbestuur alle praktische zaken omtrent de deportaties zou gaan regelen.

HOOFDSTUK 1

Met de komst van Böhmcker kalfde de macht van De Vlucht verder af. De burgemeester moest machteloos toezien hoe de NSB zich steeds duidelijker manifesteerde in de Amsterdamse straten. Toen hij na een maand afwezigheid – in december 1940 was hij in het ziekenhuis opgenomen met hartklachten – in het stadhuis terugkeerde, was zijn positie totaal uitgehold. Een enkele keer tekende De Vlucht protest aan tegen de Duitse maatregelen, maar veel kracht ging hier niet van uit. Na de Februaristaking in 1941 viel voor De Vlucht het doek. Het was het definitieve einde van de bestuurlijke carrière van een zoon van een eenvoudige timmerman uit Kattenburg, die zich van zelfstandig ondernemer had opgewerkt tot hoofd van de stad.⁷

HET OORLOGSCOLLEGE IN AMSTERDAM

Ik zit om zoo te zeggen te wachten op mijn arrestatie. De 10de mei 1940 herhaalt zich. Dezelfde jongens in andere pakjes maken weer jacht op ‘N.S.B.-ers en andere collaborateurs’. Ik kan niet aannemen dat ik er ditmaal weer door rol. [...] Wat er gebeuren kan? Mee-genomen te worden onder een joelende menigte naar een huis van bewaring, dan naar een kamp (b.v. Amersfoort), dan terecht. Hoe zal de aanklacht luiden? Mij een raadsel. Ik heb mijn plicht gedaan en den keizer gegeven wat des keizers is. Legaliteit is niet strafbaar, ook al is illegaliteit een modewoord dat hoog in de geest is.⁸

Dit schreef F.P. Guépin, overtuigd nationaalsocialist, op 8 mei 1945 in zijn dagboek, daarbij verwijzend naar de arrestaties van NSB'ers in de meidagen van 1940. Hij maakte zich geen illusies over de dingen die komen gingen, maar vreesde zijn berechting niet.

Guépin werd in 1941 wethouder van Arbeidszaken in Amsterdam. Het college van B en W was toen al door de Duitse bezetter ontbonden, maar de functie van wethouder bestond nog wel. Wethouders werden geïnstrueerd hun werkzaamheden voort te zetten, echter niet langer als leden van het in de Gemeentewet genoemde collegiaal verantwoordelijke bestuursorgaan, maar als ambtenaren onder gezag van de burgemeester.⁹ Dit was vanaf april 1941 de pro-Duitse burgemeester E.J. Voûte. Voûte was afkomstig uit een welgestelde patriciërsfamilie en behoorde tot de

Leden van het college van B en W van Amsterdam nuttigen een maaltijd van de Gemeentelijke Centrale Keuken op 4 april 1941. V.l.n.r. J.H. van der Bend, J.F. Franken, burgemeester E.J. Voûte, C.J. Neiszen en J. Smit. *Spaarnestad Photo-ANP*

sociale elite van de hoofdstad. Behalve met Guépin zou hij de stad gaan besturen met de wethouders J. Walch (Financiën), J.H. van der Bend (Openbare Gezondheidszorg), J. Smit (Onderwijs, Kunsten en Wetenschap) en C.J. Neiszen (Publieke Werken en Volkshuisvesting).¹⁰

Door het overlijden van de drie wethouders Van der Bend (november 1941), Walch (september 1942) en Neiszen (september 1942) zou men maar kort in deze samenstelling werken. In december 1941 noteerde Guépin echter nog tevreden: 'Een plezierig geheel. Plezierige samenwerking en van misnoegen onder de burgerij is niets te merken.'¹¹ Dit lijkt eerder een wens dan realiteit te zijn geweest.

Smit was rector aan het Hervormd Lyceum toen hem de post van wethouder werd aangeboden. Hij was nauwelijks aangetreden of er verscheen in de illegale pers een venijnig gedicht over hem. De eerste zes regels luiden: 'Als wethouder der hoofdstad is bekend thans uw naam / nu werkt gij elken dag met den vijand saam / Een vijand, zeer schrik'lijk nog erger dan Spanje / een hater van wat ons lief is;

ons dierbaar Oranje / Onzen staatsvorm, van al wat bij ons was goed / in u stroomt zeker geen geuzenbloed.’ Naast wethouder was Smit ook hoofdredacteur van het programmablad *De Luistergids* van de gelijkgeschakelde Nederlandse Omroep en schreef hij stukken in de nationaalsocialistische pers. Het werd hem zeer kwalijk genomen dat hij zich met volle overgave aan het nationaalsocialisme wijdde. Een ander verzetsgedicht met de titel ‘Aan dr. J. Smit’ voorspelde dat de wraak zoet zou zijn. Het eindigde aldus: ‘Een schoolmeester had een gelukje / hij werd zelfs rector, dat krukje / Nu is hij Mussert z’n knecht / maar dat komt wel terecht / want we villen hem stukje voor stukje.’¹² Evenmin als Guépin zou Smit na de oorlog zijn straf ontlopen.

Niet alle nieuwe wethouders waren lid van de NSB. Dat gold bijvoorbeeld niet voor Walch van Financiën. Zijn aantreden wekte verbazing, in ieder geval bij Jan Cornelis van den Berg, commies op de gemeentesecretarie:

Vanmorgen zeer sub rosa vernomen dat de opvolger van Rustige als wethouder voor de Financiën wordt de heer Walch, de directeur onzer gemeentefinanciën. ’t Is een verbijsterend ongelooflijk bericht. Wat bezielt dien man, dat hij – aan de goede kant – zich voor het nieuwe-orde-wagentje laat spannen? De Duitschers weten het nu beter dan wij en organiseeren het geheele land naar hun sjabloon. Best, maar laat het vuile werk dan ook aan hun creaturen over! [...] Jammer van den heer Walch! Hij beweert, onmogelijk te kunnen bedanken en gezwicht te zijn zoowel voor den drang van Frederiks [secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken] als voor die van de bankiers.¹³

Onbegrijpelijk vond Van den Berg de keuze van Walch. ‘Het gaat hier om principes!’ Walch zou zijn functie als wethouder maar kort kunnen uitoefenen, omdat hij in september 1942 overleed. Zijn plaats werd ingenomen door de pro-Duitse architect Jan Gratama, die in januari 1943 ook de werkzaamheden van de eveneens gestorven Neiszen zou overnemen. Van der Bend, die al eerder was overleden, werd opgevolgd door de fanatieke nationaalsocialistische medicus J.L. Strak.¹⁴

De gemeenteraad was conform het nationaalsocialistische ‘Lei-

dersbeginsel' op 1 september 1941 buiten werking gesteld. Vijf Joodse raadsleden hadden begin december 1940 al het veld moeten ruimen. Het ging om A. van Blitz-Bonn, mej. A. de Jong, B. Sajet, J.J. van de Velde en De Hartogh, de latere initiatiefnemer van het Monument van Joodse Erkentelijkheid. Wethouder Smit vond dit ontslag niet voldoende, en vroeg zich af of het niet wenselijk was om de Joodse raadsleden die zitting hadden in de 'Commissie van Bijstand in het beheer der zaken van Kunst', hun privileges bij de Stadsschouwburg te ontnemen. Daartoe werd inderdaad besloten.¹⁵ In november 1940 waren ook de Joodse ambtenaren ontslagen. Gemeentesecretaris Van Lier, die alom werd geprezen om zijn scherpzinnigheid en welbespraaktheid, werd toen definitief vervangen door Franken.¹⁶ Ook van de diensten van de Joodse gemeenteadvocaat D.K.G. de Jong, die in de naoorlogse erfpachtkwestie een belangrijke rol zou spelen, maakte de gemeente geen gebruik meer. De Vlucht meende als voorzitter

G.C.J.D. Kropman,
gemeenteadvo-
caat gedurende de
bezettingsjaren.
*Stadsarchief
Amsterdam*

van B en W 'dat de band [...] niet bestendig kan worden. Spreker is voornemens, den heer De Jong [dit] hedenmiddag mede te deelen [...].'¹⁷ Kropman, die de Duitse troepen in Amsterdam had ontvangen, zou De Jongs functie als gemeenteadvocaat gedurende de oorlogsjaren waarnemen.

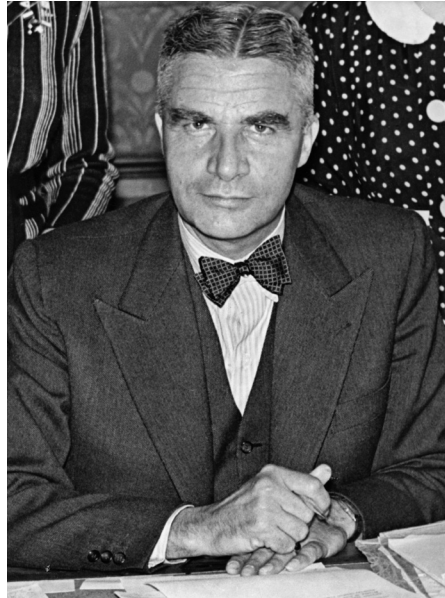
Meijer Lisser werkte bij het Gemeentelijk Energie Bedrijf (GEB). In zijn dagboek schreef hij: 'Zoo liep het tegen half november. Op een middag kwam iemand met de mededeeling op de afdeling, dat de voljoodsche ambtenaren op 't Stadhuis ontslagen waren. [...] De verslagenheid was groot, ook bij ons op de afd. terwijl er maar 2 joden bij ons zaten. Echter bij ons was nog niets bekend.' Op 27 november 1940 kwam Lisser, na twee dagen verlof, terug op zijn werk:

Toen ik 5 minuten voor negen de kamer opkwam was alles ineens doodstil. Ik voelde me vuurrood worden. Ik begaf mij direct naar mijn afd. chef M. om me te melden. M. zei me: 'Lisser pak die stoel eens, en kom even bij me zitten.' Toen ik zat begon hij: 'Ik heb je een mededeeling te doen die niet prettig is.' Ik onderbrak hem met de woorden: 'Ik weet het al, ik ben als Jood ontslagen.' Hij knikte bevestigend met zijn hoofd. Ik moest dus verdwijnen. Afscheid mocht ik nog wel nemen van al mijn collega's.¹⁸

Het ontslag van Joodse gemeenteraadsleden en ambtenaren had nog plaatsgevonden onder het 'oude' gemeentebestuur. Er was nauwelijks sprake van protest. De zogeheten ariërverklaring die vooraf was gegaan aan het ontslag, en waarin ambtenaren hadden moeten opgeven of ze Joodse ouders of voorouders hadden, werd massaal getekend. De volgzzaamheid moet volgens de historicus Ben Sijes worden verklaard door 'de ambtelijke stijl van leven. Men moest nog leren, de uitvoering van een opdracht te weigeren of te saboteren.'¹⁹ Daar kwam bij dat noch het college van secretarissen-generaal (het hoogste Nederlandse bestuursorgaan na de vlucht van de Nederlandse regering naar Londen), noch de rechterlijke macht (alle leden van de Hoge Raad tekenden de ariërverklaring) zich hadden verzet.

Toen Voûte in april 1941 als burgemeester werd geïnstalleerd, waren er op bestuurlijk en ambtelijk niveau dus al ingrijpende maatregelen

Burgemeester E.J. Voûte in 1941.
Beeldbank WO2-NIOD

getroffen. Wat was er van deze oorlogsburgemeester te verwachten? Voûte komt er in de geschiedschrijving bekaaid af. In zijn boek over de Amsterdamse politie tijdens de bezetting schrijft historicus Guus Meershoek dat Voûte een verklaard tegenstander was van de vorming van een Joods getto, een standpunt dat hij overigens deelde met zijn voorganger De Vlucht. De tegenstand zou min of meer succesvol zijn, want van een volledig van de buitenwereld afgesloten Joodse wijk is in Amsterdam nooit sprake geweest. Voûte versoepelde ook het verbod op straathandel. In de strenge winter van 1942 mochten Joodse handelaren in de maanden januari en februari in bepaalde buurten hun standplaats weer innemen. Ten slotte zag Voûte liever niet dat de Amsterdamse politie zich inliet met het ophalen van Joden. Daar bezwaar tegen aantekenen durfde hij echter niet.²⁰

Meershoek rept – evenmin als zijn collega Peter Romijn in zijn boek over burgemeesters in oorlogstijd – met geen woord over de hulp die Voûte bood aan Amsterdamse Joden of aan Amsterdammers die met een Joodse partner waren getrouwd. In die laatste categorie, de gemengdgehuiden, vielen twee van zijn ambtenaren. Zij werden in 1943

vanwege hun huwelijk met een Joodse vrouw met ontslag bedreigd. Aan secretaris-generaal K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken schreef Voûte: 'In verband met de laatste alinea van Uw circulaire d.d. 1 Maart j.l. [1943] heb ik de eer U mede te deelen, dat zich wat het gemeentesecretarie betreft, twee gevallen voordoen, waarin het ontslag zeer tegen het gemeentebelang zou indruischen. Dit betreft de Heeren Mr. H.A. van Beusekom en Mr. J. Reitsma.' Beiden waren volgens Voûte vanwege hun ervaring in het gemeentebestuur onmisbaar. De interventie leidde tot niets.²¹

Het bleef echter niet bij deze brief alleen. De stukken die zijn verzameld ten behoeve van Voûtes berechting, getuigen van een aantal pogingen van de Amsterdamse burgemeester om Joden van deportatie te redden. Zo was er de zogeheten Voûte-lijst, waarop een groot aantal Portugese Joden stond. Met behulp van een ingenieus genealogisch onderzoek zou zijn 'aangetoond' dat er in hun geval geen sprake was van een Joodse afkomst. Volgens historicus Jaap Cohen, die een proefschrift schreef over de lotgevallen van de Portugese Joden aan de hand van de familie d'Oliveira, zou Voûtes bereidheid tot hulp aan deze groep te maken hebben gehad met diens eigen milieu. De patricische achtergrond van de burgemeester maakte, aldus Cohen, dat hij de (culturele) argumenten van de Portugezen goed kon invoelen.²² Maar Voûte deed meer.

Een aantal malen maakte Voûte zich sterk voor Joden die belangrijk werk hadden gedaan voor de stad Amsterdam. In juli 1943 schreef hij een brief aan het hoofd van de Amsterdamse Aussenstelle van de Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (Sipo und SD) en van de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung, Willy Lages:

Sta mij toe, Uw aandacht voor het volgende te verzoeken. Te Westerbork vertoeven thans de heer Martijn Neeter, geboren 27 Juni 1884 en diens echtgenoot Elisabeth Neeter-Jacobs, geboren 8 april 1886. De heer Neeter heeft meer dan 25 jaar zijn krachten gewijd aan het behartigen der belangen den marktbond 'Mercurius'. [...] Hij heeft de sociale belangen van den markt- en straathandel op buitengewone wijze gediend. [...] In verband met het feit, dat de heer Neeter zich zeer verdienstelijk voor de Gemeente Amsterdam heeft

gemaakt, zou ik het op bijzonderen prijs stellen, indien U wilde bevorderen, dat deze heer en zijn echtgenoot alsnog in een der Joodsche tehuizen te Barneveld worden geplaatst.²³

Voûte deed meerdere verzoeken tot overplaatsing van bepaalde personen naar Barneveld, waar in kasteel De Schaffelaar Joden zaten die zich voor de Nederlandse samenleving hadden ingezet. Ze hadden hun beschermde positie te danken aan een initiatief van Frederiks, de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken.²⁴ Voûte droeg op zijn beurt zijn eigen mensen voor, onder wie ook de echtgenote en de kinderen van Isaac Vleeschdrager. Voor Vleeschdrager zelf was het te laat, want hij was reeds gedeporteerd naar 'Polen'. Voûte verzocht om een speciale status voor diens gezin, gezien het vele werk dat Vleeschdrager had verricht voor het Genootschap 'Liefdadigheid naar Vermogen'. Ook Adrienne Caroline van Nierop-Hartogh kon rekenen op Voûtes steun. Zij had zich 'vele jaren belangeloos gewijd aan socialen arbeid van algemeenen – niet joodschen – aard en daardoor de gemeenschap in Amsterdam groote diensten bewezen'. Isaac Langendijk zou volgens Voûte vrijgesteld moeten worden van deportatie vanwege zijn werkzaamheden voor Joodse blinden.²⁵

Voûte heeft de deportaties niet kunnen voorkomen en heeft daarnaast in tal van opzichten zijn medewerking aan de bezetters verleend. Onder zijn leiding werden extra trams ingezet om Joden naar het Centraal Station te brengen; de Duitsers hoefden maar even te telefoneren en ze kregen zoveel trams als ze nodig hadden, schreef Presser. Ook ontsloeg Voûte de inspecteur van politie Jan van den Oever, die had geweigerd Joden op te halen. Hoewel hij Van den Oevers houding flink vond, kon het weigeren van een dienstbevel niet worden getolereerd.²⁶ Toen begin 1942 de maatregel werd afgekondigd dat Joden van elders gedwongen werden naar Amsterdam te verhuizen, protesteerde Voûte omdat een grote concentratie Joden een gevaar voor de volksgezondheid zou opleveren en daarnaast het aanzien van de stad Amsterdam zou aantasten. 'Das Ansehen und der gute Name von Amsterdam ist doch sicher auch etwas wert. Durch die stets anwachsende Anzahl Juden degradiert man diese Stadt, die dies sicher nicht verdient hat.' Te veel Joden ging niet alleen ten koste van de goede naam, maar ver-

grootte de kans op ordeverstoringen, want ‘ein sehr grosser Teil des niederländischen Volkes hat nun einmal Mitleid mit den Juden’, waardoor ‘Gegenkundgebungen’ te vrezen waren. Om Amsterdam tot ‘einen würdigen Platz im neuen Europa’ uit te bouwen, moest worden voorkomen dat het de ‘Judenstadt der Niederlande’ zou worden, want dat zou ‘eine unverdiente Strafe für die arische Bevölkerung’ zijn.²⁷ Voûte beheerste de taal van de bezetter, maar deelde hij ook hun intenties?

Schone schijn, dat was wat Voûte na de oorlog werd verweten. De interventies die de burgemeester had gedaan ten behoeve van Joden, moesten worden gezien als ‘schuimklopperij’.²⁸ Met andere woorden: Voûtes hulp aan Joden zou bedoeld zijn geweest als een verzekeringspolis om, wanneer de Duitsers de oorlog zouden verliezen, er met een niet al te zware straf van af te komen. Tegen deze voorstelling van zaken pleit dat de oorlogsburgemeester al in een vrij vroeg stadium probeerde Joden uit handen van de Duitse bezetter te houden en niet pas nadat de oorlogskansen waren gekeerd. Genoemd zijn al de Portugese Joden. In de zomer van 1941 trachtte hij bovendien een aantal Joodse jongens vrij te krijgen die waren opgepakt als represaille voor een bomexplosie. En na de arrestatie op 20 april 1942 van Elias Granaat, die een fruitzaak had op de Vijzelstraat 109, vroeg Voûte aan Lages of deze zaak kon worden herzien omdat Granaat zou zijn opgepakt vanwege een valse beschuldiging. Granaat kwam daadwerkelijk vrij. Die vrijheid duurde overigens niet lang, want de fruithandelaar werd op 15 oktober 1942, samen met zijn vrouw Hanna Granaat-Parijs, in Auschwitz vergast.²⁹

In 1947 verklaarde W.B.I. Hofman, directeur van het Gemeentelijk Vervoersbedrijf, dat Voûte de maatregelen van de Duitse bezetter zou hebben gesaboteerd waar hij kon: liever geen NSB-ambtenaren op hoge posten, geen collecte voor de Winterhulp in trams, geen controle van persoonsbewijzen in trams, om enkele voorbeelden te noemen. Reitsma, de gemengd gehuwde gemeenteambtenaar, getuigde na de oorlog eveneens ten gunste van Voûte. Als chef van de afdeling Levensmiddelen had hij de burgemeester veelvuldig meege maakt. Niet alleen had Voûte Reitsma’s ontslag proberen te voorkomen, ook poogde hij diens Joodse schoonmoeder vrij te krijgen die op 4 september 1942 was gearresteerd en naar Westerbork afgevoerd.

Dat deze pogingen zonder resultaat bleven, deed aan de achterliggende intenties niets af, aldus Reitsma in zijn getuigenverklaring.³⁰

Jacoba van Tongeren, die de Amsterdamse verzetsgroep Groep 2000 leidde, schreef in haar memoires dat Voûte haar ‘onschatbare diensten’ had bewezen. Van Tongeren, van beroep maatschappelijk werkster, huurde tijdens de bezetting onder de naam Centraal Bureau voor Maatschappelijk Werk een kantoor naast de ambtswoning van de burgemeester. Voûte kwam haar persoonlijk welkom heten en ‘de 1000 gulden brengen die hij mij elke eerste van de maand gaf voor mijn werk’. Daarnaast steunde de burgemeester Van Tongeren waar hij kon. Zo gaf hij haar politiebescherming in de persoon van Jan Piet van Hoften. Voûte zou in dit verband hebben gezegd: ‘U is als vrouw veel te veel bij de weg bij nacht en ontij. Er loopt tegenwoordig zoveel luguber volk langs de weg – ook wat de Duitsers betreft – u moest Van Hoften eigenlijk altijd even melden waar u heen gaat.’³¹ In hoeverre Voûte op de hoogte was van Van Hoftens activiteiten als drijvende kracht achter de afdeling Persoonsbewijzen en Falsificaties van de Groep 2000, is niet bekend, maar over diens anti-Duitse houding zal hij geen twijfels hebben gehad.

Voûte zou tegenover Van Tongeren hebben verklaard dat hij tijdens de bezetting had gedaan wat hij kon, en ‘getracht bij veel dat ik niet tegen kon houden de druk te verlichten’. Het burgemeestersambt had hij kunnen weigeren, maar volgens hem was dat ‘de weg van de minste weerstand geweest’. Hij had gehoopt in zijn functie ‘voor Amsterdam een paar nog grotere onheilen [te] kunnen afwenden’.³² Voûte werd na de oorlog door het Amsterdamse bijzonder gerechtshof tot zes jaar veroordeeld. De bijzondere raad voor cassatie zette de straf om naar drieënhalve jaar met aftrek van voorarrest. De oud-burgemeester overleed op 19 juni 1950 in zijn woonplaats Amsterdam. De berichtgeving over zijn dood behelsde in de landelijke pers niet meer dan enkele regels.³³

Een van Voûtes wethouders was de eerdergenoemde NSB’er Guépin. Volgens Reitsma was er sprake van grote animositeit tussen Guépin en de burgemeester. Dit werd beaamd door Guépin zelf, die in zijn dagboek schreef dat Voûtes ‘liberaal nationaalsocialistische’ opvattingen aanleiding gaven tot ‘ernstige meningsverschillen, die het wellicht

HOOFDSTUK 1

noodig zullen maken dat ik me van zijn beleid distanceer'. Voûte erkende volgens Guépin geen scheiding der bevoegdheden en wilde het op alle terreinen voor het zeggen hebben. Dit bracht hem in conflict met de NSB, het Nederlandse Arbeidsfront (NAF), de Landstand, de Jeugdstorm, de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB en het Opvoedersgilde, kortom met alle nationaalsocialistische organisaties. 'Zijn populariteit in NSB-kringen is daarmee ontstellend gezakt, doch de instanties erkennen hem als een kundig en actief magistraat, wat hij stellig is.' Zelf was Guépin uit duurzaam nationaalsocialistisch hout gesneden. Over de Jodenvervolgung schreef hij afstandelijk en onaangedaan:

Het Jodenvraagstuk wordt successievelijk en in vrij snel tempo aldus opgelost. Dat de valide Joden, na aanvankelijk in A'dam te zijn geconcentreerd, in werkkampen en vervolgens naar het Oosten (Polen) worden overgebracht. Sinds de invoering van de Jodenster en het verbod tot plaatsnemen in trams, bezoek van openbare gebouwen en gelegenheden, houden ze zich wat meer schuil, ofschoon het aantal leden van dit oude volk nog altijd ontstellend groot is.³⁴

Wethouder F.P. Guépin (foto afkomstig uit zijn dagboek). *Beeldbank WO2-NIOD*

Opmerkelijk in Guépins verslaglegging is zijn verbazing over het feit dat zoveel sterdragers – op 3 mei 1942 werden alle Joden boven de zes jaar verplicht een gele ster te dragen – er niet Joods uitzagen, wat volgens hem wees op een ‘voortschrijdende vermenging’.³⁵ Toelichting op deze observatie gaf Guépin niet. Zou deze ‘vermenging’ hem tegen de borst hebben gestuit? Of ging hij juist twijfelen over de ratio van de Duitse maatregelen inzake de scheiding van Joden en niet-Joden? Na de oorlog zou Guépin enigszins cryptisch verklaren dat hij de ‘Duitse behandeling van de Joden’ afkeurde, ‘ook tegenover de Duitsers. Ons eigen [NSB-]program behandelde die materie oneindig beter. Men bereikt echter slechts zelden wat men graag zou willen.’³⁶

Deze verklaring is slecht te rijmen met het fanatisme waarmee Guépin tijdens de bezetting ijverde voor de uitsluiting van Joden. Dat uitte zich bijvoorbeeld in kleine kwesties waar de wethouder strikte regels voorstond, terwijl hij zich toch gemakkelijk een soepele opstelling had kunnen permitteren. Zo ontving hij in maart 1942 een brief van de directeur van de Gemeentelijke Verzorgingstehuizen voor ouden van dagen. In een van diens instellingen werd een niet-Joodse vrouw verpleegd die getrouwd was met een Joodse man. De vrouw werd door haar man bezocht en ook andere Joodse familieleden kwamen bij haar langs. De vraag was nu of dit mocht. Guépin vond van niet. Wilde het echtpaar elkaar zien dan zou de vrouw naar een instelling moeten verhuizen waar Joden wél mochten komen. Pogingen om de vrouw in een Joodse instelling te plaatsen, mislukten echter. Uiteindelijk werd beslist dat het bezoek van de echtgenoot moest worden toegestaan. Die uitzondering werd niet gemaakt voor de overige familieleden.³⁷

Guépin was sinds oktober 1935 lid van de NSB. Hij had vier kinderen van wie de oudste lid was van de Jeugdstorm. Zijn huwelijksleven was normaal, hij bezondigde zich niet aan drank en zijn financiële omstandigheden waren erg goed. Dit alles staat te lezen in een rapport dat in november 1942 over hem werd opgemaakt door de interne inlichtingendienst van de NSB. Wel was zijn omgang met NSB-collega’s volgens de rapporteurs een punt van zorg. ‘De verhouding van bevraagde met andere Nat. Soc. in de ambtenarenwereld is soms zeer slecht geweest. In den laatsten tijd is er echter eenige kentering in de houding van

bevroegde waar te nemen.’ Ook over zijn gezindheid bestond enige twijfel; er waren ‘een tijdlang veel klachten dat hij aan verklaringen van anderen ten stadhuize meer geloof hechtte dan aan die van kameraden’,³⁸

Gezien Guépins dagboeknotities, waarin zijn nationaalsocialistische bevolgenheid voortdurend doorklinkt, lijkt de stroeve verhouding tussen hem en sommige andere nationaalsocialisten eerder het gevolg te zijn geweest van standsverschil en intelligentie – Guépin was welgesteld en hoogopgeleid – dan van dissidente politieke opvattingen. De combinatie hoogopgeleid en NSB-lidmaatschap verbaasde ook zijn naoorlogse ondervragers. Zij vroegen zich af hoe hij ertoe gekomen was lid te worden van de NSB, en ‘nog wel als intellectueel’. Guépin antwoordde met een minutieuze uiteenzetting van zijn motieven:

Hoofdmotief was mijn groote verlangen naar eenheid. Ik ben steeds gebukt gegaan onder verdeeldheidsverschijnselen. De politieke verdeeldheid, de kerkelijke versplintering, de vele maatschappelijke scheidingen, het gebrek aan economische concentratie, het waren dingen die mij haast wanhopig maakten. Men kende elkanders standpunt nauwelijks – men bestreed maar. Op elk terrein was het een strijd van allen tegen allen. En waarom? Elk standpunt had zijn goed en zijn kwaad, maar men flatteerde het eigen goed en karikaturiseerde andermans kwaad. Juist door dit inzicht, dus als intellectueel zag ik het nuttelooze en verderfelijke van dit typische Nederlandsche verschijnsel. Het was als of ons land een wagen was die in de modder stak en waaraan men vele paarden spande om hem eruit te halen, maar elk paard trok een andere richting uit.³⁹

Volgens Guépin was er ‘een Leidersfiguur’ nodig, en deze zag hij in Anton Mussert. In diens programma was de ‘eenheidsgedachte’ het centrale thema. Mussert bleek, aldus Guépin, in staat om rooms-katholieken, protestanten, heidenen, armen en rijken, handwerkers en intellectuelen in één beweging te verenigen.⁴⁰

Uit zijn dagboekantekeningen blijkt Guépins grote verlangen om alles te geven voor de nationaalsocialistische zaak. Op 4 april 1943 wijdde hij een uitgebreide beschouwing aan de vraag of hij wel of niet

zou toetreden tot de Waffen-ss. Zijn behoefte aan daadkracht zweept hem op tot bijna lyrisch taalgebruik:

Te weten dat men alles geeft om land en volk te beschermen tegen het bolsjewisme, dat de westerse cultuur volkomen zal vernietigen inclusief de anti's die nu schelden op ons. Door dit te doen presenteert men iets wat de moeite waard is en men leert iets wat men anders niet leren kan. Hardheid, ontbeering, moed, koelbloedigheid, kameraadschap, Godsvertrouwen. Is het goed sterven als men dat niet ervaren heeft? Hoort dat niet bij de opleiding van het leven? Moet men trouwens anderen de kastanjes uit het vuur laten halen? Hebben we niet altijd geweten dat overtuiging het leven kan kosten? Onze overtuiging is meer dan het leven.⁴¹

Het bleef bij dagdromen over een geïdealiseerde *Fronterlebnis*, maar dat Guépin een sterke overtuiging had blijkt eveneens uit de werkzaamheden van het door Guépin geleide Bureau voor Personeelsvoorziening. Dit bureau probeerde niet alleen zoveel mogelijk NSB'ers op belangrijke gemeentelijke functies te krijgen, het fungeerde tevens als een soort rechercheafdeling die 'onbetrouwbare' ambtenaren in de gaten hield. Guépin, die eerder zelf onderwerp van onderzoek was geweest, had dus ook zijn eigen interne inlichtingendienst.⁴²

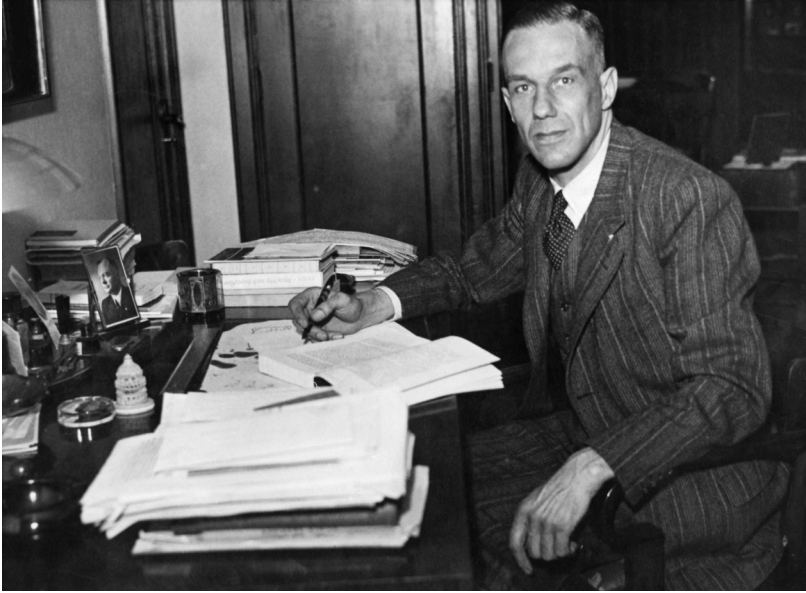
Guépin moest zich na de oorlog verantwoorden voor het Amsterdamse tribunaal en niet, zoals Voûte, voor het bijzonder gerechtshof. Oorspronkelijk was het de bedoeling geweest om alle (strafrechtelijke) gevallen van oorlogscriminaliteit in de zin van het Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS) door de rechters van de bijzondere gerechtshoven te laten berechten.⁴³ In de praktijk bleek dit echter door de grote aantallen personen die verdacht werden van militaire, politieke, ambtelijke en economische collaboratie (of een combinatie van deze vier), geen haalbare kaart te zijn. Om pragmatische redenen werd daarom een onderscheid gemaakt tussen 'zware, ernstige vormen van oorlogscriminaliteit' die door de gerechtshoven werden berecht en 'lichte(re) gevallen' die werden berecht door een tribunaal.⁴⁴ Guépin kreeg een gevangenisstraf van drieënhalf jaar met aftrek van voorarrest. Tevens verloor hij beide kiesrechten en kreeg hij een verbod op het bekleden

van openbare ambten. Zijn vermogen werd verbeurdverklaard tot een bedrag van 5.000 gulden.⁴⁵

Guépins collega, de medicus Strak, die eind 1941 wethouder Van der Bend van Openbare Gezondheidszorg was opgevolgd, werd op 29 april 1947 door hetzelfde tribunaal veroordeeld. Hij kreeg een aanzienlijk hogere straf, namelijk zes jaar met aftrek van voorarrest. Hij werd eveneens ontzet uit beide kiesrechten en kreeg een verbod om zich in Noord-Holland als arts te vestigen.⁴⁶ Strak, die als wethouder verantwoordelijk was geweest voor de gezondheidszorg en voedselvoorziening, stond bekend als zeer anti-Joods en handelde daar ook naar. In 1942 kreeg hij de vraag voorgelegd of Joodse marktkooplieden niet in aanmerking zouden moeten komen voor een Sperr-stempel – een stempel dat iemand (voorlopig) vrijstelde van deportatie – gezien het feit dat ze van cruciaal belang waren voor de verschaffing van voedsel aan de nog in Amsterdam verblijvende Joden. Strak meende echter dat het aantal Joden met een vrijstelling al zeer groot was. Het was volgens hem onwenselijk om dit aantal uit te breiden, ‘daar wij dan ten slotte nooit van de joden afkomen’. Zorgen omtrent de voedselvoorziening hoefden er niet te zijn, want het eventuele tekort aan handelaren dat zou ontstaan door deportatie zou gemakkelijk kunnen worden opgevangen. ‘De aangeboren handelsgeest der joden maakt vrijwel ieder lid van dit ras geschikt voor de markthandel.’⁴⁷

Wethouder Smit werd, in tegenstelling tot zijn twee collega’s, berecht door het bijzonder gerechtshof. Hij werd uitdrukkelijk niet tot de ‘lichte(re) gevallen’ gerekend. Tegen Smit werd twaalf jaar geëist. Hij kreeg er negen, met aftrek van voorarrest. *De Waarheid* kopte op 5 november 1948 naar aanleiding van de rechtszaak: ‘Ex-wethouder Smit was “een volkomen nul”.’ Dat had de aanklager tijdens het proces over de bestuurlijke kwaliteiten van Smit gezegd. De tenlastelegging betrof dan ook veel meer dan Smits wethouderschap. Er was, aldus de aanklager, genoeg compromitterend bewijs dat een veroordeling rechtvaardigde.⁴⁸

De leden van het Amsterdamse stadsbestuur werden dus door verschillende rechtsorganen gestraft, afhankelijk van de aard en omvang van hun collaboratie met de Duitse bezetter. Sommigen hebben de deportaties van de Amsterdamse Joden bewust niet willen tegenwerken.

J.L. Strak, wethouder Openbare Gezondheid en Ziekenhuiswezen in 1941.
Beeldbank WO2-NIOD

J. Smit, wethouder Onderwijs, Kunsten
en Wetenschappen in 1941.
Stadsarchief Amsterdam

Anderen waren het er misschien niet mee eens geweest, maar hadden er niets tegen ondernomen. De laatste categorie behoort tot de groep niet-Joodse Nederlanders die het, in de woorden van Romijn, ‘niet hebben kunnen opbrengen hen [de Joden] massaal te redden’. Zij hebben niet gezocht naar ‘gemeenschappelijke strategieën’ om zich te verzetten tegen de anti-Joodse maatregelen.⁴⁹ De Amsterdamse gemeenteambtenaren voegden zich eveneens in meerderheid naar de nieuwe orde. Onder leiding van nationaalsocialistische of pro-Duitse wethouders, en van directeuren die eveneens pro-Duits waren of zich niet verzetten tegen de Duitse bezettingsmaatregelen, bleven ze trouw aan het uitgangspunt om ondergeschikt aan hoger gezag, uitvoering te geven aan de nationaalsocialistische verordeningen. Dat neemt niet weg dat er ook lagere ambtenaren zijn geweest die, eerst via solidariteitsacties en later door een massale staking, protesteerden tegen de maatregelen die hun Joodse stadsgenoten troffen.

GEMEENTEAMBTENAREN EN DE JODENVERVOLGING

De verzetsvrouw Maria Anne Tellegen zei in een terugblik over het in-verzet-gaan ‘dat wij burgers pas geleidelijk hebben geleerd om ’t goede bestaan op ’t spel te zetten ter wille van het beginsel om het leven der dwazen te gaan leiden’. En ze stelde de retorische vraag: ‘Hebben wij ambtenaren niet vrijwel allen de Ariërverklaring getekend?’ Volgens Tellegen, werkzaam als ambtenaar in Utrecht, moest de burger die zich verzette ‘zijn gewone leven als een huid afstropen’ en leren om van ‘maatschappelijk [...] onmaatschappelijk te worden’. Na de oorlog was ze mild over al degenen die ervoor terugschrokken waren daadwerkelijk te handelen, zich te verzetten tegen het Duitse gezag en hun leven op het spel te zetten.⁵⁰

Binnen het Amsterdamse ambtenarenapparaat werd vooral in het begin van de oorlog uiting gegeven aan de verontwaardiging over de anti-Joodse maatregelen. Toen in november 1940 de Joodse collega’s ontslag kregen, werd in het personeelsblad *Vooruit* het volgende artikel geplaatst onder de kop ‘Aan de ambtenaren en werklieden van het Energiebedrijf!’:

Wat wij reeds lang gevreesd, maar nog altijd gehoopt hadden, dat het zich niet zou voltrekken, is op 25 november 1940 een feit geworden. De vrouw of man, die geboren is uit een Joods gezin is op die datum uit Gemeentedienst ontslagen, terwijl een week daarvoor alle Joden uit Rijksdienst waren ontslagen. Thans heeft men er echter ontheven van gemaakt, iets wat in wezen mogelijk nog groter gevaar voor de betrokkenen inhoud. Wij zouden ten opzichte van deze zaak heel wat vragen kunnen stellen. Wij doen dat niet, omdat wij alle politieke verwickelingen wensen te vermijden om hierdoor de zaak zelf geen schade te berokkenen. Wat wij wel nadrukkelijk zeggen is, dat wij niet kunnen en willen gedogen, dat de ambtenaar of werkmans welke als Jood geboren is en werkzaam was aan het Energie Bedrijf ALLEEN omdat hij of zij Jood of Jodin is mogelijk zal worden prijsgegeven aan de hongerdood. Wij zijn overtuigd, dat er aan het bedrijf geen mens werkzaam is, die een hond of kat zou willen laten verdrinken, wanneer hem nog een reddende hand kan worden toegestoken, ook al moest dit wel eens gaan met inzet van eigen leven. Zouden wij dan mensen, waarmede wij jaren hebben saamgewerkt, zo maar aan de honger prijsgeven? NOOIT!⁵¹

De oproep was ondertekend door C.J. Priem, de voorzitter van de personeelsvereniging. Zijn openlijke kritiek bleef niet zonder gevolgen; Priem werd op 4 februari 1941 door de SD gearresteerd.⁵² Maar de oproep was niet aan dovemansoren gericht. Niet alleen bij het Energiebedrijf, maar ook bij tal van andere Amsterdamse gemeentelijke diensten en afdelingen werden geldinzamelingen gehouden ten behoeve van ontslagen Joodse ambtenaren. Dit was tegen de zin van de Duitse autoriteiten, die er bij Voûte op aandrongen maatregelen te treffen. De laatste schreef op 28 april 1941 – er werden tot maanden na het ontslag van Joodse ambtenaren inzamelingen georganiseerd – aan de ‘Hoofden van Administratiën, diensten en bedrijven van de Gemeente Amsterdam’:

De Duitse autoriteiten hebben te mijner kennis gebracht, dat door leden van het personeel, in dienst dezer gemeente, geldinzamelingen worden gehouden of deelgenomen wordt aan geldinzamelingen ten

behoefte van het uit zijn functie ontslagen Joodsche personeel. Genoemde autoriteiten hebben mij medegedeeld, dat het houden van of het deelnemen aan dergelijke geldinzamelingen ten strengste verboden is. In verband hiermede verzoek ik U, de leden van het onder U werkzaam zijnde personeel er met nadruk op te wijzen, dat zij zich van vorengenoemde handelingen hebben te onthouden.⁵³

De ambtenaren waren echter inventief. Niet langer was ontslag reden tot een inzameling, maar nu werd een verjaardag aangegrepen om iets voor de voormalige collega's te doen. Van den Berg, die werkzaam was op de gemeentesecretarie, noteerde in zijn dagboek: 'Op een van de secretarie afdelingen had men wat geld verzameld om een Joodsche ambtenares, die is ontslagen, op haar verjaardag bloemen te zenden. Voûte vindt hierin aanleiding om een oekaze uit te vaardigen, waarbij het met strenge straffen verboden wordt.'⁵⁴ Op 24 juni 1941 schreef Voûte, nu niet in de derde maar in de eerste persoon, dat hem was gebleken:

[...] dat op een der gemeentelijke bureaux, ter gelegenheid van den verjaardag van ambtenaren, die door Joodsche afstamming of deelneming aan de staking [de Februaristaking] ontslagen werden, een geldinzameling was georganiseerd, ten einde bloemen te kunnen sturen. Ik acht gedragingen in diensttijd, welke uiting geven aan een solidariteit met ontslagen Joodsch of gestaakt hebbend personeel ontoelaatbaar. Ik verzoek Uw personeel er op te wijzen, dat het zich in diensttijd van gedragingen, als boven omschreven, en voorts van alle handelingen, die wijzen op een zich verbonden voelen met vorengenoemde ambtenaren en werklieden, die uit den gemeentedienst ontslagen zijn, heeft te onthouden. Zij, die zich aan overtreding van dit verbod schuldig maken, zullen door mij streng worden bestraft.⁵⁵

Toonde Voûte zich hier als een gehoorzame navolger van de Duitse verordeningen of liet hij toch nog ruimte door tot tweemaal toe te beklemtonen dat inzamelingen 'in diensttijd' waren verboden?⁵⁶ Hoe het ook zij, er waren ondanks dit soort waarschuwingen meer vormen van klein verzet. Zo werden leden van het trampersoneel door hun

leidinggeevenden berispt omdat zij Duitse uniformdragers om hun vervoersbewijs vroegen. Duitsers mochten gratis met de tram reizen en dat wisten de conducteurs natuurlijk ook wel.⁵⁷

Naast openlijke uitingen van verzet of op zijn minst uitingen van ongenoegen, vertrouwden sommige leden van het Amsterdamse ambtenarenapparaat hun afschuw over de Jodenvervolging toe aan het papier. D. van der Grift, die bij het Gemeentelijk Waterleidingsbedrijf werkte, schreef verontwaardigd in zijn dagboek over het gebrek aan protest toen Joodse ambtenaren werden ontslagen. Kennelijk vond hij geldinzamelingen niet onder die noemer vallen. Hij had in zoverre gelijk dat men geen actie had gevoerd toen collega's de wacht werd aangezegd. Voor een dergelijke protest bleken hardere maatregelen van de Duitse bezetter nodig te zijn. Deze kwamen er in de laatste week van februari 1941 toen de Duitse Ordnungspolizei ruim 400 Joodse mannen arresteerde. De directe aanleiding was de dood van Hendrik Koot, die als lid van de wa omgekomen was bij straatgevechten met Joodse knokploegen.

Door provocaties van nationaalsocialisten was het de hele februari-maand al onrustig in Amsterdam. Naast schermutselingen op straat ging het hier om pesterijen tegen Joden. Op 24 februari was er bijvoorbeeld politieassistentie gevraagd door het personeel van de parfumeriezaak Magazin de Paris op de Kalverstraat. De winkel was eigendom van A. Cohen. Toen de politie was gearriveerd, legde een van de personeelsleden de volgende verklaring af: 'Te omstreeks 4.50 uur vervoegde zich in genoemde winkel een persoon met een NSB-insigne op, terwijl een tweetal andere personen in de winkeldeur bleven staan. De persoon in de winkel verklaarde genaamd te zijn Oskamp en te wonen Utrechtschestraat [...]. Hij vroeg om zes stukken kernzeep [huishoudzeep]. De winkelbediende had Oskamp daarop gezegd dat de zeep niet meer werd verkocht en vroeg hem tevens of hij bonnen bij zich had. Dat laatste was niet nodig, had Oskamp geantwoord, want hij had de zeep te goed. Vervolgens had hij gedreigd met twaalf man terug te komen 'en dan zullen we de zeep wel halen'. Na deze intimidatie was de politie gebeld. Cohen verklaarde geen Oskamp te kennen en niemand zes stukken zeep te zijn verschuldigd. Besloten werd dat de politie een oogje in het zeil zou blijven houden. Er zijn tal van der-

HOOFDSTUK 1

Razzia op het Jonas Daniël Meyerplein op 22 februari 1941. *Beeldbank wo2-NIOD*

gelijke intimiderende acties geweest door leden van de NSB, die met de komst van de Duitsers de wind in de rug kregen en zich vrijelijk konden overgeven aan antisemitische agitatie en intimidatie.⁵⁸

De arrestatie door de Duitse bezetter van de 400 Joodse mannen, die door veel niet-Joodse Amsterdammers was gadegeslagen omdat ze op 23 februari de zondagsmarkt in de Jodenbuurt bezochten, maakte echter de geesten rijp voor een openlijk protest. Gemeenteambtenaar Van der Grift schreef in zijn dagboek:

De jodenvervolging hier te lande heeft nog geen einde. Zaterdag, zondag en maandag, 22, 23, 24 Februari werden honderden joden door de Grüne Polizei uit de huizen en van de straat gehaald en weggevoerd. Menschen die zoo maar willekeurig gegrepen werden om de straf te ondergaan, door opzending naar de Concentratiekampen in Duitschland, voor het vermoorden van den wa-man Koot. [...] deze Koot [had] zich schuldig gemaakt aan ernstige Jodenvervolging en mishandeling. Bij die gelegenheid trof hij het slecht en viel in handen van tegenstanders, welke hem dood traptten. De vraag is gewettigd of dit werkelijk door joden is geschied. Nu worden honderden joden, waaronder één mijner oud collega's weggerukt, gesleurd, geslagen en uit de ramen gesmeten door die groene onverlaten. De Jodenbuurten worden afgezet met prikkeldraad.⁵⁹

De door de Duitsers inmiddels verboden communistische partij, die al langer bezig was met het voorbereiden van een staking, zag haar kans schoon toen ze merkte dat de razzia tot zoveel verontwaardiging leidde. In de vroege ochtend van 25 februari stuurde het als links bekendstaande personeel van de Dienst Stadsreiniging twee van zijn medewerkers naar de hoofdremise van de gemeentetram aan de Kromme Mijdrechtstraat met het verzoek aan de trammachinisten niet uit te rijden. Hieraan werd, weliswaar aarzelend, gehoor gegeven. Toen directeur Hofman van het trambedrijf hiervan rond een uur of zeven op de hoogte was gebracht – hem werd verteld dat er ‘moeilijkheden’ waren – toog hij onmiddellijk naar de hoofdremise. Daar was inmiddels ook de latere wethouder Neiszen, toen nog in zijn functie als hoofdingenieur van de Gemeentetram, aangekomen. Hofman sprak zijn personeel

HOOFDSTUK 1

toe en wees hen op het stakingsverbod voor ambtenaren. Hij waarschuwde zijn personeelsleden dat de Duitsers de staking als een ‘zeer vijandelijke daad’ zouden opvatten. Het gevolg van deze toespraak was dat een deel van het tramverkeer tegen tienen toch op gang kwam. Maar dat duurde maar kort. De rijdende ‘stakingsbrekers’ werden alerminst vriendelijk onthaald. Tegen het middaguur waren de meeste trammachinisten uit veiligheidsoverwegingen terug in hun remises.⁶⁰

Op 25 februari was het behalve koud – het vroom licht – grimmig in de stad, getuige de politieverlagen van die dag. Zo rapporteerde het politiebureau Linnaeusstraat om 10.15 uur ‘dat het personeel der gemeentereiniging der 3de sectie (Oranje Vrijstaatkadde) groot pl.m. 70 man; het personeel der bestrating 3de sectie (Transvaalstraat 66) groot 75 man, hedenmorgen in staking is gegaan uit protest tegen de Jodenvervolging. Het personeel der gemeentetram van de autobusgarage (A’dam Oost) is alles normaal.’ Om 13.50 uur werd gerapporteerd dat er ‘een staking is uitgebroken bij de Electr. Apparatenfabriek Produka, Omval, alhier Oost, waarbij uit protest tegen de maatregelen genomen tegen de Israëlieten 520 man van het personeel in staking zijn gegaan’.

In burgerkleding W.B.I. Hofman, directeur van het Gemeentelijk Vervoersbedrijf (foto uit 1946).
Nationaal Archief-Anefo

Het bureau Singel noteerde om 12.40 uur dat er een groep was waargenomen ‘van ongeveer 500 [...] die Vaderlandsche liederen liepen te zingen’. Voor de Hema bleven ze staan en schreeuwden: ‘Staken.’ Zij werden daarop met gebruik van sabels verspreid. Om 15.00 uur was er melding van ‘een groote volksverzameling’ op de Dam. De politie maande het publiek om door te lopen, en toen het er geen gevolg aan gaf ‘hebben zij het publiek gedwongen door gebruikmaking van hun sabels. Terwijl zij hiermede bezig waren kwam een auto van de Grüne Polizei, die eveneens een charge uitvoerden met karabijn’.⁶¹

De grimmige stemming, waarbij de Duitse politie niet schroomde met scherp te schieten, karakteriseerde ook de tweede stakingsdag.⁶² Toen enkele machinisten het hadden gewaagd uit te rijden, meldde bureau Overtoom om 11.30 uur dat er politieassistentie was ingeroepen bij de Kinkerstraat, ‘alwaar publiek bezig was een tramwagen omver te werpen. [...] Rapporteurs hebben de toestand geregeld. Terwijl zij hier mee bezig waren kwam een auto der Duitse ss en gooide handgranaten tusschen het publiek.’ Of er gewonden waren, werd niet waargenomen. Op de Marnixstraat werd de ruit van tram 23 met een straattegel ingeworpen door iemand uit een groep van 250 mensen. In de Molukkenstraat werd een bijwagen van lijn 11 ‘door ongeveer 100 tot 120 personen’ ontkoppeld en omvergeworpen. Met gebruikmaking van wapens schoot de Grüne Polizei kort na het voorval de menigte uit elkaar. Ook in de Eerste van Swindenstraat was de tram het doelwit en werd een steen door de ruit gegooid. Het aantal incidenten is eindeloos uit te breiden. Menigtes van 200 man of meer waren geen zeldzaamheid. Onder hen werden de pamfletten voor de volgende staking, op 6 maart 1941, alvast verspreid.⁶³

De Februaristaking, die twee dagen duurde, breidde zich uit naar de steden Zaanadam, Haarlem, Velsen, Hilversum, Bussum, Weesp, Muiden en Utrecht. Ze is de geschiedenis ingegaan als het eerste en enige collectieve protest tegen de Jodenvervolging. De harde onderdrukking door de Duitse politie had volgens Guépin echter niet het gewenste effect. Hij schreef op 7 maart 1941 in zijn dagboek: ‘Het Nederlandsche publiek blijft heelaas hardleersch en ook al is het aantal aanmeldingen voor de NSB indrukwekkend, toch blijft de stemming negatief en dus ongunstig.’ De onderdrukking van de staking had ‘bloed gekost. De

schrik zit er nu in, maar de kloof die door het Ned. volk loopt is dieper dan ooit.⁶⁴ Rijkscommissaris Seyss-Inquart die zich bij zijn aanstelling nog gematigd had opgesteld, liet in een redevoering van 12 maart 1941 zijn masker vallen. ‘De joden zijn voor ons geen Nederlanders. Zij zijn de vijanden, met wie wij noch tot een wapenstilstand, noch tot een vrede kunnen komen. [...] Wij zullen de joden raken, waar wij hen aantreffen en wie met hen meegaat, heeft de gevolgen te dragen. De Führer heeft verklaard, dat de joden in Europa hun rol hebben uitgespeeld en derhalve hebben zij hun rol uitgespeeld.’⁶⁵ Vanaf dat moment verhardde het anti-Joodse klimaat aanzienlijk.

De Duitsers hadden geëist dat de stakers streng werden gestraft. Dat leverde nog wel een dilemma op voor het stadsbestuur en de leidinggevende directeuren en diensthoofden, zo schrijven Roest en Scheren in hun boek *Oorlog in de stad*. Want hoe meer stakers er voor bestraffing zouden worden aangewezen, hoe zwakker de positie van de gemeenteleiding leek te zijn geweest. Met andere woorden, wanneer er veel moest worden gestraft, was er ook veel gestaakt en dat betekende automatisch dat de leiding, die door de Duitsers persoonlijk verantwoordelijk was gesteld, een groot deel van het personeel niet onder controle had gehad. Incidenteel straffen was echter evenmin een aantrekkelijke optie. Hoewel dit zou kunnen duiden op een goede en effectieve leiding, zou dit de kans op een nieuwe staking vergroten.⁶⁶

Een uitweg werd gevonden in het argument dat er sprake was van ondermijnende activiteiten van een kleine groep agitators. A.M. van Noppen, directeur van de Stadsreiniging, meende dat het grote aantal stakers onder zijn werklieden kon worden verklaard doordat ze onder druk waren gezet. Ook J.L. Flipse, directeur van de Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam, stelde dat molest de oorzaak was van de gehele staking. Men werd het erover eens dat ambtenaren ‘met zekere positie’ die anderen tot staken hadden aangezet, als de werkelijk schuldigen moesten worden aangemerkt. Die personen dienden onmiddellijk te worden ontslagen.⁶⁷ Met dit argument was het grote aantal stakers verklaard, maar werd de leiding niet in diskrediet gebracht.

De Februaristaking was een staking van onderaf, ontstaan op de werkvloer, die door de directe leidinggevenden niet werd gesteund. De laatsten probeerden hun werknemers tot werkhervatting aan te zetten

en repten met geen woord over de aanleiding van de staking: de gewelddadige arrestaties van een grote groep onschuldige Joodse mannen. Na de staking ging het ambtelijk verzet ondergronds en daarmee was een einde gekomen aan een periode waarin Joden misschien nog enige hoop hadden op collectieve steun van hun niet-Joodse stadsgenoten. De vuist die was gemaakt door massaal de straat op te gaan als protest tegen het brute optreden tegen Joden en de arrestatie van onschuldige mannen, behoorde vanaf toen definitief tot het verleden. Vanaf februari 1941 werd hulp nog slechts in het geheim geboden. Zo zorgde Jan van Kan, ambtenaar bij de distributiedienst en nauw betrokken bij de Groep 2000, voor duizenden bonkaarten voor onderduikers. Van Kan was een van die ambtenaren die hun positie hebben gebruikt om een belangrijke bijdrage te leveren aan het verzet.⁶⁸

DE DEPORTATIES NEMEN EEN AANVANG

Naar aanleiding van de Februaristaking werd door de Duitse bezetter hard ingegrepen in de gemeentelijke bestuursstructuur. Bij verordening van 1 maart 1941 (vo 36/1941) werd bepaald dat de rijkscommissaris gemeentebesturen kon ontbinden en de taak van alle gemeentelijke organen kon opdragen aan een 'regeringscommissaris'.⁶⁹ Het college van B en W werd buiten werking gesteld. De wethouder werd gedegradeerd tot een aan de burgemeester ondergeschikte ambtenaar. De staking had dus belangrijke consequenties voor de inrichting van het lokale bestuur, dat steeds meer in de greep van de Duitse bezetter kwam. Toch waren er al tal van anti-Joodse maatregelen onder het 'oude' stadsbestuur ingevoerd. Dat gold bijvoorbeeld voor de verplichte registratie, een maatregel die was afgekondigd op 10 januari 1941, waarin was bepaald dat 'alle personen van geheel of gedeeltelijke Joodschen bloede' zich moesten melden. Deze registratie was een cruciale stap in het hele proces van isolering. Het ministerie van Binnenlandse Zaken, het provinciaal en het lokaal bestuur waren hierbij over de 'niet al te luid uitgesproken principiële bezwaren' heengestapt.⁷⁰ De bestuurswisseling bracht dan ook geen wezenlijke verandering voor de Joodse inwoners van Amsterdam. Wel werd in de aanloop naar de deportaties het beleid ten aanzien van Joden steeds meer een Duitse zaak. Volgens de historici Pim Griffioen

en Ron Zeller werden lokale instanties alleen dan betrokken bij de anti-Joodse politiek wanneer er ‘geen ernstige moeilijkheden, protesten of sabotage werden verwacht’.⁷¹

De eerdergenoemde Van der Grift, wiens werkkring, het Gemeente Waterleidingbedrijf, ‘om praktische redenen niet had meegestaakt’, bleef schrijven over de toenemende isolering van Joden.⁷² Of, zoals hij het zelf bij herhaling formuleerde, ‘de jodenvervolgning gaat door’. Op 12 juni 1942 noteerde hij:

De Duitschers zijn onuitputtelijk in het verzinnen van nieuwe kwellingen voor de joden. Des te doeltreffender toe te passen nu deze volksgroep met een merkteeken is geschandvlekt. De nieuwste vinding is het verbod om inkoop te doen in groentenwinkels of vleeschhouwerijen anders dan bij joden. In het Ghetto is dat geen bezwaar, maar in de overige wijken geeft hen dat de grootste moeite. Vooral nu er zoo weinig groenten van de veiling komt. Daarbij zijn ze aangewezen op dure gedroogde groenten, maar kunnen door dit verbod ook daaraan niet komen. Geraffineerde truc. Rechtstreeksch erop berekend om hen te doen uithongeren. Vuil, banaal, duivels werk.⁷³

En een maand later, op 10 juli 1942, schreef hij:

Hitlers probleemstelling van het Jodenvraagstuk, wordt door Hitlers knechten op Hitlers manier z.g.n. opgelost. De Joden n.m.l. worden eenvoudig op Babylonische wijze, d.i. heidensche manier, in groote kudden weggevoerd, het land uit, naar Polen, Rusland of de Balkan gezonden. Voor eerst gaan de geëmigreerde Joden en worden zij naar concentratiekampen in ons land gebracht om daarna te worden afgezonden. [...] Hartverscheurende toneelen spelen zich af, wanneer gezinnen uit elkander geslagen worden. Dat is de Nieuwe orde, zegt Hitler. Neen, schurk, Godverlaten booswicht! Satanisch product, dat is zeer oude orde. Sinds eeuwen door de beschaafde volken losgelaten als barbaarsch.⁷⁴

De woede van Van der Grift spat van het papier. En de machteloosheid. Op 14 juli 1942 noteerde hij wanhopig: ‘O! God! Welk een leed is over ons volk gekomen, dat Gij gedooft? Welk een moordlust viert thans hoogtij? En Satans trawanten met den roede slaan? Waarom geeft Gij ons de middelen niet om te strijden?’⁷⁵ Van der Grift vroeg zich af waarom het Nederlandse volk geen actie ondernam, ook al moest het dit met de dood bekopen.

Openlijke en grootschalige acties tegen de verwijdering van de Joden uit Nederland bleven echter na de Februaristaking uit en sommige gemeentelijke diensten raakten direct betrokken bij de deportaties. De rol van het Gemeentelijk Vervoersbedrijf kan bijvoorbeeld worden gekarakteriseerd als laverend tussen twee uitersten. Manhaftig verzet tijdens de Februaristaking door niet uit te rijden enerzijds, maar medewerking bij de fysieke verwijdering van Joden anderzijds.⁷⁶ Dit heeft met name in de afgelopen decennia tot nogal wat kritiek geleid. Geert Mak schreef in 1994: ‘Het Amsterdamse Gemeentevervoersbedrijf werkte in maximale mate mee. [...] Er is geen enkel geval bekend van werkweigering of andersoortige problemen.’ Niet alleen deze dienstbare opstelling werd verwerpelijk geacht, maar ook dat de kosten van het vervoer van Joden per tram vervolgens door de gemeentelijke dienst in rekening werden gebracht. Deze zouden, aldus Lipschits in zijn boek *De kleine Sjoa*, uit geroofd Joods bezit zijn betaald.⁷⁷ Daarbij gaat Lipschits uit van de veronderstelling dat het tramvervoer van Joden collectief was geregeld en de kosten ervan werden gedeclareerd bij Lippmann, Rosenthal & Co (Liro), de Duitse roofofbank die tijdens de bezetting voor miljoenen gulden aan Joods vermogen in kas had.

Toen in de nacht van 14 op 15 juli 1942 de eerste omvangrijke deportatie voor zogenaamde ‘tewerkstelling in Duitsland’ plaatsvond, ontving de Gemeentetram van de Duitse bezettingsautoriteiten een verzoek om die nacht extra trams en personeel ter beschikking te stellen. Nauwkeurig werd aan de Duitsers opgegeven welke tramlijnen zouden worden ingezet, hoe laat het vertrek was en vanaf welk punt, en welke haltes zouden worden aangedaan. Het ging in totaal om vier routes; de trams vertrokken stipt om 0.30 uur. De machinisten en conducteurs die dienstdeden hadden de volgende verklaring van de politie op zak: ‘De Hoofdcommissaris van Politie te Amsterdam verklaart hierbij, dat

HOOFDSTUK 1

Stakende tramconducteurs en -bestuurders in de Sarphatistraat, 25 februari 1941.
Beeldbank WO2-NIOD

In een bewaakte tram worden Joden van de Hollandse Schouwburg naar het Muiderpoortstation gebracht, april 1943.
Verzetsmuseum Amsterdam-K.F.H. Bönnekamp

de wagenbestuurder/conducteur bij de Gemeentetram ... kraagnummer ... wegens dienst bij het transport van Joden in den nacht van ... gerechtigd is zich tusschen 0 en 4 uur op straat te bevinden.⁷⁸ Over de kosten die met dit speciale transport gepaard gingen is in de bewaard gebleven correspondentie tussen de Duitse autoriteiten en de gemeente niets terug te vinden. Naar aan te nemen valt, zullen de gedepor-teerden echter niet afzonderlijk kaartjes hebben hoeven kopen, maar zal hiervoor, zoals Lipschits verondersteld, een collectieve regeling zijn afgesproken.

Dat gold in ieder geval in september 1942 voor het vervoer van 'Joodsche arbeiders' naar steiger 12 op de De Ruyterkade, vanwaar zij verder per schip naar een werklocatie werden getransporteerd. Het ging om ongeveer 540 personen die woonden in Amsterdam-Zuid, -Oost en -West. Voor de bewoners van Zuid (circa 260 man) werden twee tramstellen ingezet – ze zouden om 6.30 uur vertrekken van het Westerscheldeplein en drie haltes aandoen. Voor de bewoners van Oost (circa 270 man) kwamen drie tramstellen beschikbaar en werden twee haltes aangedaan. Het vertrek was om 6.30 uur van het station Muiderpoort. Bij de bewoners van West ging het om slechts 14 man en was een motorwagen voldoende voor het vervoer. Deze vertrok eveneens om 6.30 uur van het Mercatorplein en deed twee haltes aan. Als vervoersbewijs gold een 'blanco verwijzingsbiljet'. De rekening van het tramvervoer moest worden verzonden aan de Dienst Sociale Zaken.⁷⁹

Hoewel de speciale tramdiensten dus tot in de puntjes werden voorbereid, zijn in het archief van het Vervoersbedrijf geen specifieke nota's voor dit vervoer aangetroffen. Wel vermeldt Loe de Jong dat het Gemeentelijk Vervoersbedrijf na de grote razzia van 26 mei 1943 voor de afvoer per tram door de Sicherheitspolizei een rekening van 332,50 gulden kreeg betaald.⁸⁰ Directeur Hofman rapporteerde bovendien in november 1943 aan de burgemeester dat 'het door mijn bedrijf verrichte vervoer in beginsel door de betrokken Duitse instantie wordt vergoed en met name in rekening is gebracht aan de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung. Deze rekeningen zijn alle betaald op drie na over welke nog gecorrespondeerd wordt.' Het ging om een totaalbedrag van 8.381,25 gulden.⁸¹ Hofman schreef dit naar aanleiding van een in oktober 1943 bij diverse gemeenten ingediend verzoek van het de-

partement van Binnenlandse Zaken, om opgave te doen van de transportkosten die tussen mei 1940 en oktober 1943 met de deportatie van Joden waren gemoeid. Het departement was om zo'n algemeen overzicht gevraagd door de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, 'in verband met het treffen van een financiële regeling op dit punt'.⁸²

Uit de bovenstaande gegevens blijkt dat de kosten voor het vervoer inderdaad collectief in rekening werden gebracht, en dat die rekeningen (tenminste voor een groot deel) door het trambedrijf bij de Duitse bezettingsautoriteiten zijn ingediend. Bovendien ligt het in de rede te veronderstellen dat die rekeningen vervolgens niet door de Duitsers zelf zijn betaald, maar conform Lipschits' bevindingen via de Liro-bank uit geroofd Joods bezit werden voldaan. In zijn boek *Berooid* stelde ook de historicus Gerard Aalders dat de Joden zelf voor hun deportatie hebben moeten betalen: 'de kosten die werden gemaakt door gemeentelijke instellingen en voor het treinvervoer met de Nederlandse Spoorwegen werden bij Liro gedeclareerd'. Toch blijft het door gebrek aan bronnen moeilijk harde uitspraken te doen omdat verschillende instanties bij de afhandeling van de afrekeningen waren betrokken. Hierboven zijn er al vier genoemd: de Dienst Sociale Zaken in Amsterdam, het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung en de Sicherheitspolizei. Of er daadwerkelijk rekeningen via of bij Verwaltung und Justiz zijn ingediend, is onzeker. Het is tevens onduidelijk of de Dienst Sociale Zaken de gemaakte kosten net als het trambedrijf door de Duitsers vergoed kon krijgen. De Zentralstelle en de sd zullen de door de gemeente ingediende rekeningen naar alle waarschijnlijkheid wel bij de Liro hebben gedeclareerd. In dat geval hebben de gedeporteerden indirect voor hun eigen transport moeten betalen, of zoals Lipschits het formuleerde: 'De joden kochten in de tram geen kaartje en toch reden ze niet zwart'.⁸³

Niet alleen het Gemeentelijk Vervoersbedrijf speelde een rol bij de Jodenvervolgung, hetzelfde gold voor de politie. In de eerste fase van de deportaties kregen Joden nog een oproepkaart voor 'tewerkstelling' per post thuisgestuurd. De eerste duizend oproepen in Amsterdam werden op 5 juli 1942 door de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung verzonden, gevolgd door enkele duizenden in de dagen daarop.

Degenen die op 5 juli waren opgeroepen, moesten zich op 14 juli melden op het Centraal Station. Omdat de ‘opkomst’ tegenviel, werd het postsysteem al na twee maanden opgeheven. Vanaf 2 september werden Joden ’s avonds door de politie van huis gehaald. Dit gebeurde aanvankelijk door de ‘gewone’ Nederlandse politie. Deze gaf er echter blijk van grote moeite te hebben met deze werkzaamheden. Zo had een politiemann op 9 september 1942 in een anonieme brief geschreven over de ernstige gewetensconflicten die binnen de politie heersten:

Ik ga de laatste dagen, gelijk zeer velen van ons corps, gebukt onder de lasten die ons worden opgelegd en die ik trouw aan mijn plicht naar eer en geweten wil vervullen. Het stuit ons tegen de borst wat we nu te doen hebben en wat we met een bloedend hart verrichten. Het meewerken aan het deporteren van Joden die in onze stad wonen, is steeds voor ons zeer bezwarend, maar nu we al enige avonden zelfs oude, zwakke en ongelukkige mannen en vrouwen moeten uit hun huizen halen, wordt het ons te erg. Menigeen onzer voelt het aan als een belediging van ons Nederlandsche corps dit werk te doen te krijgen. Moeders met kleine kindertjes moeten we in de nacht meenemen. We doen het, maar vraag niet hoe.⁸⁴

Uit deze brief spreekt duidelijk het dilemma van de tot het uitvoeren van dienstorders opgeleide politieambtenaar aan de ene kant, en het verlangen om te weigeren op grond van morele bezwaren aan de andere kant. Omdat de Duitse bezetter het soepele verloop van de deportaties niet op het spel wilde zetten, zou het ophalen van Joden steeds vaker worden uitbesteed aan het speciale Politie-Bataljon Amsterdam (PBA) dat bestond uit door de nazi’s in Schalkhaar opgeleide agenten, van wie geen sabotage te verwachten viel.⁸⁵

Van der Grift bleef de mensonterende taferelen nauwgezet noteren, zoals de hulpeloosheid van ‘een oud moedertje’ (6 augustus 1942) en: ‘Huilende kinderen, jammerende vrouwen, strak voor zich uit starende mannen. O leed! O, grievend onrecht!’ (11 oktober 1942) Tussen deze hartstochtelijk beleden afschuw klinken hier en daar ook minder vriendelijke observaties door. Op 22 juli 1942 schreef Van der Grift dat hoewel de druk op de Joden toeneemt, ze

toch niet hun aard verlooehenen. ‘Sjacheren, overvragen, zelfs het bedriegen der hun zoo ter zijde staande Christenen zijn ook heden geen zeldzaamheden. Daarin toont een groote groep joden zich wel van hun aller-onaangenaamste zijde.’ Ze zouden zich ‘laf of lijdelijk berustend’ opstellen. En op 25 september 1942 meende Van der Grift dat de Joden door hun houding toch steeds weer teleurstelden.⁸⁶ ‘Indien het iemand beroerd gaat,’ zo staat te lezen in een artikel van het verzetsblad *De Vrije Kunstenaar* van 15 maart 1944, ‘ziet men graag dat het zijn eigen schuld is.’ Men ‘wordt zelfs antisemiet’ omdat men zich wil distantiëren van hen, die door het noodlot getroffen worden.⁸⁷ Ook Van der Grift had het kennelijk nodig om de Joodse bevolkingsgroep als ‘anders’ aan te merken.

De vervolging van de Amsterdamse Joden leidde ertoe dat Joden en niet-Joden in twee werelden leefden, die elkaar nog slechts zijdelings raakten. Dat blijkt ook uit de notities van de door Presser opgevoerde kersenplukker. Hij was een Amsterdammer die op een mooie zomerdag – de Jodenvervolging was in volle gang – er met zijn vrouw en zoontje een dagje op uit wilde om kersen te plukken in de Betuwe. Door de razzia’s op Joden kon hij enkele treinstations niet bereiken. In zijn dagboek schreef hij: ‘Daar gaat onze mooie dag. Kom, niet de moed opgeven. Ik zie de lange gezichten al van mijn vrouw en jongen.’ Op het Amstelstation lukte het om een trein te nemen. ‘Een juichkreet stijgt in ons op. Wij gaan deze plaats van ellende voor een dag verlaten... Heerlijk, wij zijn eruit en op weg naar Tiel.’ In de trein reflecteerde de dagboekschrijver op het lot van de Joden: ‘Op een hoop gedreven en weggevoerd als vee... Laat het geen aangenaam volk zijn. Maar het zijn toch mensen. Hoe kan dat de Goede God gedogen.’ Tijdens de terugreis naar Amsterdam zat de kersenplukker ‘opgepropt, maar toch in gelukkige stemming, want een elkeen heeft een heerlijke dag achter de rug’. Op het Amstelstation werd hij opnieuw geconfronteerd met de vóórtdurende razzia’s en schreef: ‘Wat een wereld. Op de Ringdijk kunnen we er een klein stukje van zien. Huis aan huis wordt nog doorzocht. En wij sjouwen onze kostbare vracht naar huis. Maar wat wordt dat zwaar op het laatst... ongeveer 35 pond kersen.’⁸⁸ In dezelfde stad waar een kersenplukker bijna onder zijn overvloedige oogst bezweek, werden Joden opgejaagd, opgepakt en gedeporteerd.

Deportatie van Joodse inwoners via het Muiderpoortstation op 25 mei 1943.
Beeldbank WO2-NIOD

Sommige Joden besloten hun deportatie niet af te wachten. In de zomer van 1942 volgde na de eerste golf in mei 1940 een tweede van Joodse zelfdodingen. Een rechercheur bij de Amsterdamse politie vond op 8 augustus 1942 in het pand Zuider Amstellaan 221 het echtpaar Raske in de keuken van hun woning ‘terwijl de gaskraan geheel openstond’. Alida Jeanette Raske-Stoppelman was overleden, maar haar man Thomas Raske leefde nog. Hij werd ter observatie overgebracht naar het Westergasthuis. Daar stierf hij vijf dagen later. Op 9 september 1942 werd de dood van dit echtpaar gemeld bij de Duitse autoriteiten: ‘Ersuchsgemäss lasse ich hier ergänzungsweise ein Verzeichnis folgen der uns in den letzten Wochen bekannt gewordenen Selbstmorde.’ Naast het echtpaar Raske, waren dit: Martha Ostermann (46 jaar), Rosina Lankhout (40 jaar), Roosje Kool, geb. Brill (86 jaar), mevrouw Blok, geb. Van Gelder (62 jaar), Leentje Weenen, geb. Löwenstein (76 jaar), Leo Louis Franken (71 jaar), Cacile Günzburger, geb. Zimmern (71 jaar) en Hedwig Schwarzschild, geb. Cohn. Tussen 9 september 1942 en 6 okto-

ber 1942 ging het om 64 gevallen. Soms verschenen kleine advertenties in de krant, zoals voor Cacile Günzburger, die een lieve moeder, zuster, schoonzuster en tante was geweest. En voor Roosje Kool, die 'plotse-ling was overleden'.⁸⁹

DE ARISERING VAN JOODS EIGENDOM

Toen de deportaties van de Joodse bevolking in de zomer van 1942 een aanvang namen, was de registratie van Joden voltooid, hadden Joodse ambtenaren geen werkkring meer, waren Joden geweerd uit publieke ruimtes (mei en september 1941), waren hun persoonsbewijzen voorzien van een 'J' (januari 1942) en moesten alle Joden ouder dan zes jaar verplicht een ster dragen (mei 1942). De economische strop werd in 1941 aangehaald met de verplichting om Joodse banktegoeden over te maken naar de Liro (augustus 1941) en in dezelfde maand moesten bij Verordening (vo) 154/1941 alle Joodse grondeigendommen en de daarop staande bebouwingen worden aangemeld, inclusief de opbrengsten van dat bezit in de vorm van huur, recht van opstal, erfpacht, hypotheken en andere onroerende rechten. In totaal werden op basis van deze verordening ongeveer 20.000 percelen en 5600 hypotheken aangemeld.⁹⁰

vo 154/1941 bood tevens de mogelijkheid tot onderbeheerstelling van het aangemelde eigendom.⁹¹ De organisatie die hiermee werd belast was de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), een stichting die zich vestigde in een pand aan de Juliana van Stolberglaan in Den Haag. Het 'beheer' omvatte alle rechtshandelingen 'welke een behoorlijk beheer van het joodsch grondbezit met zich meebrengt'. Daarnaast kon de NGV het onroerend goed 'geheel of ten deele vervreemden of bezwaren'. Het doel van de onderbeheerstelling was verkoop. Voor de uitvoering van zijn werkzaamheden stelde de NGV beheerders (Verwalters) aan. In Amsterdam was het makelaarskantoor van J.P. Everout de belangrijkste administrateur van geroofd Joods eigendom.

In Den Haag opereerden twee grote administratiekantoren die met het beheer werden belast: het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (in het dagelijks spraakgebruik aangeduid als de

Makelaarskantoor van J.P. Everout op de Singel 452-450 in Amsterdam.
Stadsarchief Amsterdam

ANBO), een Nederlandse pendant van de NGV, en de NV Nobiscum, een kantoor vergelijkbaar met dat van Everout.⁹²

Met de arisering van Joods eigendom had de Duitse bezetter inmiddels ruime organisatorische ervaring opgedaan. Met name na de annexatie van Oostenrijk in 1938, de Anschluss, was er sprake van toenevende staatsregulering. Tot die tijd was de ontrechting van Joden met betrekking tot onroerend goed voornamelijk op regionaal of lokaal niveau georganiseerd en van plaats tot plaats verschillend. Maar als gevolg van de ‘wilde’ annexering van Joods eigendom in Wenen, waarbij op grote schaal werd geplunderd en gestolen, werd er in mei 1938 een Weens administratiekantoor (de Vermögensverkehrsstelle) opgericht. Dit kantoor stond onder supervisie van Hans Fischböck, die in 1938 in de Oostenrijkse ‘Landesregierung’ van Seyss-Inquart minister van Economische Zaken en Arbeid werd. Fischböck werd belast met alle zaken die onteigeningen betroffen, en stond daarmee aan de wieg van het zogeheten Weense model, dat navolging vond in het hele Duitse Rijk.⁹³

In 1940 kwam Fischböck met Seyss-Inquart naar Nederland en werd hij Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft. De ervaringen die hij in Wenen had opgedaan, kon hij in Nederland goed gebruiken om de bezitsontelingen van Joden door te voeren. Of, zoals Andreas Schrabauer in zijn proefschrift schrijft: ‘Seine Erfahrungen bei der Beraubung der Wiener jüdischen Gemeinde – das “Wiener Modell“, dessen Ziel in der vollständigen Enteignung der Jüdinnen und Juden lag – dienten ihm dabei als wesentliche Grundlage, um auch in den Niederlanden den wirtschaftlichen Beraubungsprozess umzusetzen.’⁹⁴ Daarbij diende zoals gezegd de NGV, die onder leiding stond van een andere Oostenrijkse bekende, de Weense architect W. Münster, als uitvoerende organisatie.

De NGV had tot taak zoveel mogelijk huizen van Joodse eigenaren te verkopen aan ‘arische’ Nederlanders. Deze verkoop vormde het sluitstuk van de juridisch-economische ontrechting. Op grond van de hoeveelheid transacties die zijn geadmistreerd in de zogeheten *Verkaufsbücher* concludeerde onderzoeker Eric Slot dat de panden van Joodse eigenaren ‘grif [werden] verkocht’.⁹⁵ Na de Duitse nederlaag bij Stalingrad, in februari 1943, stagneerde de huizenverkoop echter.

Hans Fischböck en Arthur Seyss-Inquart bij het *Eintopfessen* in Den Haag op 15 december 1940. *Beeldbank WO2-NIOD*

Zo waren de Nederlandse hypotheekbanken in toenemende mate onwillig om hypothecaire leningen aan mogelijke kopers te verstrekken. Hier lagen zeer waarschijnlijk geen morele, maar zakelijke bezwaren aan ten grondslag. Hadden de banken tot in 1943 nog miljoenen in

hypotheken op voormalige Joodse panden geïnvesteerd, zoetjesaan nam de huiver toe om risico te dragen voor ‘verkeerde’ transacties. Mocht Duitsland de oorlog verliezen, dan zouden die transacties wel eens voor flinke problemen kunnen zorgen.⁹⁶

Ook de beheersinstellingen maakten zich zorgen. Op 29 maart 1943 vond er een vergadering plaats van de beheerders, makelaars en procuratiehouders van de ANBO. In de vergadering werd een direct verband gelegd tussen het keren van de oorlogskansen en de stagnatie in de verkoop. Tevens werd geconstateerd dat bij de verkoop vaak werd gesjoemeld ten gunste van speculanten en zwarthandelaren. Het was ‘onaangenaam’ om te moeten vaststellen dat ‘een zeer groot gedeelte van de Joodsche huizen’ dat daadwerkelijk in handen kwam van particulieren ‘naar verhouding veel te laag is. Uiteindelijk komen de huizen wel in handen van particulieren, maar niet tegen prijzen, die wij kunnen verantwoorden.’ Volgens de directeur van de ANBO, Dirk Hidde de Vries, ging het niet alleen om commerciële belangen. De verkoop van Joods eigendom diende ‘ook een politiek en sociaal doel’. Om deze laatste doelstellingen kracht bij te zetten, stond bij de huizen die door de ANBO waren verkocht een bordje achter het raam met de tekst ‘Dieses Haus ist arisiert im Auftrag des Reichskommissariats, Verwaltungsstelle ANBO, Beeklaan 415/417, Den Haag’.⁹⁷

Het is de vraag of De Vries het zelf zo nauw nam met de voorschriften. In 1944 schreef de Hauptabteilung Wirtschaft van het General-Kommissariat für Finanz und Wirtschaft dat De Vries zich had opgewerkt van ‘kleiner Häusermakler’ tot een grote ondernemer met een kapitaal dat werd geschat op 6 tot 7 miljoen gulden. Zijn verkoopmethoden werden als manipulatief gekarakteriseerd en kopers werden geacht een deel van de verkoopprijs zwart te betalen. Er zou zelfs een klacht tegen hem zijn ingediend bij de Befehlshaber der Sicherheitsdienst.⁹⁸ De Vries lijkt persoonlijk dus niet afkerig te zijn geweest van sjoemelpraktijken die hij in de vergadering nog als ‘onaangenaam’ had bestempeld.

De zorgen van de ANBO omtrent de verkoop van Joods eigendom werden gedeeld door de Duitse bezetter. In een rapport uit september 1943 werd geconstateerd dat er een grote terughoudendheid bij het Nederlandse publiek bestond aangaande de koop van Joods onroerend

goed. De maximumprijs werd vaak niet gehaald. Tijdens veilingen in Den Haag die eerder in juli hadden plaatsgevonden, werd zelfs nauwelijks op voormalig Joods eigendom geboden. Dat was zorgelijk, temeer daar onroerend goed op zichzelf een gewild beleggingsobject was; volgens het Duitse rapport was het bij de koop van niet-Joods eigendom gebruikelijk onderhands 30 procent boven op de maximumprijs te betalen. Maatregelen waren nodig om de boel vlot te trekken. Deze betroffen nadere regulering van de verkoop van niet-Joods onroerend goed die het heimelijk betalen van een toeslag op deze panden zou moeten tegengaan. Aan de koop en vervolgens doorverkoop van voormalig Joods eigendom zouden daarentegen geen verdere beperkingen worden opgelegd. De opstellers van het Duitse rapport hoopten verder dat de doorverkoop van Joods eigendom door ‘arische’ tussenhandelaars de oorspronkelijke Joodse eigenaren zou kunnen wegmoffelen.⁹⁹ In de lijsten die zijn opgemaakt van de transacties van de NGV is goed te zien dat een pand op dezelfde dag vaak een of zelfs meerdere keren werd doorverkocht.

In Amsterdam lukte het doorgaans wel om ‘courante huizen (herenhuizen en kantoorgebouwen in Amsterdam-Zuid en aan de grachten) – veelal onder hun marktwaarde – aan de man te brengen maar [waren] de verkrotte huizen in het “Judenviertel” vrijwel onverkoopbaar’.¹⁰⁰ De leegstand van door Joden verlaten huizen is op sluyseriaanse wijze¹⁰¹ beschreven door C.A.L. Sander, werkzaam op de gemeentesecretarie van Amsterdam. Het was mei 1943, de Jodenvervolging woedde in alle hevigheid, en in de stad was net een grote razzia geweest, toen Sander in zijn dagboek schreef:

De uiterlijke rust is weer gekeerd. In een zijstraat van de Valkenburgerstraat stond een file verhuiswagens. De Jodenbuurt is een doode stad: er staan nog steeds schimmen van huizen, met een politiebureau en een kerk op het Waterlooplein. Overal zijn de luiken voor de winkelhuizen; hier en daar zijn de ruiten ingegooid: er rijdt sinds lang geen tram. De gele sterren zijn weg en er haasten zich slechts passanten door de straten. Ook het Joden-haringvrouwtje op de sluis over de Zwanenburgwal [...] is er niet meer. Grauw kolkt het water door de sluis...¹⁰²

Hoe treurig de situatie was, blijkt ook uit Sanders latere aantekeningen. Op 27 augustus 1943 noteerde hij:

De woonhuizen en winkels waaruit de Joden zijn verdreven zijn in ruïnes verkeerd. Tientallen zien er meer dan beestig uit; ruiten bij bosjes ingedrukt, paneelen ingetrapt, sponningen ontwricht, gaten in deuren en kelderluiken. Overal puilt huisvuil; behangsels afgetrokken, huisraad in brokken en stukken. Men ziet winkelinventarissen gesloopt en dooreen gesmeten. Ratten, muizen, vlooiën, muggen en vliegen hebben vrij logies aan de straat. Dit ter bevordering van ziektes en epidemieën...! Over deze toestand heb ik officieel bij den Burgemeester een schriftelijke klacht in gediend. Deze bende is Amsterdam onwaardig.¹⁰³

In september 1943 was volgens Sanders uit alle winkels en huizen ‘het leven geweken en de doode oogen staren U uit keldergat en vensters aan. De verbrijzelde ruiten trekken scheeve gezichten in de deursponningen, en op de trappen ligt het vuil van voeten die hun laatste gang gingen naar de duistere oorden van Polen en Wit Rusland’.¹⁰⁴

Bij panden op een goede locatie was veel minder leegstand. Het gold bijvoorbeeld voor de Heerengracht 561. Daar werden op 8 augustus 1942 een koopman en zijn vrouw door de politie gearresteerd. Zij werden er ‘van verdacht zonder vergunning’ in het huis te wonen. Hier had ‘de jood Barmhartigheid’ gewoond, maar deze was ‘kort geleden met onbekende bestemming vertrokken’. Het bleek dat de politie de koopman ten onrechte had gearresteerd. Deze kon verklaren dat hij zich na overleg met de eigenaar – het ging hier kennelijk om een pand dat aan Barmhartigheid was verhuurd – had gewend tot de Duitse instanties, en dat hij toestemming van de SD had gekregen het pand te betrekken.¹⁰⁵

De percelen Papaverhoek nummers 25-17 kon een zekere heer S. goed gebruiken. De adressen waren ‘momenteel in erfpacht van den Heer Kleinkramer die zich heeft moeten melden, omdat hij van joodse afkomst is’, aldus S. in een brief aan de Dienst Publieke Werken. Omdat de panden nu toch leegstonden, wilde S. ze graag gebruiken voor opslag. Of S. zijn opslagruimte heeft gekregen, is niet bekend – er

konden geen toezeggingen worden gedaan – maar er waren voor de lokale overheid en voor particuliere eigenaren tal van redenen om te zorgen dat ‘verlaten’ huizen spoedig opnieuw werden gebruikt.¹⁰⁶

Leegstaande woningen, en dat waren er volgens de dagboekschrijver Sander vele, waren allereerst een doelwit van inbraak en vernieling. Alleen al op 8 en 9 november 1942 kwamen bij de politie drie meldingen binnen van onbevoegden die zich toegang hadden verschaft tot zogeheten Jodenwoningen. Het ging om de juwelierszaak van Gans aan de Rozengracht 137, een woning op de Stadionweg 44 en de woning van de familie Wyzenbeek op de Koninginneweg 105.¹⁰⁷ Naast het risico op vernielingen betekende leegstaand geen inkomsten.

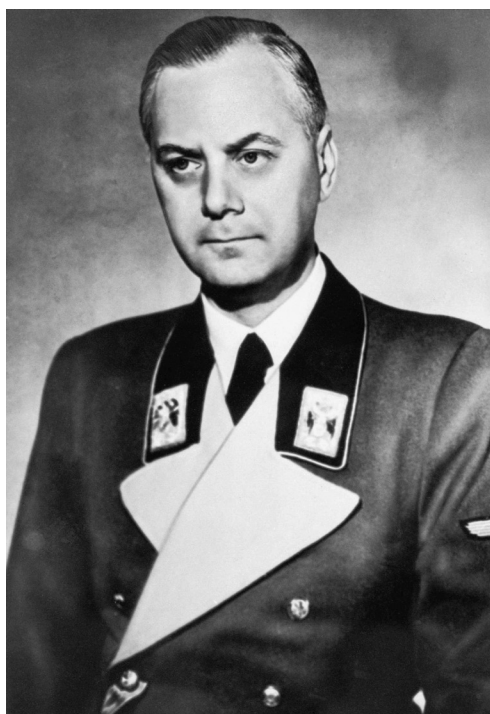
Uit de uitvoerige correspondentie over door Joden ‘verlaten’ woningen, wordt pijnlijk duidelijk hoezeer de Amsterdamse gemeenteambtenaren de deportaties (men gebruikte daarvoor overigens consequent de term ‘evacuatie’) primair als een administratief proces benaderden, waarbij een efficiënt beheer van het gemeentelijke woningbestand en het zoveel mogelijk beperken van de financiële schade (voor de gemeente welteverstaan) de voornaamste doelen vormden. Niet de bescherming van de eigen (Joodse) burgers, maar hun vervanging als huurders had de hoogste prioriteit. Wanneer konden vrijgekomen woningen weer in gebruik worden genomen, wanneer werden ‘Joodse wijken’ vrijgegeven voor niet-Joodse woningzoekenden, hoe kon het risico op schade aan leegstaande woningen worden beperkt en bij welke instantie kon een vergoeding van de huurdering worden aangevraagd? Dat waren de vragen die het stadsbestuur en de daar onder ressorterende diensten bezighielden.¹⁰⁸

In de Transvaalbuurt maakte de Woningdienst iedere vrijdag nauwkeurig de stand van zaken op. Half oktober 1942 was deze als volgt: 135 gemeentewoningen, 17 woningen van woningbouwverenigingen en 51 particuliere woningen waaruit de Joodse bewoners waren ‘geevacueerd’, waren ontruimd en waren opnieuw voor verhuur beschikbaar. Dat gold niet voor de 370 gemeentewoningen waarvan de bewoners waren gedeporteerd, maar die waren verzegeld omdat de Duitse roofinstantie Einsatzstab Rosenberg, genoemd naar de fanatieke nazi Alfred Rosenberg, de inboedel nog niet had opgehaald. Bij de Duitse autoriteiten werd erop aangedrongen daar haast mee te maken, ten-

HOOFDSTUK 1

Einsatzstab Rosenberg in actie bij de Haagse vestiging van modewarenhuis Maison de Bonneterie, eigendom van de Joodse familie Cohen. *Beeldbank wo2-NIOD*

Reichsleiter Alfred Rosenberg op zijn vijftigste verjaardag, januari 1943. *Beeldbank wo2-NIOD*

einde ook deze woningen wederom te kunnen verhuren.¹⁰⁹ Tenslotte kostte leegstand geld, zeker toen de gemeente de schade niet meer bij de Liro kon declareren.

Eventuele huurachterstanden van gedeporteerde Joden werden in beginsel gedekt door de waarborgsom die de huurders bij het betrekken van de woning hadden moeten storten. Hier lag dus niet het grootste probleem.¹¹⁰ Dat lag wel bij de huurdering die ontstond als gevolg van de tijd die verstreek tussen deportatie en het leeghalen van de woning. In de herfst van 1942 betrof dat dus zo'n 370 woningen. Aanvankelijk kon de misgelopen huursom over die periode door de gemeente en de onder haar toezicht staande woningbouwverenigingen worden geclaimd bij de Liro. Deze betaalde het verschuldigde bedrag uit de rekening die de Joodse huurder bij de bank had. Wanneer er geen sprake was van een dergelijke rekening – lang niet alle Joden hadden een saldo bij de bank – was er eventueel de mogelijkheid de achterstallige huur te financieren uit de opbrengst van het meubilair van de desbetreffende huurder.¹¹¹ Op 8 december kwam die optie echter te vervallen, waarbij het bovendien niet duidelijk is of uit de opbrengst van de Joodse huisraad ook daadwerkelijk huurvergoedingen zijn verstrekt. Begin maart 1943 was het helemaal afgelopen met de huurvorderingen bij de Liro. Op last van Fischböck liet de Liro weten dat 'huurschulden door gedwongen evacuatie of vrijwillig vertrek van Joden, in den vervolge niet meer door ons worden vereffend'.¹¹²

Uit de correspondentie over huurdering die tussen de Gemeentelijke Woningdienst en de Liro is gevoerd, blijkt dat van september 1942 tot begin maart 1943 door de gemeente – ook namens diverse woningbouwverenigingen – elf declaraties voor huurschade zijn ingediend. Hierin werd in totaal om 21.533,98 gulden gevraagd voor de ongewenste leegstand van woningen van ongeveer 500 gedeporteerde huurders. Slechts een klein deel van dat bedrag lijkt door de Liro te zijn uitbetaald. De twee laatste door de gemeente ingediende claims (van tezamen 8.230,40 gulden) zijn door de bank niet meer in behandeling genomen, daar de Duitsers tegen die tijd het besluit hadden genomen om huurschulden niet meer te vergoeden. Vóór die tijd had de Liro slechts een zeer beperkt deel van de aanvragen gehonoreerd – in totaal voor 1.247,55 gulden voor 23 huurders – waarbij opmerkelijk genoeg

uitsluitend sprake was van huurders van woningbouwverenigingen. Van de overige in de declaraties vermelde huurders was volgens de Liro ‘geen tegoed aanwezig’.¹¹³

In het archief van de Woningdienst is geen correspondentie aangetroffen waaruit blijkt dat de Liro ook huurclaims voor gemeentewoningen heeft toegekend. Bewoners van gemeentewoningen waren in de regel niet erg draagkrachtig en weinigen van hen zullen een (toereikend) saldo bij de Liro hebben gehad. Nadat bekend werd dat uit de Liro-tegoeden geen vergoedingen voor huurschade meer zouden worden overgemaakt, merkte de directeur van de Woningdienst dan ook op, dat de schade voor wat betreft de leegstaande gemeentewoningen ‘hierdoor weinig [wordt] vergroot’. Het onmogelijk maken van het vergoeden van huurschade uit de verkoop van huisraad had het woningbedrijf daarentegen ‘direct sterk getroffen’.¹¹⁴ Het betekende een streep door de rekening van Flipse die kennelijk al had voorzien dat er alleen op deze wijze iets te halen zou zijn geweest bij de huurders van gemeentewoningen. Die weg was nu door de Duitsers afgesloten. De vereffening kwam er pas na de oorlog, toen de huurschade die de stad Amsterdam had geleden, werd verwerkt in de afrekening van de rijksbijdragen in de exploitatie van gemeentewoningen.¹¹⁵

De inboedels van de ‘geëvacueerde’ Joden werden geïnventariseerd en geregistreerd door de Hausraterfassungsstelle. Vervolgens was het aan de medewerkers van de Einsatzstab Rosenberg om de inboedels naar Duitsland te verhuizen ter vervanging van het daar bij bombardementen verloren gegane meubilair. Om toegang tot de huizen te krijgen zouden zij de huissleutels bij de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung kunnen afhalen. Toch is er veel onduidelijk over de weg die de huissleutels gingen. Zo meldt een bron uit juli 1942 dat Joden hun sleutels bij het Centraal Station moesten inleveren voordat ze met de trein werden afgevoerd. Presser schrijft dat de sleutels in Westerbork werden verzameld, maar ook dat er tijdens de razzia’s in 1943 in Amsterdam ‘sleutelmannen’ actief waren die de sleutels in beslag namen en bewaarden. De huissleutels van de woningen in de Transvaalbuurt, ook die van particuliere woningen, zouden volgens weer een andere bron na ontruiming van de panden door de Duitse instanties zijn overgedragen aan de Woningdienst.¹¹⁶ In Den Haag konden de sleutels

zich op wel zes verschillende plaatsen bevinden. De medewerkers van de ANBO deden daar dan ook niet veel moeite om de exacte locatie te achterhalen. Hun werkwijze was simpel. Was een woning eenmaal onder beheer gesteld, dan lieten ze deze in aanwezigheid van een politieagent openbreken en plaatsten een nieuw slot.¹¹⁷

Huissleutels symboliseren een thuis en met het inleveren hiervan behoorde dit definitief tot het verleden. In feite verloren de Joodse vervolgdgen met het afgeven van hun huissleutels hun private bestaan. Sam Goudsmit beschreef het in zijn dagboek als een 'laatste uitlevering', waarbij 'het recht op eenig burgerschap' definitief verloren ging.¹¹⁸ Ook de terugkeer kwam met het afgeven van de sleutels in een schril daglicht te staan, want wanneer Joodse bewoners de oorlog al hadden overleefd, naar welk huis konden ze dan nog teruggaan?

HOOFDSTUK 2

JOODS ONROEREND GOED IN DE AANBIEDING

Op 2 maart 1942 kreeg de A. de Vries, woonachtig aan de Stadionweg 28, het volgende briefje van makelaarskantoor Everout:

Nu het beheer over Uw perceel op de Niederländische Grundstücksverwaltung is overgegaan, zullen in het vervolg de op dit perceel drukkende belastingen [...] en verdere lasten (eventueele hypotheekrente, verzekeringen, onderhoud enz.) door genoemde instelling worden gedaan. Hiertegenover zult U met ingang van 1 Maart voor het gebruik van het door U bewoonde perceel(sgedeelte) huur verschuldigd zijn en zulks op basis van f. 1.600,- per jaar.¹

Op grond van vo 154/41 was de Joodse huiseigenaar De Vries plotseling huurder geworden. Dergelijke huurinningen leidden tot protesten bij de Joodse Raad, de Joodse organisatie die in februari 1941 was ingesteld volgens het misleidende model van 'Joods zelfbestuur'.² Tevergeefs. Sterker nog, op 26 juni 1942 kreeg De Vries een tweede brief. Daarin werd hem meegedeeld dat zijn huis was verkocht en 'in eigendom [was] overgedragen'. Het beheer van de NGV, zo vervolgde de brief, 'is hiermee geëindigd'.³ Zoals met De Vries is het met talloze andere Joodse huizenbezitters gegaan. Zij werden achtereenvolgens gedegradeerd van huiseigenaar via huurder tot dakloze.

TUSSENHANDELAREN

Als gevolg van de ontrecting van Joden ontstond er een levendige tussenhandel in Joods eigendom. Deze handel trok mensen aan van aller-

lei slag, soms met een louche achtergrond. Dat blijkt uit de dossiers die ten behoeve van hun naoorlogse berechting werden opgemaakt. Een van die tussenhandelaren was de advocaat E.Th.A. (Emile) Hermans. Het was hem voor de oorlog financieel niet voor de wind gegaan, maar met de Duitse bezetting rook hij zijn kansen op de nieuwe markt van geroofd Joods onroerend goed. Met Everout zou hij gedurende de bezettingsjaren goede zaken doen.⁴

Hermans was vanaf 1933 lid van de NSB en was een hardliner en een vechtersbaas – in 1935 verloor hij tijdens een vechtpartij in Laren een oog. Sindsdien ging hij met een glazen exemplaar door het leven. Hoewel Hermans na de oorlog zou verklaren dat hij geen ‘Jodenhater’ was, bleek hij niet te beroerd om de Duitsers behulpzaam te zijn bij hun anti-Joodse politiek.⁵ Zo schreef hij op 24 december 1941 een briefje aan de SD over een bezoek van een aantal Joden aan het American Hotel op het Leidseplein. ‘Meines Erachtens ist es empfehlenswert, das Sie die bezüglichliche Abteilung der holländischen Polizei bitten da an einem Sonnabend eine Razzia zu halten.’ Aldus geschiedde. Achteraf beweerde Hermans dat het niet zijn bedoeling was geweest dat de Joden zouden worden gearresteerd. Hij had de ‘eventuele gevolgen van een razzia’ niet ‘overzien’ en slechts gewild dat ‘de joden uit het café zouden worden verwijderd’.⁶ Deze verklaring is karakteristiek voor de wijze waarop Hermans zijn activiteiten gedurende de oorlog bagatelliseerde.

Begin 1941 raakte Hermans betrokken bij de liquidatie van door de Duitsers verboden organisaties. Het kostte hem een kantoorruit, die met een steen aan diggelen werd gegooid. Hermans verklaarde tegenover de politie dat deze daad waarschijnlijk te maken had met zijn bemoeienis met de opheffing van de vrijmetselarij. Dit genootschap werd door de Duitsers als volksvijandig en Joods gezien, en moest daarom het veld ruimen. Hermans zou er als liquidateur zo’n 25.000 gulden mee verdienen. Met een dergelijk kapitaal was het niet moeilijk huizen van onteigende Joden op te kopen. Dat deed Hermans dan ook veelvuldig. Hij was betrokken bij de verkoop van zo’n tweehonderd panden.⁷ Hierbij werkte hij nauw samen met zijn echtgenote en de makelaar A. Groenewegen. Ook al regelde Hermans alle praktische zaken zelf, naar buiten toe opereerden mevrouw Hermans-Helsloot

en Groenewegen als duo, waarbij Groenewegen de verkoper was en Hermans-Helsloot de eigenaresse van de panden die ze zogenaamd al jaren in haar bezit had. Op de panden die werden gekocht en doorverkocht werden forse winsten gemaakt, ook omdat het trio erin slaagde om in tal van gevallen de kopers ervan te overtuigen dat er geen sprake was van Joods eigendom.⁸ Een aantal panden kocht het echtpaar om zelf te houden. Hermans-Helsloot noemde er na de oorlog twee in de Utrechtsestraat (de nummers 72 en 74). Hermans kocht tevens een dubbelhuis aan het Albert Hahnplantsoen dat eigendom was van de koopman Jacob Polak.⁹

Ook al was ‘arisering’ het officiële doel van de verkoop van Joods onroerend goed, het maakte het drietal in de praktijk weinig uit met wie zij zaken deden. Volgens een getuige in het naoorlogse gerechtelijke onderzoek tegen Everout had met name Groenewegen een grote diversiteit aan klanten. Ze varieerden van ‘Italiaanse ijsventers’ tot ‘Chinese zwarthandelaren’, die hij niet kon verstaan, ‘maar die hem waarschijnlijk ook niet verstonden, want hij [Groenewegen] heeft een heel ernstig spraakgebrek’.¹⁰ Een vreemd team derhalve: een advocaat met een glazen oog en een verkoper met een spraakstoornis.

Er was nog een loot aan de Hermans-stam die zich intensief bezighield met de handel in Joods onroerend goed. Dat was Hermans’ oudere broer, de notaris J.Th.A. (Johan) Hermans. Hij was een van de vele notarissen die, in de woorden van de historicus Raymund Schütz, meewerkten ‘aan het formaliseren van onrecht’ en was goed voor circa 344 koopakten.¹¹ De broers werkten niet samen, want Emile Hermans deed zijn transacties met notaris A.A. Rambonnet. Na de oorlog verklaarde een werknemer van Johan Hermans dat deze ‘geweigerd [had] zakelijke relaties met zijn broer te onderhouden’.¹² Het woord ‘weigeren’ suggereert dat de notaris zich bewust van zijn broer distantieerde. Johan Hermans lijkt inderdaad geen fanatieke nationaalsocialist te zijn geweest en was geen lid van de NSB. Het neemt niet weg dat zijn zoon werkzaam was bij de Einsatzstab Rosenberg en dat zijn dochter in dienst was van de SD. Het notarisgezin was dus nauw betrokken bij de uitvoering van anti-Joodse maatregelen.¹³ De reden dat Johan Hermans niet met Emile samenwerkte, moet dan ook eerder gezocht worden in het feit dat een notaris geen akten van familieleden mag

Albert Hahnplantsoen in Amsterdam in 1939. *Stadsarchief Amsterdam*

passeren om elke schijn van partijdigheid te vermijden.

Emile Hermans werd op 23 februari 1948 door het bijzonder gerechtshof in Amsterdam veroordeeld tot een gevangenisstraf van twaalf jaar met aftrek van voorarrest. Tijdens het onderzoek naar zijn activiteiten betoonde hij zich berouwvol en hij excuseerde zich voor zijn ‘wangedrag’. Bij deze proeve van nederigheid kunnen echter vraagtekens worden gezet, daar hij tegelijkertijd ook zijn schuld probeerde te relativieren. Hij was, zo beweerde hij, de handel in gerold en stelde dat hij bepaald niet de enige was die Joods eigendom had gekocht. De advocaat noemde een rijtje van kopers waaronder ook de gemeente Amsterdam.¹⁴

Deze verdedigingstactiek – ‘anderen deden het ook’ – werd na de oorlog eveneens door Johan Hermans gehanteerd. Hij zou zich naar eigen zeggen niet met de overdracht van Joods eigendom hebben ingelaten ‘als ik niet ontdekt had dat de meeste andere Amsterdamsche

notarissen deze akten eveneens passeerden'.¹⁵ Bovendien had hij die extra inkomsten nodig gehad om zijn gezin van acht kinderen te kunnen onderhouden. Hij kreeg uiteindelijk geen gevangenisstraf opgelegd, maar wel verbood de zuiveringscommissie die zich over het gedrag van notarissen boog, hem zijn ambt nog verder uit te oefenen. Winstbejag was, aldus de commissie, Johan Hermans' drijfveer geweest, en daarmee was hij in 'ernstige mate te kort geschoten in het betrachten van de juiste houding in verband met de bezetting'.¹⁶

In Den Haag speelde het administratiekantoor NV Nobiscum een belangrijke rol bij de tussenhandel in Joods eigendom. Nobiscum werd gerund door de drie bevriende NSB-leden C.G. Ankerman, B.J. Roels en J.P.J. Camfferman. Al in de jaren dertig trok het drietal gezamenlijk op, soms op onbehouden wijze; zo hadden ze in 1934 het interieur van een café-restaurant vernield. Tijdens de bezetting stortten ze zich volop in de huizenhandel, waarbij ze zich richtten op nationaalsocialistische kopers. Ankerman maakte tevens van de gelegenheid gebruik om privé de panden Jacobstraat 1 tot en met 17 in Den Haag te kopen.¹⁷ Hij werd in een politierapport uit 1942 gekarakteriseerd als 'een moreel en zedelijk niet hoogstaand persoon'. Over Roels werd in datzelfde rapport beweerd dat hij weliswaar 'een actief en kundig zakenman' genoemd kon worden, maar dat geen enkel 'fatsoenlijk persoon' iets met hem te maken zou willen hebben. Roels en Camfferman woonden op hetzelfde adres en stonden volgens de politierapporteur 'bij de politiek alhier bekend als homoseksueel'.¹⁸ Roels' voorkeur voor de mannenliefde vormde overigens geen beletsel om een belangrijke positie in te nemen in de nationaalsocialistische organisaties. Naast zijn werkzaamheden voor Nobiscum was hij secretaris van het Commissariaat voor Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen, dat geleid werd door het NSB-kopstuk Hans Werner Müller-Lehning. In 1947 werden Ankerman en Roels door het Haagse tribunaal tot enkele jaren internering veroordeeld. Camfferman werd begin 1946 voorwaardelijk buiten vervolging gesteld.¹⁹

De Vries werd als directeur van de ANBO berecht door het bijzonder gerechtshof in Den Haag. Hij was in de jaren dertig lid geworden van de NSB en sloot zich tijdens de oorlog aan bij de Nederlandse ss. Bij zijn berechting rees de vraag of De Vries wel toerekeningsvatbaar was.

Een psychiater die De Vries in 1946 en 1947 langdurig in detentie observeerde, constateerde dat van een ‘emotioneel zeer labiele persoonlijkheid’ sprake was. De verdachte was opgegroeid in een gezinssituatie die weinig stabiel genoemd kon worden. Zijn ‘nervuze moeder’ was als zenuwpatiënt acht jaar lang in een inrichting opgenomen geweest en met zijn vader had hij thuis slecht overweg gekund. Hoewel De Vries bij zijn verstand was en wist wat hij deed, had hij psychopathische trekken. De conclusie van de psychiater luidde dan ook ‘dat men verdachte het hem ten laste gelegde niet ten volle kan toerekenen’. In de sententie van het bijzonder gerechtshof werden de ‘persoon en de persoonlijke omstandigheden’ weliswaar meegewogen, maar zijn werk voor de ANBO kwam De Vries nog altijd op een gevangenisstraf van zeven jaar met aftrek van voorarrest te staan.²⁰

Tegen Everout, die samen met De Vries in juli 1942 tevens het Taxatiebureau Everout & De Vries had opgericht om nog eens extra aan de handel in Joodse huizen te verdienen, werd twaalf jaar geëist. Hij kreeg deze straf ook opgelegd. Het was de hoogste straf die iemand voor de handel in Joods onroerend goed kon krijgen.²¹ Het werd Everout

J.P. Everout (foto uit 1927).
Stadsarchief Amsterdam

D.H. de Vries, tijdens de bezetting belast met de dagelijkse leiding van de ANBO (foto uit 1950). *Collectie Haags Gemeentearchief-foto Americain*

verboden ooit nog het beroep van makelaar uit te oefenen. De handel in Joodse huizen over de ruggen van vogelvrij verklaarde Joden, waarbij Everout zichzelf had verrijkt, werd hem zwaar aangerekend.²² Overigens had Everout zijn arrestatie niet afgewacht. Hij was in september 1944 naar Berlijn gevlucht. Zijn echtgenote, Johanna Maria Tempel, verklaarde hierover:

Op Dollen Dinsdag hebben mijn man en mijn zoon Robert, mijn dochter Josephine en mij met twee D.K.W. auto's naar Westerbork gebracht. Een der auto's was van onszelf, de andere geleend. Mijn man en zoon zijn onmiddellijk teruggekeerd naar Amsterdam, mijn dochter en ik zijn te Westerbork gebleven en omstreeks 12 September 1944 naar Duitschland doorgezonden. Mijn zoon werd onmiddellijk ingeschakeld als Landwachter bij een detachement, dat een spoordijk te bewaken kreeg in het Oosten van het land. Mijn man heeft zich na september 1944 bij afwisseling te Groningen en Berlijn opgehouden, waar hij om beurten vertoefde. [...] Na Maart 1945 is hij niet meer naar Holland gegaan.²³

Op 25 oktober 1945, ruim vijf maanden na de bevrijding, werd Everout in Berlijn gearresteerd. In de zomer van 1946 volgde zijn berechting, waarbij het Amsterdamse bijzonder gerechtshof oordeelde:

[...] dat toch verdachte, een algemeen als deskundig makelaar bekend staande persoonlijkheid, zich geenszins ontzien heeft om gedurende het grootste gedeelte van de voor ons volk als geheel en voor onze Joodsche landgenooten in het bijzonder zoo uitermate moeilijke bezettingsjaren, zich geheel eigener beweging, uitsluitend om zich te verrijken, aan den vijand heeft aangeboden hem behulpzaam te zijn bij zijn streven om in strijd met alle moreele en rechtsbeginselen Joodsche Nederlanders te ontrenten.²⁴

Zelf verklaarde Everout dat hij slechts de belangen van Joden had willen dienen: 'Ik had bij het aannemen van mijn functie als Verwalter een driedelig doel, n.l. 1. het beheer der Joodsche bezittingen uit Duitse handen te houden; 2. de belangen der Joodsche eigenaren te blijven

behartigen en 3. het belang van mijn bedrijf te dienen.’ Hij zag zichzelf dus als zaakwaarnemer en hanteerde de logica van een pragmaticus: ‘Ik zag in het verkopen van deze [Joodse] eigendommen geen nadeel, daar ik van meening was, dat, indien Duitschland den oorlog zou verliezen, de Joden hun eigendommen toch terug zouden krijgen, en in het tegenovergestelde geval, als Duitschland den oorlog won, de Joodsche eigenaren hun bezit toch kwijt zouden zijn.’²⁵ Was dit ook de redenering van de gemeente Amsterdam, die, zoals Emile Hermans al had opgemerkt, eveneens partij was in de aankoop van Joods eigendom?

GEMEENTELIJKE AANKOPEN

Het was, zoals gezegd, niet altijd eenvoudig om voor onder beheer gestelde panden geschikte kopers te vinden, zeker niet nadat begin 1943 de oorlogskansen voor Duitsland waren gekeerd. Niet zelden waren NSB’ers, zwarthandelaren en speculanten meer in de koop van dergelijke panden geïnteresseerd dan bonafide kopers, die eerder beducht waren om daarop ooit te worden afgerekend. Toch had ook het Amsterdamse gemeentebestuur zijn oog laten vallen op een aantal panden van Joodse eigenaren. Uit de jaarverslagen van de Dienst Publieke Werken blijkt dat in de loop van het jaar 1948 ‘van 70 gedurende de bezettingstijd onrechtmatig vervreemde erfpachtsrechten’ de oorspronkelijke eigenaren in hun rechten waren hersteld.²⁶

Het kopen van woningen van Joodse huizenbezitters bood gemeenten – Amsterdam was bepaald niet de enige gemeente die Joods eigendom kocht – een uitgelezen kans om al voor de oorlog gekoesterde plannen met betrekking tot stadsuitbreiding en -vernieuwing te realiseren. Voor de verwerving van onder beheer gestelde panden op voor de gemeente interessante locaties hoefden geen dure onteigeningen plaats te vinden, waarbij behalve de koopprijs ook vaak een schadevergoeding moest worden betaald. De directeur van de Dienst Publieke Werken, W.A. de Graaf, schreef dit letterlijk aan zijn wethouder. Met de koop van Joods eigendom ‘zou een betrekkelijk klein kapitaal zijn geïnvesteerd’.²⁷ Het was dus in het financiële belang van de gemeente om die panden te kopen die toch al op het verlanglijstje stonden. Dat dit Joods eigendom was, dat derhalve onrechtmatig op de markt was

gekomen, lijkt nauwelijks een punt van discussie te zijn geweest.

De Graaf was een zelfbewuste en ervaren directeur die sinds 1926 leiding gaf aan de Dienst Publieke Werken, een van de grootste en invloedrijkste diensten van de gemeente. In deze functie was hij de hoogste adviseur van B en W voor alles wat te maken had met gemeentelijk eigendom. Op de hoek Minervalaan-Gerrit van der Veenstraat is een portrettengalerij te zien, gemaakt door de beeldhouwer Antoon Rädecker, van twee wethouders, drie architecten en drie directeurs van gemeentelijke diensten die de drijvende krachten waren achter de twintigste-eeuwse Amsterdamse stadsuitbreidingen. De Graaf is een van de acht wier hoofd in steen is uitgehakt.²⁸ Volgens De Vlugts biograaf Kaal behoorde De Graaf ‘tot een nieuwe generatie professionele, hoogopgeleide topambtenaren die zich de wet niet zonder meer door gemeentepolitici lieten voorschrijven’. Dit bracht hem in 1937 in direct conflict met zijn sociaaldemocratische wethouder, S.R. (Monne) de Miranda.²⁹

De aanleiding van het conflict tussen De Miranda en De Graaf was een meningsverschil over het te voeren woningbeleid. De Miranda wilde nieuwbouw stimuleren, ondermeer ter bestrijding van de werkloosheid onder bouwvakkers. De Graaf was hier absoluut geen voorstander van omdat dit een nadelige invloed zou hebben op het bestaande huizenbezit van de gemeente. Veel oude woningen zouden als gevolg van het aanbod van nieuwe huizen sterk in waarde dalen, zo meende De Graaf. De Miranda wenste zich als bestuurder van de bezwaren van De Graaf niet al te veel aan te trekken en ging zich persoonlijk bemoeien met de uitgifte van bouwgronden in erfpacht. Dit was zeer tegen het zere been van De Graaf en leidde tot een langdurige competentiestrijd, die anderhalf jaar lang voornamelijk op papier werd gevoerd. In april 1938 besloot De Miranda de tot niets leidende pennestrijd met het college van B en W te delen.

Op 15 april 1938 werd de briefwisseling in het college besproken. Met uitzondering van burgemeester De Vlugt, waren de reacties van de wethouders kritisch over de houding van De Graaf. Bij Jac. Rustige van Financiën, had de Graafs opstelling verbazing gewekt. ‘Indien men zich als wethouder niet meer met de zaken mag bemoeien en ze mag stimuleren in een richting die men wenscht [...] dan zou hij iedere dag falen.’ Krop-

man ‘merkte in de stukken een zekere hooghartigheid bij de Dienst [Publieke Werken] op, alsof deze hooggezet en objectief is’. De Mirandas partijgenoot Frans van Meurs ging nog een stapje verder en sprak van ‘een irriterende hooghartigheid’. Boekman, eveneens een partijgenoot, veroordeelde de Dienst Publieke Werken als een ‘staat in de staat’, die een wethouder enkel zag als iemand ‘die de politiek van den Dienst in den raad moet verdedigen en verder niets’. Deze mentaliteit zou volgens de overlevering nog tot in de jaren zeventig zijn blijven bestaan. Tegen de toen nieuw aangetreden wethouder voor stadsontwikkeling, Han Lammers, zou een ambtenaar hebben gezegd: ‘Mijnheer Lammers, bij onze dienst is een wethouder slechts een incident.’³⁰

Ook al hadden de wethouders zich kritisch opgesteld tegenover De Graaf, het zogeheten ‘erfpachtschandaal’, dat breed werd uitgemeten in de landelijke pers en waarbij De Miranda werd beschuldigd van corruptie, betekende in 1939 niet het einde van de loopbaan van de directeur, maar van de politieke carrière van de wethouder. De onderzoekscommissie die zich had gebogen over de kwestie, concludeerde dat van corruptie weliswaar geen sprake was, maar dat De Miranda ‘ernstige beleidsfouten’ had gemaakt door zich te mengen in de activiteiten van de Dienst Publieke Werken. Volgens De Mirandas biograaf, de historicus G.W.B. Borrie, was de invloed van De Graaf op de oordeelsvorming van de commissie groot geweest. Dat De Graaf een machtig man was, daarvoor had burgemeester De Vlugt al eerder gewaarschuwd. Toen hij had vernomen dat De Miranda de strijd wilde aanbinden met zijn directeur had De Vlugt gezegd: ‘Doe het toch niet, dat laat Publieke Werken nooit op zich zitten. Ik ken den dienst zo’n beetje; die weet wat hij wil.’³¹

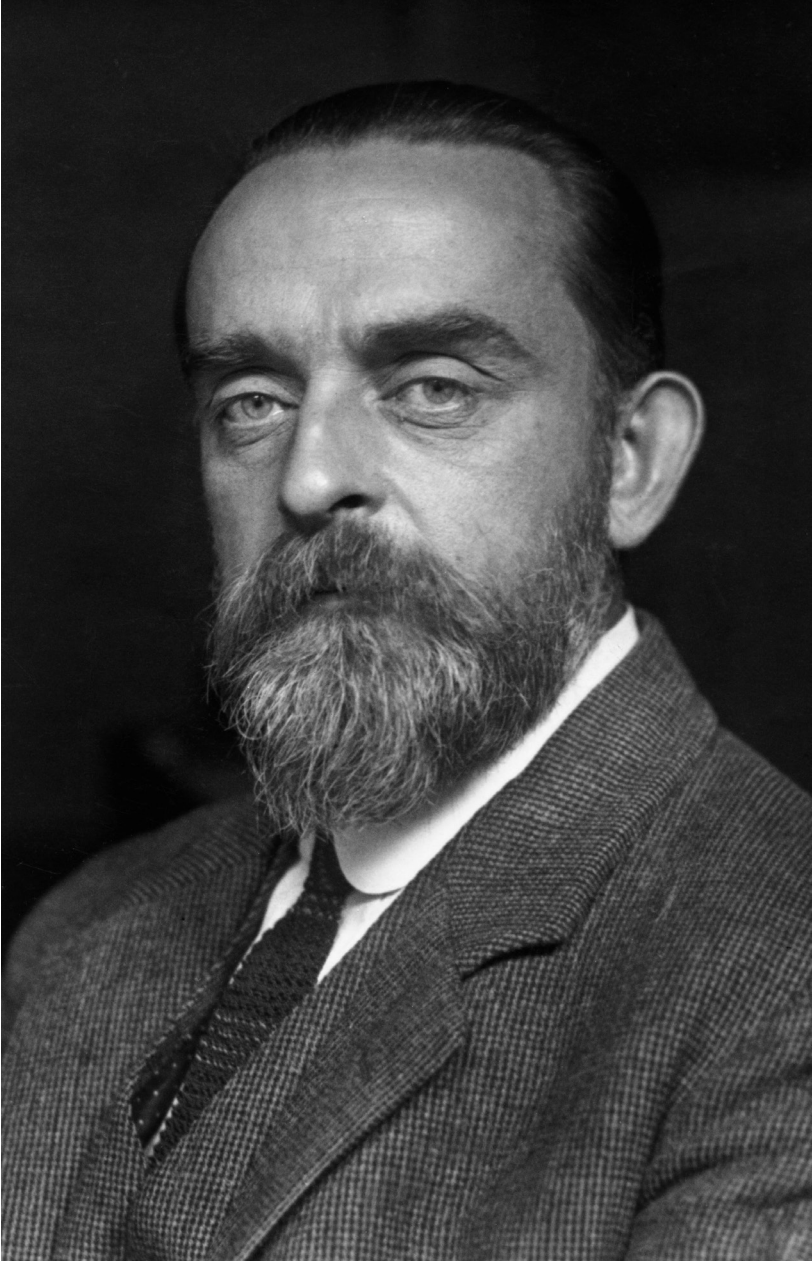
Achteraf is de vraag gerezen in hoeverre antisemitisme een rol heeft gespeeld in het erfpachtschandaal en de daaruit voortvloeiende aftocht van De Miranda. Frans Heddema, oud-journalist bij (onder andere) *Het Parool*, die zich in de jaren negentig opnieuw over de kwestie boog, sloot dat, op grond van zijn gesprekken met betrokkenen en oud-politici, niet uit. Volgens Heddema was er in sommige kringen sprake van een antisemitische stemming, ook binnen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Een direct verband tussen De Graaf en die antisemitische stemming wordt niet gelegd, maar dat hoeft niet te bete-

kenen dat persoonlijke aversie in het conflict tussen De Graaf en De Miranda geen rol heeft gespeeld. Integendeel, men zou met recht kunnen spreken van *incompatibilité des humeurs*. Ben Kroon, verslaggever van het weekblad *De Tijd*, die De Miranda in zijn laatste politieke jaren had meegemaakt, meende dat er geen grotere tegenstelling in karakter denkbaar was. De Miranda als exponent van een ‘joods prototype’ die ‘mateloos energiek’ en ‘bespraakt tot het brooddronkene toe’ was en De Graaf, afkomstig uit ‘de Delftse cultuur’, die zou hebben neergekeken ‘op zo’n populist [...] als een deftige familie op een dienstmeid’.³² Het is dus goed voorstelbaar dat hier sprake was van een beleidsconflict dat uit de hand liep door schurende sociale milieus en politieke culturen.

De Dienst Publieke Werken, in casu De Graaf, zou het stadsbestuur gedurende de bezetting adviseren over de aankopen van Joods eigendom. Het betrof onder meer panden in de Utrechtsestraat. De gemeente Amsterdam wilde de straat aan beide zijden verbreden ten behoeve van een betere verkeersdoorgang. Everout was, zo blijkt uit een brief van hem aan burgemeester Voûte, goed op de hoogte van deze plannen. Hij bood de gemeente in december 1942 een twintigtal adressen te koop aan. Daarbij meende hij het stadsbestuur erop te moeten attenderen dat er ‘opmerkelijke belangstelling’ bestond bij het publiek ‘voor aankoop van huizen uit Joods bezit’ die in deze straat gelegen waren. Hij gaf daarom het volgende advies:

De verhoogde belangstelling moet o.i. als een speculatie tegen de belangen van de Gemeente Amsterdam, beschouwd worden. Wij hebben op het ogenblik veel Joodse huizen in de Utrechtsestraat in beheer en verwachten in de naaste toekomst nog verdere beheeropdrachten. In dit verband mag de vraag worden gesteld, of het niet raadzaam is, dat de Gemeente Amsterdam zich thans tot relatief gunstige voorwaarden van het bezit van een groot aantal huizen in de Utrechtsestraat verzekert [...].³³

De Graaf had om redenen hierboven uiteengezet wel oren naar Everouts aanbod. Het was hem echter niet ontgaan dat de Amsterdamse makelaar niet gespeend was van eigenbelang. Everout mocht in zijn

W.A. de Graaf, directeur van Publieke Werken in de periode 1926-1947
(foto uit circa 1923). *Spaarnestad Photo*

brief dan wel waarschuwen voor het gevaar van speculatie en prijsopdrijving, maar dat waren nu juist zaken waar hij zelf ook van werd verdacht. De Graaf wilde dan ook voorkomen dat Everout voortijdig op de hoogte zou zijn van de stadsvernieuwingsplannen van Amsterdam, teneinde (verdere) ‘speculatieve acties’ te voorkomen.³⁴

Het stadsbestuur ging op advies van De Graaf akkoord met de koop van de ‘vrijgekomen’ panden in de Utrechtsestraat. Het ging aanvankelijk om de huisnummers 8, 10, 16, 28, 40, 23, 29, 39 en 43 (nummer 10 ging niet door omdat het door erfopvolging ‘arisch’ eigendom was geworden). Hier hadden verschillende Amsterdamse Joden al sinds jaar en dag hun zaak. Op nummer 8 runde Bernard Cohen, die op 31 december 1942 zou worden vermoord in Auschwitz, een slagerij. Op nummer 23 zat een kapperszaak van de familie Coini en op nummer 39 woonde het winkeliersechtpaar Daniel Eliazer Gomperts en zijn vrouw. Het echtpaar werd op 5 maart 1943 in Sobibor vergast. Het zijn slechts enkele voorbeelden van de vele Joodse middenstanders die de Utrechtsestraat voor de oorlog telde.³⁵

Maar niet alleen de panden in de Utrechtsestraat mochten zich verheugen in gemeentelijke interesse. Hetzelfde gold voor een aantal panden in de Joden Houutuinen. Deze werden eveneens aangekocht met het oog op de ‘verbetering van verkeerswegen’. Het was de bedoeling deze gebouwen te slopen.³⁶ Naast verkeersverbeteringen zag de gemeente Amsterdam ook mogelijkheden tot uitbreiding van de gebouwen van de Universiteit van Amsterdam met een viertal panden aan de Oudezijds Achterburgwal. De nummers 217, 219, 221 en 223 werden met ‘warme instemming’ van de wethouder van Onderwijs gekocht. Ze hadden toebehoord aan de familie Speijer (nummer 217) en aan de familie Boas (nummers 219-223). Na de oorlog werd met de eigenaren overeengekomen dat de huizen in handen van de gemeente Amsterdam bleven, en tot op de dag van vandaag is de universiteit er gehuisvest.³⁷

Al voor de oorlog was de gemeente Amsterdam in onderhandeling met J. Lierens, de Joodse eigenaar van een kapitale villa aan de Amsteldijk 96. De gemeente had niet zozeer belangstelling voor de villa (deze was, zo werd gezegd, te groot om een koper voor te vinden), als wel voor een deel van de bijbehorende grond, die nodig was om de

Utrechtsestraat nummers 39-43, in augustus 1944 gefotografeerd in opdracht van Everout. *Stadsarchief Amsterdam, archief Jan en Johan Christiaan van Dijk*

weg van Amsterdam naar Utrecht te kunnen verbreden. Lierens en de gemeente waren niet tot overeenstemming gekomen, want Lierens wilde de grond én villa verkopen. De oorlog schiep nieuwe mogelijkheden, want het onroerend goed van Lierens kwam onder beheer van Everout, en op 30 maart 1943 kocht de gemeente het gehele perceel, inclusief bebouwing, voor een bedrag van 70.000 gulden. De te grote villa, zo redeneerde de gemeente, kon te zijner tijd tegen de grond om te worden vervangen door vier vrijstaande woningen.³⁸ Het liep anders. Lierens overleefde de oorlog. Hij was nog steeds bereid tot verkoop en vroeg voor het gehele perceel een bedrag dat tussen de 150.000 en 175.000 gulden moest liggen. De gemeente bood 100.000 gulden. Uiteindelijk werd een bedrag van 115.000 gulden overeengekomen. In een brief van De Graaf aan wethouder J. (Jan) Bommer stond dat de overeengekomen prijs ‘aanvaardbaar’ was, gezien het feit dat een ont-eigening ten behoeve van de geplande wegverbreding veel duurder uit zou pakken.³⁹ Zowel in als na de oorlog werden de financiële belangen van de gemeente zorgvuldig afgewogen.

De gemeente Amsterdam kocht dus een groot aantal panden die hadden toebehoord aan Joodse eigenaren, maar het keren van de oorlogskansen in 1943 vormde voor het gemeentebestuur aanleiding om juridisch advies in te winnen bij Kropman, de opvolger van de Joodse gemeenteadvocaat De Jong, over de risico’s die aan dergelijke aankopen verbonden waren. Dit gebeurde op 12 augustus 1943 en op 15 januari 1944. In beide adviezen raadde Kropman de koop af met het argument dat de gemeente een ‘onnodig risico’ zou lopen.⁴⁰ Het advies werd voor kennisgeving aangenomen. Tal van transacties werden toch doorgezet en er is slechts één geval bekend waarbij het stadsbestuur op grond van het advies van de gemeenteadvocaat afzag van de koop. Het ging hier om het voormalig terrein van de Burgerwacht aan het Singel dat op 21 februari 1944 werd aangeboden.⁴¹

Amsterdam was bepaald niet de enige gemeente die tijdens de bezetting Joods eigendom kocht. Dat gold ook voor de stad Groningen, waar het gemeentebestuur vanwege de krapte op de woningmarkt vooral belangstelling had voor bouwgrond om nieuwe arbeiders- en middenstandswoningen te kunnen realiseren.⁴² Deze bouwgrond kwam als gevolg van de anti-Joodse verordeningen op de markt. Agrarische gron-

den moesten volgens de vo 102/1941 bij regionale Pachtbureaus (later Grondkamers) van het ministerie van Landbouw en Visserij worden opgegeven. Voor 1 september 1941 diende de grond aan niet-joden te zijn verkocht, met 1 januari 1942 als uiterste datum van de overdracht. In de praktijk zou de verkoop vaak zonder tussenkomst van een ('foute') makelaar plaatsvinden omdat Joodse eigenaren hun bezittingen zelf aan de gemeente aanboden. Dat deed bijvoorbeeld R. Levie-Davidson uit Amsterdam, die in een brief van 20 juni 1941 via notaris Tj. Vos uit Winschoten aan het Groningse stadsbestuur liet weten dat ze grond bezat aan de Winsumerweg. Ze vroeg zich af of de gemeente belangstelling had voor deze landerijen.⁴³

Notaris G. Ritzema schreef op 29 juli 1941 namens zijn cliënt Jacob Israëls aan de Dienst Volkshuisvesting dat aan de verplichte verkoop van landbouwgronden viel te ontkomen wanneer men kon aantonen dat de grond bestemd was voor bouwterrein en als zodanig in een bestemmingsplan was opgenomen. In dat geval zou de grond aan de gemeente toevallen.⁴⁴ Kennelijk prefereerde Israëls een overdracht aan de gemeente boven gedwongen verkoop. Ook de nv Handelsmaatschappij Eemland, gevestigd in Amsterdam, was 'alsnog bereid' zijn grondbezit in de stad Groningen aan de gemeente te verkopen. Eerdere onderhandelingen waren op niets uitgelopen. De verkoop, zo schreef de Handelsmaatschappij, stond dan ook in direct verband met de anti-Joodse verordeningen. Met andere woorden, Eemland wilde er geen misverstand over laten bestaan dat de verkoop niet vrijwillig plaatsvond. Dit argument werd na de oorlog in de rechtsherstelprocedure opnieuw aangevoerd. De verkoop was 'niet tot stand gekomen door vrije wilsovereenstemming', maar 'door dwang afgeperst'.⁴⁵

Van de gemeenten Leeuwarden en Utrecht is bekend dat zij elk ten minste één pand hebben gekocht dat had toebehoord aan een Joodse eigenaar. In Leeuwarden ging het om Raadhuisplein 32, dat eigendom was van de familie Levie Cohen. Na de oorlog wilde de gemeente het in mei 1943 voor 5.750 gulden aangekochte pand graag houden, aangezien het 'voor de gemeente van zeer groot belang is, daar het door zijn ligging uitermate geschikt is om te voorzien in de steeds dringender wordende behoefte aan kantoorruimte voor de gemeentedienst'. De familie Levie Cohen toonde zich bereid het pand definitief in eigen-

dom van de gemeente te laten. Een nieuwe taxatie en een verdere verrekening met het exploitatiesaldo, de afgeloste hypotheek en de royementskosten resulteerden uiteindelijk in een betaling van de gemeente aan de familie van 3.900 gulden.⁴⁶ In Utrecht had de gemeente in juli 1944 het onder beheer van de ANBO geplaatste perceel Voorstraat 98 gekocht, met het oog op de toekomstige verbreding van de verkeersweg Voorstraat-Wittevrouwenstraat. Na de oorlog wilde de oorspronkelijke eigenaar het perceel graag terug, maar het duurde nog anderhalf jaar voordat met de gemeente overeenstemming werd bereikt over een definitieve schikking. Bij de verrekening van de kosten en de baten werden tevens gederfde gemeentelijke belastingen over de periode juli 1944 tot juni 1946 verdisconteerd, die op deze wijze dus door de oorspronkelijke eigenaar alsnog zijn betaald. De gemeente leed desondanks meer dan 2.000 gulden verlies.⁴⁷

De burgemeesters van Den Haag en Rotterdam stelden zich bijzonder actief op als het ging om de aankoop van Joods eigendom. In Den Haag was dat de overtuigd nationaalsocialist H. Westra die in 1942 was geïnstalleerd. Volgens een naoorlogse getuigenis zou Westra zich persoonlijk hebben bemoeid met de aankoop ‘van onroerende goederen, afkomstig van door de Duitschers ontbonden verenigingen e.d., b.v. aankoop van Alexanderplein 15 (Louise-Stichting) en grond aan den Bezuidenhoutscheweg (Witte Sociëteit)’.⁴⁸ Daarnaast werden ten behoeve van de door de gemeente gewenste saneringen een aantal pakhuizen gekocht in de Slop van Willem Kleijn (sanering Vleerstraat e.o.), een reeks panden aan de Nieuwe Haven en Turfmarkt (sanering Spui), en de oneven nummers 99 tot en met 161 aan de Javastraat en de huisnummers 24 tot en met 67 aan de Zuid-Binnensingel (sanering binnenstad). Het gebouw van het Israëlietisch Weeshuis aan de Pletterijstraat werd niet gekocht, maar aan de gemeente toegewezen in het kader van de liquidatie van Joodse verenigingen en stichtingen.⁴⁹

Sommige huizen die de gemeente Den Haag in de oorlog kocht en op de slooplijst zette, zijn nu rijksmonument vanwege de architectuurhistorische en cultuurhistorische waarde. Dat geldt bijvoorbeeld voor het omstreeks 1870 gebouwde hofje het Javalaantje (Javastraat 99 tot en met 161). De nummers 113-115 werden anno 2015 te koop aan-

Prof. Mr. Dr. Westra, NSB-burgemeester van Den Haag, in zijn werkkamer toen hij nog als professor in de Rechtswetenschappen aan de Universiteit van Utrecht werkte. Nederland, Utrecht, 11 juni 1942. *Spaarnestad Photo-ANP*

Burgemeester F.E. Müller van Rotterdam in het uniform van de NSB (foto uit 1941). *Beeldbank WO2-NIOD*

geboden met de aanprijzing, ‘Zo idyllisch en toch midden in de stad gelegen!’⁵⁰ Destijds waren de kleine en verkrotte arbeiderswoningen met de smalle steegjes een doorn in het oog van het gemeentebestuur.

Niet alleen in Den Haag werd op zo’n achteloze wijze omgesprongen met gebouwen die nu als monumenten worden gezien. In de decenia voor de oorlog zijn in Amsterdam als gevolg van de gemeentelijke saneringspraktijken vele honderden monumenten gesloopt, schrijft Vincent van Rossem in zijn boekje *Stedenschennis*. Na de oorlog ging het hoofdstedelijke stadsbestuur ‘met vernieuwde ijver aan de slag. Het verkeer [bedoeld wordt hier: de verbreding en aanleg van verkeerswegen] eiste een hogere tol dan ooit tevoren en ook de volkshuisvesters zaten niet stil. [...] En zo verdwenen wederom talloze monumenten uit het Amsterdamse straatbeeld.’⁵¹ Zoals het in Amsterdam ging, ging het ook in andere steden. Het mag dus een klein wonder heten dat in Den Haag het Javalaantje is blijven bestaan.

In Rotterdam had burgemeester F.E. Müller zijn oog laten vallen op de imposante woning van H. Hertzberger aan de Westersingel 88. Hertzberger had deze woning in 1920 laten bouwen voor het kapitale bedrag van 300.000 gulden, exclusief de grond, die 85.000 gulden had gekost. De gemeente kocht de woning in 1942 voor de grondprijs.⁵² Müller had er als hoogste gezagsdrager kennelijk geen bezwaar tegen een pand te betrekken dat eigendom was geweest van een onrechte stadsgenoot. Hij was dan ook een fanatieke nationaalsocialist en had bij zijn aantreden als burgemeester al een carrière in de NSB achter de rug, eerst als districtsleider en vervolgens als commissaris van de provincie Utrecht. Overigens was Müllers installatie in oktober 1941 een vernederende aangelegenheid geweest, omdat de wethouder en waarnemend burgemeester A.B. de Zeeuw zijn ongenoegen over deze benoeming niet onder stoelen of banken stak. Het was aan hem om Müller de ambtsketen om te hangen, maar hij liet het over aan de stadshuisbode. Een regelrechte schoffering.⁵³

Müller transformeerde het gemeenteapparaat zoveel mogelijk in nationaalsocialistische zin. Hoge ambtenaren die anti-Duits waren, werden op wachtgeld gezet en vervangen door aanhangers van de Nieuwe Orde. De vijf zittende wethouders werden ontslagen en in hun plaats werden pro-Duitse ‘bestuurders’ aangesteld. De gemeentesecretaris

merkte hierover op: ‘De besprekingen in het namaak-College maakten op mij vaak een operette-achtige indruk. De NSB’ers wilden wel doen alsof ze bestuurden, maar ze konden het niet. De werkelijke macht werd uitgeoefend door een felle partijman, een zekere mr. Dijkhuis.’⁵⁴

Dijkhuis was hoofd van het kabinet van de burgemeester en vertrouweling van Müller. Hij was tevens verantwoordelijk voor het feit dat de geschiedenis van het interne bestuur van het stadhuis in de bezettingsjaren moeilijk te reconstrueren is. Vanaf september 1944 zorgde hij ervoor dat het archief dat door zijn secretariaat was gevormd ‘met handkarren vol naar de verbrandingsovens van het gemeentelijke ziekenhuis’ werd gebracht. Door zijn rechterhand aangespoord gooide Müller compromitterende stukken in het haardvuur in de burgemeesterskamer. Het is Dijkhuis echter niet gelukt om al zijn sporen uit te wissen. Zo is het door hem opgerichte blad voor het gemeentepersoneel *De Schakel* bewaard gebleven, waarin hij zijn antisemitische opvattingen spuide:

Hij [de Jood] heeft de moraal verwoest en het bedrijfsleven gedesorganiseerd. Hij heeft het gif van de decadentie gespoten in de nog in naam regeerende bourgeoisie. Hij heeft de naaktrevues gebracht en de hot-jazz en de kinderbeperving. Duizendmaal gevaarlijker voor Europa dan de Russische massa-aanvallen van dezen winter was dit gevaar. Het gevaar dat als een rattenplaag zich uitbreidde over onze westersche landen.⁵⁵

Het duo Müller-Dijkhuis trad gedurende de bezettingsjaren gezamenlijk op en zou erin slagen om de al sinds het begin van de twintigste eeuw levende wens tot uitbreiding van de gemeentegrenzen te realiseren. Hadden omliggende gemeenten zich lange tijd succesvol weten te verzetten tegen de Rotterdamse annexatiedrang, de oorlog bood een kans om van Rotterdam een stad van wereldformaat te maken. Het stadsbestuur werd daarin gesteund door de Rotterdamse Beaufragte, dr. Völckers, die meende dat randgemeenten als Overschie, Schiebroek, IJsselmonde en Hillegersberg economisch bij Rotterdam behoorden. Per 1 augustus 1941 werden deze gemeenten dan ook bij Rotterdam gevoegd.⁵⁶ Ook de landbouwgrond bij Poortershaven (Hoek van Hol-

land) was voor de gemeente Rotterdam economisch interessant. Het stadsbestuur wilde de grond kopen als cultuurgrond, terwijl de Duitse Verwalter Carl Hermann Oldach het als een voor industrie bestemd terrein wenste verkopen (wat de grond veel duurder maakte). Over de afloop van deze zaak is niets bekend, maar het is veelzeggend dat het gesteggel over de prijs zich nog in maart 1944 afspeelde.⁵⁷

Geconcludeerd kan worden dat het beleid van gemeenten met betrekking tot de koop van Joods eigendom zich tijdens de bezetting kenmerkte door opportunisme (de mogelijkheid deed zich nu eenmaal voor) en pragmatisme (praktisch nut en financieel voordeel). Bezwaren werden, behalve door de Amsterdamse gemeenteadvocaat Kropman, niet geopperd. Dat blijkt althans niet uit de bewaard gebleven documenten. De koop van huizen van Joodse eigenaren betekende wel dat gemeenten na de oorlog als partij betrokken waren bij rechtsherstelprocedures. Opnieuw bleek de gemeentelijke schatkist bepalend te zijn in de onderhandelingen met teruggekeerde Joodse huiseigenaren of hun erven. De eerder gesignaleerde continuïteit tussen het gemeentebestuur tijdens de bezettingsjaren en dat van de naoorlogse jaren is ook in dit verband opvallend. Het zal mede zijn oorzaak hebben gevonden in het feit dat iemand als De Graaf van de Dienst Publieke Werken ook na de oorlog aanbleef. Aan zijn immer met financiële argumenten omklede aanbevelingen bleef hij ook na mei 1945 vasthouden.

JOODSE WONINGBOUWVERENIGINGEN

Behalve bij de koop van huizen van Joodse particulieren waren de gemeenten Amsterdam en Den Haag ook betrokken bij de liquidatie van Joodse woningbouwverenigingen. In Amsterdam ging het om het woningbestand van de Handwerkers Vriendenkring (HWV). De HWV was in 1869 opgericht als een politiek en religieus neutrale belangenvereniging van en voor arbeiders en kleine zelfstandigen, met als doelstelling de maatschappelijke en culturele verheffing van haar leden. Het lidmaatschap beperkte zich niet tot Joden, maar 'iedere mannelijke ingezetene [van Amsterdam] die enig handwerk, ambacht of vak uitoefent en 18 jaar is' kon lid worden. In de praktijk was echter het

Roetersstraat nummers 34-36 met in het midden het pand van de Handwerkers Vriendenkring, tegenwoordig Kriterion. *Stadsarchief Amsterdam*

merendeel van de leden Joods. In 1912 breidden de activiteiten van de HWV zich met de oprichting van de Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring uit tot (sociale) woningbouw. De aanzet hiertoe werd gegeven door de directeur van de gemeentelijke dienst Bouw- en Woningtoezicht, J.W.C. Tellegen. In overleg met de gemeente en de (sociaaldemocratische) Algemene Woningbouwvereniging werden plannen gemaakt voor bouw van betaalbare woningen voor het Amsterdamse proletariaat in een nieuw stadsuitbreidingsgebied, de Transvaalbuurt in Amsterdam-Oost.⁵⁸

Dat woningbouwverenigingen zich toelegden op sociale woningbouw, was het gevolg van de discussie die aan het einde van de negentiende eeuw was gevoerd over de noodzakelijk geachte verbeteringen in de huisvesting van de arbeidersbevolking. Het resultaat van deze discussies was de Woningwet van 1902.⁵⁹ Met deze wet, die zowel op landelijk als op lokaal niveau tot felle debatten aanleiding gaf, kreeg de overheid een belangrijke rol in de volkshuisvesting voor de minst draagkrachtigen. Het was echter niet aan de gemeenten zelf om woningen uit de grond te stampen; de bouw werd met subsidies gedelegeerd aan woningbouwverenigingen. Deze dienden uitsluitend te werken in het belang van de verbetering der volkshuisvesting en mochten geen commerciële doelstelling hebben. De Woningdienst voerde controle uit op de besteding van de woningbouwgeden die aan de woningbouwverenigingen werden uitgeleend. Het ging daarbij om controle op de administratie en het dagelijks beheer, en ook op het onderhoud van de woningen, waarvoor jaarlijks geld in speciale fondsen moest worden gestort.⁶⁰ De gemeente had dus een flinke vinger in de pap bij de bedrijfsvoering van deze woningbouwverenigingen.

Een van de eerste volkshuisvestingsprojecten die in het kader van de Woningwet door het Amsterdamse gemeentebestuur werden aangepakt, was de sanering van de krotbuurten in het oude Jodenkwartier. Voor de bouw van de goedkope arbeiderswoningen kreeg het Bouwfonds HWV rijksvoorschotten. In de zomer van 1917 konden de eerste woningen worden opgeleverd, die volgens Abraham Mordechai Vaz Dias een zegen voor de bewoners waren. Vaz Dias was van 1900 tot aan zijn dood in 1939 vrijwel ononderbroken bestuurslid van de HWV en was gedreven als het ging om verbeteringen op het gebied van huis-

vesting: ‘In mijn jeugd zag ik de krotten van Marken en Uilenburg; ik prijs mij gelukkig in mijn oudere jaren de ruime woningen in de Transvaalbuurt te mogen aanschouwen.’⁶¹

Ook het Amsterdamse stadsbestuur toonde zich tevreden. Tellegen, die inmiddels zijn directeurschap had verwisseld voor het burgemeestersambt, sprak bij de feestelijke ingebruikname van het eerste blok woningen in de Transvaalbuurt dat het van belang was ‘de krotten af te breken en de terreinen, die veel waarde hebben, niet meer voor arbeidswoningen te bestemmen, maar voor handel en industrie en de mensen naar nieuwe stadsgedeelten te brengen, waar ze ook beter vooruit kunnen gaan, wat hun huisvesting betreft, dan in de oude stad’.⁶²

Omdat het maatschappelijk gewenst was een deel van de nieuwe

Uilenburgersteeg, gelegen in de oude Jodenbuurt tussen de Joden Houttuinen en de Jodenbreestraat (foto uit 1930). *Stadsarchief Amsterdam*

woningen tegen niet-kostendekkende huren aan te bieden (het betrof zoals gezegd de huisvesting voor de minst draagkrachtigen onder de arbeiders), leverde het rijk een structurele bijdrage aan de exploitatie daarvan. In moeilijke tijden bleek die bijdrage echter niet voldoende. In de jaren '30, toen de huren door de crisis noodgedwongen verder verlaagd moesten worden, moest de gemeente zelfs bijspringen en de jaarlijkse exploitatietekorten van het Bouwfonds hww aanvullen met renteloze voorschotten uit de gemeentekas. Uit de jaarverslagen van het Bouwfonds blijkt dat die tekorten zich tijdens de crisisjaren structureel hebben voorgedaan. Het exploitatietekort op de balans liep in die periode elk jaar verder op, van ruim 2.300 gulden in 1932 tot bijna 26.000 gulden in 1938.⁶³ Er zat, met andere woorden, heel wat overheidskapitaal in het Bouwfonds hww dat zonder die subsidies dan ook niet had kunnen functioneren. De omvangrijke steun van de gemeente zou een belangrijk argument worden in de discussie over de liquidatie van het Bouwfonds.

Toen de oorlog uitbrak beheerde de hww ruim zevenhonderd woningen, het overgrote deel in de Transvaalbuurt. De wijk kenmerkte zich door haar levendigheid met veel straathandel en winkels die geen vaste sluitingstijd kenden. Men kon er tal van Joodse specialiteiten kopen zoals gemberbolussen, pekervlees en matzes. De meeste Joodse venters vervoerden hun waar op handkarren, de succesvolsten hadden paard en wagen.⁶⁴ Met het verbod op Joodse straathandel in 1941 en de invoering van andere anti-Joodse maatregelen, werden in het straatbeeld de venterskarren gaandeweg vervangen door verhuiswagens. Deze waren er niet alleen om de inboedels van gedeporteerde Joden mee te vervoeren, maar deden tevens dienst voor verhuizingen binnen de stad; in het kader van de gettoïsering moesten Joden van elders (vaak Amsterdam-Zuid) naar Oost verhuizen. Talloos zijn de advertenties in *Het Joodsche Weekblad* waarin gezinnen, gehuwden, ongehuwden, gemengd gehuwden, orthodoxen, jong en oud in de Transvaalbuurt een woning zochten.⁶⁵ Deze gedwongen verhuizingen namen in aantal af naarmate er meer Joden waren gedeporteerd. In de zomer van 1943 kon de buurt weer worden vrijgegeven voor 'arische' woningzoekenden.⁶⁶ Het Bouwfonds hww bestond toen al niet meer.

Volgens Ab Caransa, die een boek schreef over de hww, stonden

particuliere huiseigenaren ‘in de rij om hun bezit aan te vullen’, toen het Bouwfonds HWV als Joodse stichting werd geliquideerd. De woningen zouden echter niet in particuliere handen, maar onder beheer van de gemeente Amsterdam komen.⁶⁷ Daar ging wel een geschiedenis aan vooraf. Op 27 januari 1941 meende het stadsbestuur dat het Bouwfonds HWV zijn werkzaamheden gewoon kon voortzetten wanneer kon worden vastgesteld dat de stichting ‘ten doel heeft de Joodse bevolking aan een betere huisvesting te helpen’. Aangezien ‘Uw stichting inderdaad aan den bovenomschreven eisch beantwoordt, behoeven voorshands in deze door U geen stappen te worden ondernomen’, zo liet het gemeentebestuur de woningbouwvereniging weten.⁶⁸

Een jaar later, in februari 1942, vond de NGV echter dat het Bouwfonds HWV niet als woningcorporatie conform de woningwet kon worden beschouwd, maar als Joodse stichting moest worden aangemerkt en dus op grond van de Duitse verordening onder beheer diende te worden gesteld.⁶⁹ Daartoe nam de NGV, bij monde van Everout, contact op met de directeur van de Woningdienst Flipse. In een gesprek tussen

Directeur van de gemeentelijke Woningdienst J.L. Flipse (foto uit 1950).
Stadsarchief Amsterdam

Flipse en Everout openbaarde zich een verschil van mening. Daarbij stelde Flipse zich op het standpunt ‘dat een Woningwetvereniging c.q. stichting formeel geen eigenaresse is van de door haar beheerde woningen, aangezien alle met rijksvoorschot gestichte woningen na 50 jaar automatisch weder eigendom van de gemeenschap worden’. Van onderbeheerstelling hoefde dan ook geen sprake te zijn. Everout bestreed dit standpunt omdat, aldus Flipse in een verslag:

[...] de Grundstücksverwaltung als criterium stelt den naam, waarop de inschrijving bij het Kadaster is ingesteld. De woningen van ‘Handwerkers Vriendenkring’ staan op het kadaster geboekt ten name van de Stichting en op grond van de uitspraak van den heer Everout zal dus tot aangifte van de woningen van Handwerkers Vriendenkring als Joodsch bezit moeten worden overgegaan en zal waarschijnlijk likwidatie volgen. De heer Everout meent, dat het bestuur in verzuim is, dringt op grooten spoed aan ten aanzien van de aangifte, onder mededeling, dat, indien zulks niet binnen veertien dagen is geschied, namens de Grundstücksverwaltung zal worden ingegrepen.⁷⁰

Op de vraag van Flipse wat er met de woningen zou gebeuren wanneer het Bouwfonds HWV zou worden geliquideerd, had Everout geantwoord dat, aangezien de gemeente Amsterdam voor honderd procent garant stond voor de stichtingskapitalen, deze de woningen zou moeten overnemen.⁷¹ Dat viel nog te bezien, meende Flipse, want eerst moest maar eens worden uitgezocht of Everout het wel bij het rechte eind had. In de tussentijd werd contact opgenomen met de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Frederiks.

Uit de briefwisseling tussen de gemeente en Frederiks blijkt dat het Amsterdamse stadsbestuur er allerminst op zat te wachten om de woningen van het Bouwfonds HWV over te nemen. In een brief van 1 april 1942 werd het voornemen om het Bouwfonds HWV te liquideren zelfs betreurd:

De exploitatie van de woningen geschiedt door het bestuur van genoemde stichting op zeer behoorlijke wijze en het volkshuisvestingsbelang zou niet beter worden gediend, wanneer de Gemeente

zelve dat beheer zou gaan voeren. Daarom roep ik Uw medewerking in teneinde te bevorderen dat, wanneer aangifte moet geschieden, dit niet tot gevolg heeft, dat in de wijze van exploitatie verandering wordt gebracht.⁷²

Frederiks schaarde zich in brieven aan zowel de Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft als de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz achter het standpunt van de gemeente Amsterdam.⁷³ Het verhinderde niet dat op 16 april 1942 de makelaar E.M. Corsten door het Commissariaat voor Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen werd benoemd als gevolmachtigde. Daarmee was het bestuur van het Bouwfonds HWV formeel buitenspel gezet. Burgemeester Voûte liet het Commissariaat weten dat de benoeming van Corsten ‘op een misverstand’ moest berusten en verzocht om de intrekking van de onderbeheerstelling. Volgens de burgemeester betrof het hier namelijk een aan de financiële controle van het Rijk en de gemeente onderworpen semi-overheidsinstelling, ‘welke als zodanig medewerkt aan de verbetering van de volkshuisvesting te Amsterdam’.⁷⁴

Het verzet van de gemeente Amsterdam tegen overname van de woningen van het Bouwfonds HWV ten spijt, werd op 7 september 1942 de akte tot overneming van ‘de bezittingen, schulden en lasten’ ondertekend waarmee de gemeente Amsterdam het eigendom van de HWV in exploitatie kreeg. Na vaststelling van de bezittingen en de schulden van de stichting was er een negatief saldo van 29.580,32 gulden.⁷⁵

Na de liquidatie van het Bouwfonds HWV in 1942 was het de vraag wat er met het personeel zou moeten gebeuren. Indienstneming door de gemeente van de drie Joodse bestuursleden en één Joodse werknemer van het Bouwfonds behoorde niet tot de mogelijkheden. Hier had de Joodse Raad in de zomer van 1942 in een brief aan Voûte op aangedrongen teneinde ‘de continuïteit in de exploitatie te kunnen waarborgen’. Het ging om Samuel Hartog (secretaris), Sophie Vaz Dias (kantoorbediende), Daniël Rimini (incasseerder) en S. Spijjer (boekhouder). Voûte schreef aan de Joodse Raad dat op dit verzoek niet kon worden ingegaan ‘zowel in verband met de bezwaren, welke bestaan tegen het op een afwijkende wijze exploiteeren van een gedeelte van het gemeentelijke woningbezit als met het oog op de omstandigheid,

dat geen Joodsch personeel in dienst van de Gemeente kan worden genomen'.⁷⁶ Hartog werd op 23 juli 1943 samen met zijn vrouw en dochter vergast in Sobibor. Vaz Dias stierf samen met haar broer Mordechai op 28 februari 1945 ergens in Midden-Europa. Daniël Rimini stierf op 27 januari 1943 in Neukirch. Spijjer dook onder en overleefde de oorlog.

Na de oorlog werd voor het Bouwfonds HWV geen rechtsherstel aangevraagd.⁷⁷ Wel speelde nog een discussie over de positie van de voormalige boekhouder Spijjer. Deze had de gemeente Amsterdam verzocht om hem alsnog in dienst te nemen 'aangezien HWV thans door de gemeente geëxploiteerd wordt'. Kennelijk werd dit verzoek niet gehonoreerd, want uit de correspondentie blijkt dat Spijjer vervolgens had gevraagd om een wachtgeldregeling. Na de liquidatie van het Bouwfonds HWV was deze voor de ontslagen bestuursleden ingesteld, maar omdat Spijjer was ondergedoken, was hij buiten de regeling gebleven. Na de oorlog meende de directeur van de Woningdienst, Flipse, dat Spijjer niet meer in aanmerking kon komen voor wachtgeld, omdat die uitkeringen in oktober 1942 waren toegekend op basis van de Duitse beschikking inzake het verplichte ontslag van Joodse ambtenaren, 'welke beschikking echter thans niet meer van kracht is'. Omdat hij echter vond dat Spijjer wel aanspraak kon maken op een geldelijke vergoeding, stelde Flipse voor om hem in plaats van wachtgeld een bepaald bedrag ineens toe te kennen.⁷⁸

De ambtelijke molens maalden traag. Op 22 oktober 1947, ruim anderhalf jaar nadat Spijjer zijn verzoek om wachtgeld had ingediend, schreef de wethouder die verantwoordelijk was voor de ambtelijke pensioenen aan zijn collega van Volkshuisvesting dat hij het billijk vond om Spijjer ten minste een uitkering toe te kennen van 1.766,25 gulden. Maar Spijjer ging daarmee niet akkoord en meende recht te hebben op de uitbetaling van achterstallig salaris over de periode 1942-1945. Niet onredelijk, vond de wethouder, want hoewel Spijjer na de liquidatie van het Bouwfonds HWV niet in overheidsdienst was gekomen, zou dat mogelijk wel zijn gebeurd als hij 'ariër' was geweest. Het was dan ook te overwegen om 'de Wet Rechtsherstel Overheidspersoneel 1946 naar analogie ook op Spijjer van toepassing te verklaren'. Bezwaarlijk was wellicht dat Spijjer, zou het tot een dergelijk besluit

komen, hiermee in een voordeliger positie werd geplaatst dan de andere Joodse personeelsleden.⁷⁹

In december 1947 mengde de wethouder voor Arbeidszaken en Marktwezen, B.C. Franke, zich in de discussie. Hij schreef aan zijn collega van Volkshuisvesting dat ook hij van mening was dat Spijjer, wanneer hij niet-Joods zou zijn geweest, met de opheffing van het Bouwfonds hww in gemeentedienst zou zijn gekomen en dat Spijjer dus conform de Wet rechtsherstel overheidspersoneel 1946 rechtsherstel zou moeten worden verleend. Franke stelde: 'Indien ander joods personeel in gelijke omstandigheden verkeert, waren ook aan dat personeel overeenkomstige rechten toe te kennen.'⁸⁰ In april 1948 viel ten slotte het besluit om Spijers achterstallige salaris over het tijdvak van 1 augustus 1942 tot 7 mei 1945 uit te betalen. Het kwam neer op een bedrag van 2.548,26 gulden met aftrek van loonbelasting.⁸¹

De liquidatie van de Joodse woningbouwvereniging leidde, zoals gezegd, na de oorlog niet tot een rechtsherstelprocedure; de circa zevenhonderd woningen van het Bouwfonds hww zijn voor zover valt na te gaan, zonder verdere discussie in handen van de gemeente gebleven. Op de vraag waarom deze discussie niet is gevoerd, geven de archieven geen antwoord prijs. Naast het feit dat de bestuursleden van de hww waren omgekomen, kan de reden zijn geweest dat heroprichting financieel onhaalbaar werd geacht vanwege de exploitatietekorten van voor de oorlog. De deplorabele staat waarin het woningbestand aan het einde van de oorlog verkeerde, kan eveneens hebben meegespeeld. In veel verlaten woningen was het hout weggehaald, zoals in de wijk Uilenburg waar twintig hww-woningen waren leeggesloopt. En in de Transvaalbuurt moesten ten minste negentig woningen zelfs worden herbouwd.⁸² Het kan ook zijn dat van enig nut van een Joodse woningbouwvereniging geen sprake meer was, omdat er nauwelijks meer Joodse huurders waren. Dat laatste argument was de reden dat de bestuursleden van de Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël ('Woningen van Israël') in Den Haag niet tot heroprichting overgingen, maar de vereniging in overleg met het Haagse stadsbestuur in 1946 liquideerden.

Ook Mischkenoth Israël was opgericht ten behoeve van de verbetering van de huisvesting van Joodse arbeiders. Tijdens de bezetting

ging het huizenbezit net als in Amsterdam in gemeentelijke handen over. Anders dan de gemeente Amsterdam, die niet om overname zat te springen, wilde Den Haag juist wel graag het beheer voeren. Het gemeentebestuur van Den Haag meende er 'grootte financiële belangen' bij te hebben. Bovendien zou een onderbeheerstelling door de ANBO de kans vergroten dat de huizen aan derden zouden worden verkocht, wat niet zou 'strooken met de belangen van de gemeente'.⁸³ Nadat het Commissariaat voor Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen in februari 1942 Mischkenoth Israël had geliquideerd, begon een langdurige pennenstrijd om de overname van het woningbestand.

Ook al was de ANBO vanaf mei 1942 formeel belast met het beheer over de woningcomplexen van de woningbouwvereniging, in afwachting van een definitieve regeling voerde de gemeente Den Haag het feitelijke beheer. In de correspondentie met de ANBO, verschillende Duitse instanties en secretaris-generaal Frederiks stelde het Haags gemeentebestuur zich op het standpunt dat Mischkenoth Israël weliswaar een Joods bestuur had, maar dat het woningbestand van deze bouwvereniging niet als Joods kon worden beschouwd. Was dit voor Amsterdam het argument geweest om te stellen dat de HWV derhalve niet hoefde te worden geliquideerd, voor Den Haag was dit een rechtvaardigingsgrond om het woningbestand van Mischkenoth Israël in eigendom te nemen. De woningen, gebouwd met gemeenschapsgeld, zo redeneerde het Haagse stadsbestuur, behoorden toe aan de Nederlandse gemeenschap.⁸⁴ Zou dit standpunt worden geaccepteerd, dan zou de ANBO geen aanspraak kunnen maken op het onroerend goed van Mischkenoth Israël, een ambitie die de beheersinstantie wel dege-lijjk had.

Het was inmiddels 21 juni 1943 toen de Haagse wethouder voor Openbare Werken, O.E. van Rappard, namens de burgemeester een brief aan de ANBO stuurde, waarin hij nogmaals beklemtoonde dat er van 'Joodsch bezit' geen sprake was, omdat de bouwkosten van de woningen waren voldaan met leningen van de gemeente en het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds. Frederiks was het met dit standpunt eens. Hij drong bij de Duitse bezetter aan op een zo spoedig mogelijke regeling zodat de woningen weer in het belang van de gemeenschap verhuurd konden worden.⁸⁵ In juli 1943 ging de ANBO alsnog akkoord

met de overname door de gemeente. Om toch niet geheel met lege handen te staan, eiste de ANBO terugbetaling van de door die organisatie gemaakte beheerskosten. Over deze bedragen werd in de tweede helft van 1943 verder onderhandeld, getuige een briefwisseling met het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft.⁸⁶

Uiteindelijk zou de gemeente niets betalen omdat het feitelijke beheer gedurende de hele bezetting was uitgevoerd door de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. In een brief van 8 mei 1946 van de waarnemend directeur aan B en W stond dat dat de ANBO ‘wel diverse bescheiden der vereeniging opgevraagd en in bezit [had] genomen’, maar dat het beheer gedurende de bezetting ‘bij mijn Dienst werd gevoerd en de geldmiddelen eveneens bij mijn dienst zijn gebleven’. Hoewel de ANBO ‘meermalen niet onbelangrijke bedragen vorderde, [was] aan deze instelling niets betaald’.⁸⁷

Drie overlevende leden van het bestuur van Mischkenoth Israël, de juristen C.H.F. Polak, M. Speyer en D. Simons, stelden na de oorlog voor de woningen die aan de vereniging hadden toebehoord definitief over te dragen aan de gemeente. Het argument was dat ‘voor een normale voortzetting van de werkzaamheden der vereniging helaas geen mogelijkheid bestaat, omdat de Joodsche bewoners van de woningen der vereeniging op enkele uitzonderingen na, niet behouden zijn gebleven’. Het voorstel werd door de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting toegejuicht en in september 1947 volgde de akte van transport.⁸⁸

HOOFDSTUK 3

TERUGKEER EN RECHTSHERSTEL

De Nederlandse regering in Londen ontving met enige regelmaat berichten over het lot van de Joden onder de Duitse bezetting. Zo circuleerde er in april 1943 een rapport van een ss-officier die onder ede had getuigd over de moordpartijen die zich in Polen afspeelden. In hetzelfde jaar wist de Joodse jurist R.A. Levisson naar Londen te ontkomen. Hij was kamp Westerbork ontvlucht en had via Spanje de oversteek naar Engeland gemaakt. Ook hij luidde de noodklok en rapporteerde uitvoerig over hetgeen hem uit eigen ervaring bekend was, of zoals Levisson het zelf formuleerde: ‘Ik heb het ongeluk en het voorrecht gehad dezen bitteren kelk vrijwel tot aan den bodem te mogen leegdrinken: slechts de deportatie is mij bespaard gebleven. Ik heb het spartelen van de Jodenheid van Nederland in haar doodsnoed van zeer nabij gezien; ik heb den greep van den dwingeland op mijn eigen nek gevoeld.’¹

Op grond van de rapportages van Levisson en anderen bepleitte de in februari 1943 opgerichte Commissie van Advies voor Joodsche Aangelegenheden bij de regering dat er na de oorlog hulp zou moeten worden geboden die specifiek op Joodse oorlogsslachtoffers was toegesneden.² Dit was eveneens de opvatting van Jaap Burger, van mei 1944 tot januari 1945 minister van Binnenlandse Zaken. Al had hij begrip voor het heersende standpunt om geen onderscheid te maken tussen Joden en niet-Joden, terugblikkend zei hij in 1951:

Ik was door de Commissie voor Joodsche aangelegenheden overtuigd van de moeilijkheden ten aanzien van het Joodse bevolkingsdeel, omdat velen daarvan zouden zijn omgekomen en omdat hun goederen zouden zijn verwaarloosd. Daarom was ik ervan overtuigd,

dat de nood der omstandigheden ons zou dwingen tot het treffen van speciale voorzieningen voor de Joodse bevolkingsgroep.³

Uiteindelijk zou het voorstel voor specifieke hulpverlening aan Joden in de ministerraad met vijf stemmen voor en zes stemmen tegen worden verworpen. Een krappe meerderheid vond het in het licht van de nazistische rassenleer ongepast om de Joden als een afzonderlijke groep te behandelen. Volgens Burger werd deze opstelling ingegeven door een onderschatting van de problematiek. Lid van de Commissie van Advies voor Joodsche Aangelegenheden Meyer Sluysers verklaarde na de oorlog:

Maar ik moet zeggen, dat het in Londen net zo ging als in Nederland: men had moeite om de gedachte te verwerken, dat de mensen werden weggevoerd om in Polen te worden vergast. Ik herinner mij heel goed, dat ik eens op een middag bij de heer Gerbrandy kwam en deze mij zei: 'Zeg, er is een officier uit Polen gekomen, die daar ontsnapt is; deze vertelde mij, dat de Joodse Nederlanders, die naar Polen vervoerd worden, naar de gaskamers gaan. Kun jij zoiets geloven?'⁴

Illustratief is ook de reactie van G.F. Ferwerda, regeringscommissaris voor de repatriëring, naar aanleiding van een rapport van H. Dentz. De laatste, die zich voor de oorlog al had beziggehouden met hulp aan Joodse vluchtelingen, werkte in Londen aan een rapport over het lot van de Nederlandse Joden in Polen. Op 13 december 1943 had hij een eerste versie klaar, en daarin stond dat het voornemen van de vijand om 'de joden systematisch uit te roeien' grotendeels was bereikt. In de definitieve versie van eind maart 1944 concludeerde Dentz dat er van de naar schatting 115.000 Nederlandse Joden die waren gedeporteerd, slechts weinigen terug zouden keren. Ferwerda kon of wilde het niet geloven. Hij zou vasthouden aan de schattingen van de commissie-Hondelink, die het totale aantal repatrianten eind 1943 had becijferd en het aantal Joden dat zou terugkeren op 60.000 schatte. Na de oorlog verklaarde Ferwerda dat hij de conclusies van Dentz enigszins had 'bijgevuld' om een eventueel verwijt van 'overdrijving' te voorkomen. Dat zou volgens hem een averechts effect hebben gehad.⁵

Inschattingsfouten als gevolg van ongelooft en het argument dat men niet hetzelfde wilde doen als de nazi's, waren twee pijlers waarop het besluit van de overheid berustte om na de oorlog geen specifieke hulp aan Joodse oorlogsslachtoffers te bieden. De angst voor antisemitisme – Ferwerda hintte er al op met zijn 'averechts effect' – was een derde pijler. Ook Burger was aanvankelijk gevoelig geweest voor dit argument. In een brochure uit 1943 stelde hij dat het om 'practische en tactische gronden' slechts ten dele mogelijk was 'om aan het leed der Joden tegemoet te komen'. Dit om te verhinderen 'dat wij niet alsnog in antisemitisch vaarwater geraken'.⁶

De plannen van de regering in Londen voorzagen dus niet in aparte hulpverlening voor Joden en bovendien betroffen ze vooral de organisatorische kant van de terugkeer van de ongeveer 300.000 Nederlanders die zich buiten de landsgrenzen bevonden.⁷ Voor de psychische schade die door de oorlog was ontstaan, had men weinig oog. Met één uitzondering. Dat was de Joodse psychiater J.A.M. Meerloo die, nadat hij uit Nederland was gevlucht en in februari 1943 in Engeland aankwam, verschillende functies in overheidsdienst vervulde, onder andere als psychologisch adviseur bij het Militair Gezag, het interimbestuur dat in afwachting van de terugkeer van de regering de bestuurstaken in de bevrijde delen van Nederland zou moeten waarnemen. Meerloo beklemtoonde het grote belang van voldoende aandacht voor repatrianten. 'Niets werkt zoo therapeutisch,' schreef hij, 'als het zich begrepen voelen. Als er ergens maar een plekje is waar de jarenlange onderdrukten zich kunnen uitpraten [...] dan hebben we reeds veel voor hen gedaan.'⁸

TERUG NAAR AMSTERDAM

De Joodse oorlogsslachtoffers die terugkeerden naar hun woonplaats Amsterdam troffen, aldus de historicus Dienke Hondius, een stad aan die door het uitblijven van grootschalige bombardementen de oorlog goed had doorstaan. Ze signaleert een enorme tegenstelling 'tussen de menselijke ellende enerzijds, en het nagenoeg ongeschonden stadsbeeld anderzijds. [...] Het centrum, de grachten, de negentiende-eeuwse wijken eromheen; dat alles was nagenoeg intact gebleven.

De oude joodse buurt in het centrum was hierin een spookachtige uitzondering.⁹ Toch schetste waarnemend burgemeester Feike de Boer in de gemeenteraadsvergadering van november 1945 geen vrolijk beeld van de materiële schade:

Van de gemeentewoningen werden totaal vernietigd 144; zwaar beschadigd 598; beschadigd 1594; van de woningen van de woningbouwverenigingen totaal vernield 30; zwaar beschadigd en beschadigd 1026. [...] Dit zijn allemaal gevolgen van de bombardementen; wat thans volgt komt voor rekening van het noodkachelkje. Door de bevolking werden ten gevolge van den oorlogstoestand 349 gemeentewoningen totaal gesloopt; 346 gedeeltelijk, doch deze zijn te herstellen; 6300 bewoonde woningen werden beschadigd.¹⁰

Er was gebrek aan alles, wat de door Hondius beschreven menselijke ellende alleen maar groter maakte. Het betrof naast schaarste, vooral de afwezigheid van al die duizenden Joden die in de Duitse kampen waren vermoord. Elie Dasberg, die eind juni 1945 naar Amsterdam terugkeerde, beschreef deze afwezigheid in het volgende gedicht:

Ik dwaal door Amsterdam. Is dit het weerzien
dat in de jaren der verbanning ik mij dacht?
Zijn dit de beelden van 't zoo nabij verleden?
Is dit de schoonheid van een zon beschenen gracht?

Is dit de stad waar vroeger ied're straathoek
het blij begroeten van een vriend mij bracht?
Waar is de zon, de vreugde van den terugkeer,
het lichte weerzien na den donk'ren nacht?

Ik dwaal door Amsterdam. Het is gestorven,
mijn oude vrienden lopen niet met mij,
een donk're schaduw schuifelt somber mede,
de dooden lopen mee in eindelooze rij.

De dooden lopen mee in eindelooze rijen
er is geen straathoek waar de doode vriend niet wacht
Hier heeft hij vroeger vaak met mij gesproken,
tot deze gracht heeft hij mij weggebracht.

De dooden lopen mee in eindelooze rijen,
uit gesloopte huizen staart nog hun gelaat.
Er is geen plein, geen straat zonder herinneringen,
omdat de eindelooze rij steeds mede gaat.¹¹

Op 21 januari 1945 had Dasberg met zijn gezin kamp Bergen-Belsen kunnen verlaten met een transport van gevangenen die speciale papieren hadden – het gezin Dasberg had Palestina-certificaten.¹² Over dit moment schreef Dasberg in zijn dagboek: ‘De ontroering van mijn medemensen in de trein, mijn eigen ontroering is nauwelijks te beschrijven... De ster af, geen paria meer, niet meer kenbaar als willoos en machteloos object van onderdrukking.’ Dasberg en zijn gezin kwamen in een kamp in Wurzach terecht, waar ze de bevrijding beleefden en vervolgens in afwachting van hun repatriëring waren. Die liet nog enige tijd op zich wachten. Uitzonderlijk was dit niet; talloos zijn de verhalen van Nederlandse gevangenen die op transport naar huis moesten wachten en vaak via tal van omwegen ten slotte de Nederlandse grens bereikten.¹³

Het was 26 juni 1945 – het gezin Dasberg zat inmiddels bij Parijs – toen het sein kwam voor vertrek naar Nederland. In Breda wachtte hen een onaangename verrassing. Dasberg schreef:

De controlerende beambte, semi-militair gekleed, gelastte mij, aan de kant te gaan staan. ‘Een familie met man, vrouw, 3 kinderen en een moeder, dat moest een collaborateur zijn.’ Ik was niet in staat te praten en te weerleggen. Ik had al mijn zelfbeheersing nodig, de man niet aan te vliegen. Maar mijn vrouw vocht met alle kracht der overtuiging tegen de vreselijke beschuldiging en nadat hij, op haar eis, bij leden van onze groep naar mij gevraagd had en inlichtingen kreeg, maakte hij zijn verontschuldigen. Een zo complete familie was zeer ongewoon! We waren terug in Nederland.¹⁴

Verliep de repatriëring vanuit het buitenland traag, hetzelfde gold voor de terugkeer binnen Nederland naar Amsterdam. Op 28 juni 1945 schreef de burgemeester van het plaatsje Geulle (Limburg) aan het gemeentebestuur van Amsterdam dat Catharina Vogel in zijn gemeente verbleef. Ze kwam uit Amsterdam en had gewoond op de Eerste Oosterparkstraat 126b, op de tweede etage. Het was de Limburgse burgemeester niet duidelijk of Vogel, omdat ze Joods was, kon rekenen op specifieke hulpverlening. ‘Aangezien betrokkene Israëliet is, gelieve u mij tevens mede te delen, of er ten aanzien van Israëlieten speciale maatregelen zijn of worden getroffen, en of zij naar Amsterdam terug mag keren.’¹⁵ De waarnemend burgemeester De Boer vroeg advies aan de directeur Sociale Zaken. Deze antwoordde dat, hoewel er conform het landelijke beleid geen speciale maatregelen ten aanzien van gepatriëerde Joden waren, er tegen de terugkomst naar Amsterdam van mejuffrouw Vogel wettelijk geen bezwaar bestond.¹⁶ Kennelijk werd dit antwoord niet verstuurd, want op 30 juli kwam er wederom een brief uit Geulle met de vraag wanneer een besluit van Amsterdam tegemoet kon worden gezien. Dit kwam er op 11 augustus, doch niet van de burgemeester, maar van Ph. van der Most, die de leiding had over de Gemeentelijke Inspectie voor de Repatriëring (IRA), een dienst die in het leven geroepen was om de repatriëring in Amsterdam in goede banen te leiden. Van der Most schreef:

Daar de woning 1e Oosterparkstraat 126 b II inmiddels door anderen bewoond wordt, acht ik het in verband met de heersende woningnood niet wenselijk toestemming voor terugkeer te verlenen. Mocht de betrokkene erin slagen bij familie of kennissen onderdak te vinden, dan kan haar verzoek nader in overweging genomen worden, indien zij mij het betrokken adres meldt.¹⁷

Een gelijksoortig antwoord kreeg de weduwe R. Gassan-de Miranda. Zij wilde met haar kind eveneens terug naar Amsterdam. De burgemeester van Hoensbroek schreef aan zijn Amsterdamse ambtgenoot dat Gassan-de Miranda had gewoond in de Retiefstraat 87-II, maar alvorens ‘het gezin te laten verhuizen, verneem ik gaarne van

Registratie van repatrianten op het Centraal Station in Amsterdam na de bevrijding in mei of juni 1945. *Beeldbank WO2-NIOD-ANEFO-Sem Presser*

U op welk adres betrokkene zich vestigen kan'. Van der Most antwoordde de burgemeester van Hoensbroek dat hij tot zijn leedwezen vooralsnog geen toestemming kon geven om mevrouw Gassan-de Miranda naar Amsterdam terug te laten keren. Dit in verband met 'den heerschenden woningnood'. Op het verzoek om terugkeer van Etty Cohen, die had gewoond op Amstel 45-1 en gedurende de oorlog ondergedoken was geweest in Brabant, stond aangetekend: 'huis nu verhuurd, heeft hier volgens verkregen inlichtingen geen familie of bekenden noch woning of inboedel. [...] Afwijzen.' Hoogstwaarschijnlijk was Etty (Esther) de dochter van Samuel Cohen en Sientje Cohen-Jacobij. Haar beide ouders waren op 8 oktober 1942 vergast in Auschwitz.¹⁸

Om toestemming voor terugkeer te verkrijgen, moesten de voormalige hoofdstedelingen zorgen dat ze een adres hadden waar ze konden

wonen, een adres dat overigens niet vanzelfsprekend door de gemeente werd geaccepteerd. Sophie Asscher, die in Groningen verbleef, schreef Van der Most dat ze in Amsterdam onderdak had gevonden: 'Gezien het feit, dat ik dus wel een tehuis gevonden heb, geef ik U dringend in overweging, mij een officieele toestemming tot terugkeer in Amsterdam te verlenen.' Op deze brief is door iemand van de gemeente aangetekend: 'Hr. Mollema laten onderzoeken.' Dit soort onderzoeken hadden voor rekwesstranten niet altijd het gewenste resultaat. Dat gold bijvoorbeeld voor M. Israel, die de Plantage Middenlaan 20 had opgegeven als 'voorlopige woonplaats'. Zijn terugkeer werd afgewezen, 'want adres onbekend'. Ook aan Joden die nog in kamp Westerbork verbleven, werd niet zomaar toegang tot de hoofdstad verschaft. De antwoorden op de verzoeken die de militaire commissaris van het Militair Gezag Drenthe (Kamp Westerbork) bij de gemeente Amsterdam indiende namens oud-kampgevangenen, waren vaak afwijzend. De argumenten hiervoor waren tweërlei: 'onbekend op dit adres' of 'kan op bovengenoemd adres niet wonen'.¹⁹

Hadden de burgemeesters van Geulle en Hoensbroek nog persoonlijk geïnformeerd of terugkeer naar Amsterdam tot de mogelijkheden behoorde alvorens de betrokken personen te laten gaan, kennelijk gebeurde dat in lang niet alle gevallen. Dit bleek uit een schrijven van de minister van Binnenlandse Zaken aan de burgemeesters op 10 juli 1945. Hierin stond dat was gebleken dat:

[...] door sommige gemeentebesturen zonder voorafgaand overleg met den burgemeester van de gemeente van herkomst evacués naar hun vroegere woonstede teruggezonden worden of althans er aan medewerken, dat dezen terugkeren. Dit leidt bepaaldelijk in de zwaar geteisterde plaatsen, waar de evacués terugkeren, tot moeilijkheden en wanordelijkheden, aangezien hier onvoldoende woongelegenheden aanwezig is om hen op te vangen. Behalve de grote ongemakken, welke de terugkerende bevolking, welke geen huisvesting vindt, op deze wijze ondervindt, wordt hierdoor het gehele reëvacuatie-schema voor de toch reeds getroffen gebieden verstoord.²⁰

Het was voor een goede gang van zaken essentieel dat vooraf overleg werd gevoerd of iemand wel of niet naar zijn woonplaats terug kon keren. De beslissingsbevoegdheid lag bij de burgemeester van de ontvangende gemeente. ‘Het is van belang voor een ordelijken terugkeer van de bevolking,’ aldus de minister van Binnenlandse Zaken, ‘dat aan de op dat punt gestelde gedragslijn streng de hand wordt gehouden, waartoe ik Uw medewerking inroep.’²¹

Behalve met terugkerende individuen had Amsterdam ook te maken met groepsopvang op het Centraal Station. Van der Most, in de oorlog werkzaam bij de Luchtbeschermingsdienst, had de leiding over de hele operatie en had de wind er goed onder. Volgens een Joodse verzetsman noemden ze Van der Most ‘de hondenmepper’, een verwijzing naar zijn baan als hondenvanger bij de politie voor de oorlog, en omdat hij iedereen afblafte die niet volgens het boekje werkte.²² Hij stond een strikte indeling van verschillende groepen repatrianten voor, allereerst die tussen Amsterdammers en niet-Amsterdammers. Ook de groep teruggekeerde Nederlanders die in Duitsland had gewerkt werd in verschillende categorieën verdeeld. Zij kregen een V van ‘vrijwillig’ of een O van ‘onvrijwillig’ op hun registratiekaart gestempeld. De V’s kregen geen welkomstpakket.

Joden moesten, zo meende Van der Most in navolging van het landelijke beleid, niet afzonderlijk worden opgevangen. Hoewel op het station de net opgerichte Joodse Ontvangst Commissie met een tafeltje aanwezig was, vond Van der Most dit eigenlijk overbodig. Toen zich vertegenwoordigers van een tweede Joodse organisatie meldden, de Stichting Joodsche Gemeenschap, probeerde hij hen uit het station te verwijderen. Van der Most vond dat een organisatie als de Amsterdamse afdeling van Nederlands Volksherstel prima in staat moest worden geacht om de opvang van Joodse oorlogsslachtoffers te verzorgen.²³

De striktheid die Van der Most kenmerkte, bleek eveneens uit de rapportages die, behoudens de eerste week van juni, werden opgemaakt over de diensten die werden gedraaid. Hierin werd nauwgezet bijgehouden hoeveel repatrianten in hoeveel tijd waren afgehandeld, en waar ze naartoe gingen. Voor dakloze repatrianten waren verschillende onderkomens geregeld, zoals het jeugdhotel De Laurier, de Stads-

doelen, het Portugees Israëlietisch Ziekenhuis met een dependance op Amstel 51, of bij particulieren. Maar alvorens men daar naartoe kon, was er een gang langs de verschillende instanties waarvan afgevaardigden op het station aanwezig waren, zoals de afdelingen Registratie, Distributie, Bevolking, Arbeidsbeurs en Sociale Zaken. Ook werden de repatrianten gecontroleerd op hun politieke betrouwbaarheid door de Politieke Opsporingsdienst (POD) en was de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (GG en GD) aanwezig voor de controle op besmettelijke ziekten. Al met al kon het uren duren voordat iedereen langs alle verschillende tafeltjes was gegaan. De ontvangstprocedure van een transport met zo'n duizend personen nam in totaal ruim zes uur in beslag, zo valt te berekenen uit een rapport van de nachtdienst van 14 juni. Nauwkeurig werd het proces van afhandeling genoteerd:

Om 1.10 kwam een trein binnen met [...] ca. 1.000 mensen. Het werd dus voor de bezetting werken onder hoge druk. Bijna alle instanties werkten ongeveer op gelijke snelheid, doch alleen de 'Bevolking' kon het tempo niet volhouden. Gevolg hiervan opeenhoping bij deze afdeling. Hierin is voorzien door van de Registratie 5 mensen over te brengen naar Bevolking. Nadat de achterstand aldaar was ingehaald kwamen 2 man terug naar Registratie, doch 3 man zijn daar constant gebleven om nieuwe achterstand te voorkomen. Conclusie bij de huidige nachtbezetting kan afd. Bevolking bij grote drukte het tempo der andere afdelingen niet volgen.²⁴

Het kwam meer voor dat de gang van zaken bij een bepaalde 'tafel' stagneerde. G. van Lingen die in de nacht van 14 op 15 juni 1945 de dienst overnam, rapporteerde dat de toestand 'meer dan ellendig' was. 'Om 5 uur stonden nog mensen in de gang. De administratie kon het best af maar bij de politie stakte de zaak. De ontevredenheid was groot en niet ten onrechte. Vanaf één uur zaten de mensen op banken en stoelen, zonder eten en met schraal drinken.' Tegen zeven uur zaten nog steeds zo'n driehonderd mensen te wachten die 's nachts tussen één en twee uur waren binnengekomen.²⁵

Behalve stagnaties waren er andere ergernissen. In een rapport van 29 juni 1945 werd een gebrek aan padvinders gemeld 'voor het ver-

Overlevende uit Bergen Belsen na aankomst op het Centraal Station in Amsterdam (mei of juni 1945). *Emmy Andriesse*, ©*Joost Elffers/Universiteitsbibliotheek Leiden*

sjouwen van de vaak enorme bagage van de zéér vermoeide aankomenden!’

Verder waren de meisjes van de Unie voor Vrouwelijke Vrijwilligers (uvv) een probleem. Zij zaten ‘op hinderlijke wijze met personeel van de hulppolitie te praten’ en flirtten met de mannen van de Binnenlandse Strijdkrachten; hier namen mensen aanstoot aan. Het verzoek van de repatriëringdienst was dan ook of het mogelijk was oudere mensen te sturen.²⁶ Ontoelaatbare handelingen vonden plaats in de wachtkamer voor de eerste klas op het eerste perron. Daar was stro gelegd om mensen in geval van nood de gelegenheid te bieden tot een overnachting. Echter,

mannen en vrouwen tezamen onderbrengen was de kat op het spek binden. Er bevonden zich onder het gezelschap dat in de nacht van 5 juli in de wachtkamer werd aangetroffen zelfs twee Canadezen met twee meisjes. Deze waren ‘onmiddellijk verwijderd’. Verder waren er vier zwervers en zes ambtenaren van de distributie. Besloten werd om ‘het deze nacht zo te laten met dien verstande dat mannen aan de ene zijde en vrouwen aan de andere zijde moesten plaats nemen’. Tevens werd bepaald dat het licht de hele nacht aan moest blijven en dat er iemand van de hulppolitie toezicht bleef houden.²⁷

Over het algemeen was de repatriëringsdienst echter zeer tevreden over het eigen werk. En men kon het weten uit eigen onderzoek. Er was namelijk navraag gedaan bij een aantal gerepatrieerden hoe ze terugkeken op de ontvangst. De inspectieleden rapporteerden aan de repatriëringscommissie dat zij ‘tot groot genoegen’ konden melden ‘dat geen enkele wanklank over de Centraal-Station-organisatie vernomen werd, integendeel, men was algemeen vol lof en ’t had verbazing gewekt, dat de administratieve beslommeringen zo’n snel en vlot verloop hadden’. Dit oordeel werd bevestigd door enige leden van het Rotterdamse repatriëringscomité die na een bezoek aan Amsterdam op 7 juni 1945 schreven dat de opvang daar ‘vlot en goed geregeld verliep’, zij het in vergelijking met de Maasstad ‘zeker niet zoo feestelijk’ en ook minder grondig. De Amsterdamse wethouder A.B.J. Prakken van Financiën, die half juni 1945 op het Centraal Station werd rondgeleid, sprak eveneens zijn waardering uit voor het werk.²⁸

De tevredenheid van de repatriëringsdienst staat in schril contrast met de ervaringen van individuele (Joodse) terugkerenden. Op 9 juni, toen meer dan 3300 repatrianten door de instanties moesten worden verwerkt, verliep dit volgens de repatriëringsdienst soepel en zonder vermeldenswaardige incidenten. Over de dienst van 16.00 uur tot middernacht werd gerapporteerd dat de gerepatrieerden die toen binnen waren gekomen ‘heel vlug waren weggewerkt’. Op deze zelfde negende juni arriveerde de kleermaker Coen Rood ergens na half-twee ’s middags op het Centraal Station. Rood, in de oorlog van kamp naar kamp gesleept, schreef in zijn dagboek: ‘Binnen is het koel en donker als in een grafkelder en eindeloos waren de wachttijden voor de registratie-tafels. We moeten in een rij opstellen in een zijgang bij een paar deu-

ren. Het bevangt ons. Mijn benen trillen opeens. Ik ga op mijn rugzak zitten, maar dat geeft moeite bij het steeds aansluiten.’ Rood vroeg een dienstdoende agent of hij tegen een muur zittend op zijn beurt mocht wachten. Maar de agent snauwde: ‘Blijf staan waar je staat. Stel je niet aan. Die flauwe smoesjes van jullie, iedereen moet wachten. Vooruit, op je plaats.’ Twee volle uren moesten Rood en de andere ‘kampmensen’ vervolgens in de tochtgang wachten. Toen konden ze zich laten inschrijven. ‘Daar lijkt het wel wat op de Joodse Raad in Westerbork op de oktoberdagen 1942.’²⁹

Frederika Melkman kwam op 29 juni aan in Amsterdam. Over de ontvangst schreef ze aan haar moeder: ‘Op het Centraal Station werden we eerst ontvangen door een aantal mensen met oranje banden om de arm waarop “Welkom” stond geschreven. Nu, dat was wel noodig, want anders hadden we het beslist niet geweten: ze keken allemaal zuur en stuurden je van het kastje naar de muur.’³⁰

Er kon dus een behoorlijke kloof zijn tussen de ervaringen van gerepatrieerden en de mensen van de repatriëringsdienst. Het maakte dan ook nogal wat uit aan welke kant van de tafel je zat. Bovendien lag bij de repatriëringsdienst het accent op de afhandeling van binnengekomen groepen en niet op het individu. Dat blijkt uit hun rapporten, die doorspekt zijn met cijfermateriaal, zoals ‘3363 gerepatrieerden, van wie 1867 bestemd voor Amsterdam, 916 voor buiten Amsterdam, 580 doorgezonden’ enzovoort.³¹ Het feit dat Rood even uit de rij wilde gaan om tegen een muurtje te wachten, paste slecht in de groepsgewijze benadering en zal zijn opgevat als het in gevaar brengen van een vlotte afhandeling.

SLOOP- EN STUTWERK

Het was geen zeldzaamheid dat Joodse huiseigenaren die de oorlog hadden overleefd, hun huizen of bedrijfspanden in slechte staat terugvonden. Dat was vooral het gevolg van de energieschaarste die in de herfst van 1944 inzette en daarna alleen maar toenam. Mede door de gevolgen van de Spoorwegstaking van september 1944 kreeg het westen van Nederland te maken met gebrek aan alles. Voedsel- en brandstofroof waren aan de orde van de dag.

De politierapporten uit die tijd doen er verslag van. Zo werd op 2 ja-

nuari 1945 in Amsterdam een ‘transportrijwiel waarop een lading kaas lag geplunderd’. De persoon die de kaas vervoerde (150 kilogram) werd toen hij aankwam op de Korte Prinsengracht ‘door een groote menigte personen overvallen en hoewel hij zich zoo goed mogelijk verdedigde’ werd de hele lading kaas onder zijn neus weggekaapt. Op 3 januari werd er iemand aangehouden met twee zakken aardappelen ‘waarvan de herkomst twijfelachtig was’. Geen twijfel was er over een driewieler met appelen. Deze appelen waren volgens de politie verkregen via de zwarte handel. Op 4 januari 1945 volgde de arrestatie van twee mannen die op een handkar een geslacht paard vervoerden, en op dezelfde dag was een broodbakkerskar geplunderd waarbij ‘69 broden werden ontvreemd’.³²

Behalve gebrek aan voedsel was er zoals gezegd een groot gebrek aan brandstof. Omdat brandstof niet meer op de gebruikelijke manier kon worden geleverd, moest deze op ongebruikelijke wijze worden verkregen. Alles wat er aan hout was te vinden werd geroofd, zoals houtblokjes tussen de tramrails, bomen in de openbare ruimte en bovenal leegstaande huizen moesten eraan geloven. Op 2 januari 1945 werden er twee personen opgepakt die een pand in de Houtrijkstraat 40 in waren gegaan ‘met het doel hout weg te slopen’. Op 3 januari volgde een arrestatie van

Houtblokjes worden tussen de tramrails uit gesloopt in de Cornelis Krusemanstraat, Amsterdam in de winter van 1944-1945. *Stadsarchief Amsterdam-collectie Hofman*

iemand die bezig was met een handzaag vernielingen aan te richten in de Polanenstraat 48 en 50.³³ Dat het roven van hout niet zonder gevaar was, blijkt uit een politieverlag van 8 februari 1945: 'In de Rapenburgerstraat is een huis, waaruit hout gestolen werd, ingestort. Drie personen werden onder het puin bedolven. Een 44-jarige man en een 10-jarige jongen werden gewond en naar het Binnengasthuis vervoerd. Een 14-jarige jongen kreeg een schedelbasisfractuur, waaraan hij later is overleden.' In diezelfde maand werd er nog een man met een schedelbreuk opgenomen in het ziekenhuis. Hij was van een dak in de Zwanenburgerstraat gevallen tijdens een houtroofocht. Deze tochten hadden 'in sommige buurten groote afmetingen' aangenomen.³⁴

De ongebreidelde zucht naar brandhout deed een groot aantal panden op de slooplijst belanden. In een naoorlogse notitie aan de gemeenteraad werd de schade samengevat:

Op deze wijze verdwenen uit het gebied, begrenst door Amstel, Zwanenburgwal, Houtkopersburgwal, Markengracht, Rapenburg en Nieuwe Herengracht, 524 woningen zonder nering, 92 woningen met nering, 274 bedrijven in percelen, waarin ook woningen voorkwamen, 36 bedrijven in percelen, waarin meer dan één bedrijf voorkwam, en 52 bedrijven, gevestigd in een of meer percelen; in totaal werden ongeveer 330 percelen gesloopt. De vernielde percelen lagen in hoofdzaak aan de Rapenburgerstraat, Jodenbreestraat, de Muiderstraat en in het gedeelte van deze buurt, gelegen tussen Waterlooplein en Zwanenburgerstraat.³⁵

In 1946 werden de kosten voor wederopbouw en herstel door de Dienst Publieke Werken globaal geraamd op 28.700.000 gulden.³⁶

Hoewel de vernielingen in de Hongerwinter een hoogtepunt bereikten, was het probleem in feite al halverwege de oorlog begonnen. Toen schreef de gemeente gealarmeerd dat was gebleken 'dat in verschillende stadskwartieren aan en in de woningen, welke door het Joodsche deel der bevolking verlaten zijn, omvangrijke vernielingen zijn aangericht; deze zijn in sommige gevallen van zoo ernstigen aard, dat het te voorzien is, dat de desbetreffende perceelen volkomen zullen worden vernield'. Er moesten dan ook maatregelen worden getroffen, zoals het

Door 'houtrovers' gesloopte woningen in de Laing's Nekstraat nummers 21-25. De huizen waren gebouwd door het Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring. *Stadsarchief Amsterdam-collectie Hofman*

Jonas Daniël
Meijerplein in
juli 1944. Platen
beschermen de
panden tegen
'houtrovers'.
*Beeldbank wo2-
NIOD*

dichtmetselen of -spijkeren van ramen en deuren. Dit kostte uiteraard geld. In principe vond de gemeente dat de kosten daarvan voor rekening van de eigenaren waren. Dit zou echter, zo besefte het stadsbestuur, ‘in het onderhavige geval moeilijkheden opleveren, aangezien deze eigenaren veelal niet te achterhalen zijn’. De gemeente besloot een bedrag van 70.000 gulden op de begroting te reserveren om beveiligingsmaatregelen te treffen teneinde verdere sloopwoede tegen te gaan.³⁷

In de loop van 1944 bleek de bescherming van panden tegen roof in toenemende mate onbegonnen werk te zijn. De halfsteensmuurtjes die in de eerste maanden van 1944 nog 199 woningen hadden moeten beschermen tegen inbraak, bleken niet afdoende. Het publiek liet zich niet afschrikken. Sterker nog, de aanwezigheid van deze muren bleek, aldus een verslag van Bouw- en Woningtoezicht, ‘eerder een na- dan voordeel te worden omdat het roovende publiek zich achter de afscheidingen tamelijk ongestoord kon bewegen’. Ook de bewaking was niet afdoende, zelfs niet nadat het personeel van de Woningdienst na werktijd werd ingezet als extra hulpkrachten. Plunderaars lieten zich niet tegenhouden en ‘de [financiële] schade door vandalisme’ zou dan ook zeker ‘tonnen Gouds’ belopen.³⁸

Een deel van de financiële schade – het betrof hier de hierboven genoemde kosten voor het dichtmetselen of -spijkeren van woningen – zou de gemeente Amsterdam op teruggekeerde Joodse eigenaren terugvorderen. Hiermee kregen de erven van I. (Isaac) Gerritse na de oorlog te maken. Gerritse zelf was gedeporteerd en er was niets meer van hem vernomen. Zijn enige erfgenaam was M. Gerritse. Hij kreeg na de bevrijding een rekening van een kleine 1.100 gulden, het bedrag dat de gemeente had betaald voor het dichtmetselen van het pand Westerstraat 120. De deurwaarder schreef een brief aan de gemeentetontvanger dat Gerritse wel bereid was het bedrag te betalen, maar dat hij dat niet direct in één keer kon, omdat hij vrijwel geruïneerd uit de oorlog was gekomen. ‘Sedert 4 Juli j.l. [1946] is hij als winkelier in visch en fruit gevestigd 1ste Anjeliërsdwarstraat 7 alhier, voor het oprichten van welke zaak hij zijn laatste bezit aan sieraden etc. te gelde heeft gemaakt en ook nog geld heeft moeten leenen. Zijne inkomsten uit bedrijf kunnen op f. 40,- à f. 50,- per week worden getaxeerd.’ Gerritse ontbrak het eenvoudigweg aan middelen om de Westerstraat

weer bewoonbaar te maken. Dit betekende concreet dat hij er ook geen opbrengsten uit kon genereren. Gerritse verzocht om uitstel van betaling. De deurwaarder adviseerde:

Het komt mij voor, dat welke bezwaren er ook tegen een uitstel als gevraagd mochten bestaan, het gezien de hiervoor gerelateerde feiten, toch wel overweging verdient, de aangeboden afbetaling [Gerritse wilde 10 gulden per week afbetalen] te accepteren en dat een zoodanige oplossing te prefereren is boven executoriale maatregelen, welke immers altijd nog kunnen worden toegepast, indien M. Gerritse in gebreke mocht blijven. Zulks klemt te meer, daar het, nu het overlijden van I. Gerritse niet officieel vaststaat, nog dubieus is tegen wien c.q. zoude moeten worden geageerd.³⁹

Gerritse was bepaald niet de enige die met een dergelijke rekening van de gemeente werd geconfronteerd. Herman Wertheim, vermoord in Sobibor, had een groothandel in speelgoed en bezat twee panden in de Dijkstraat in Amsterdam. Deze werden gebruikt voor opslag. In de oorlog waren de panden ten prooi gevallen aan plundering en verval. Er was op kosten van de gemeente een omheining gebouwd om de omgeving van de twee bouwvallen, die op instorten stonden, te beschermen. De rekening werd na de oorlog gepresenteerd aan Wertheims erven.⁴⁰

Teruggekeerde huiseigenaren of hun erven werden door de afdeling Bouw- en Woningtoezicht gesommeerd hun panden die in slechte staat verkeerden in orde te maken. Zoals een kleinzoon die het huis van zijn grootouders zwaar beschadigd terugvond: ‘Aan de buitenkant was het houtwerk tijdens de Hongerwinter gesloopt. Al spoedig kwam het bericht van het gemeentebestuur. Het was een aanschrijving om het huis op bevredigende wijze in bewoonbare toestand terug te brengen, met de aanzegging [...]: als U het niet doet doen wij het wel op Uw kosten.’⁴¹ Sommigen maakten bezwaar omdat ze de kosten niet konden betalen. Anderen waren van mening dat de staat waarin hun pand verkeerde buiten hun schuld was ontstaan. De gemeente Amsterdam redeneerde echter als volgt: de eigenaar was aansprakelijk voor het onderhoud van zijn pand, en wanneer de schade door de oorlog was ontstaan, kon hij bij het rijk een claim indienen voor oorlogsscha-

de. Financiële onmacht was geen reden tot een soepele opstelling.⁴²

De gemeente gaf wel voorschotten. Daartoe moest een ‘Verzoek tot verleening van financiële faciliteiten voor herstel of herbouw van door oorlogsschade getroffen gebouwd goed’ worden ingediend. De informatie die nodig was om een dergelijk verzoek te beoordelen, werd door een ambtenaar met een typemachine ingetikt. Hendrika de Lange-Vischschraper, dochter van Salomon de Lange en beheersster van een pand op Rapenburg – ‘vervallen tot een der mistroostige straten van Amsterdam’⁴³ – liet een dergelijk formulier invullen. Onder het kopje ‘Bijzonderheden’ stond: ‘van alles beroofd’. Expliciet stond vermeld dat ze ‘joodsche ingezetene’ was. Nadat alle gegevens waren genoteerd, werd er een schatting gemaakt van het voorschot. Dit voorschot werd overigens niet in alle gevallen gegeven. Het verzoek van S. Spangenthal, bewindvoerder van L. en M. Spangenthal, werd afgewezen; hij werd in staat geacht de herstelwerkzaamheden uit eigen middelen te betalen.⁴⁴ De kosten kon hij vervolgens claimen als oorlogsschade bij het rijk.

De rijksvergoeding van oorlogsschade verliep via de Schade Enquête Commissie (SEC) die werkte met ondercommissies die over het hele land verspreid waren.⁴⁵ De commissies waren belast met registratie, taxatie en rapportage, en stonden onder leiding van het Commissariaat voor Oorlogsschade. Er waren vijf verschillende schadeaangifteformulieren: (1) voor schade aan onroerend goed; (2) voor schade aan bedrijfs- en beroepsuitoefening; (3) voor schade aan handels- en bedrijfsvoorraden; (4) voor schade aan huisraad; (5) voor schade aan vaartuigen.⁴⁶ Het is dus goed voorstelbaar dat Joodse huiseigenaren meerdere formulieren moesten invullen. Het archief van de SEC is in opdracht van de algemeen rijksarchivaris in 1956 vernietigd. Ook de archieven die betrekking hadden op sloop- en stutkosten zijn ergens in de decennia na de oorlog op de vernietigingslijst van het Amsterdamse gemeentearchief terechtgekomen. Hoe de uiteindelijke verrekening is verlopen, is derhalve niet meer na te gaan.⁴⁷

Er ontstond nog wel een interessante discussie tussen de gemeente Amsterdam en de landelijke overheid welke oorlogsschade nu precies bij het rijk kon worden geclaimd. Het Commissariaat voor Oorlogsschade meende dat ‘schade, veroorzaakt door plundering in leegstaan-

Registratie van oorlogsschade aan gebouwd onroerend goed

De Burgemeester van Amsterdam roept belanghebbenden binnen zijn ambtskring op tot het laten registreren van de aan hun onroerende goederen toegebrachte oorlogsschade bij het Plaatselijk Bureau Amsterdam van het College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw.

In aanmerking voor registratie komt schade aan gebouwd onroerend goed als rechtstreeks gevolg van oorlogsgeweld, van handelingen of maatregelen van den vijand of van oorlogsomstandigheden.

NIET in aanmerking voor registratie komen die objecten:

- a waarvan de schade reeds is hersteld;
- b waarvan de werkelijke herstelkosten per object lager zijn dan f 100.—;
- c waarbij de schade is ontstaan door slooping door of met medewerking van de eigenaars of waarbij de schade is ontstaan door slooping door de bewoners (huurders).

WEL komen voor registratie in aanmerking perceelen, die uit brandstoffen nood zijn geplunderd, indien het huis door oorlogsmaatregelen onbewoond raakte (evacuatie van Joden; perceelen in spergebied). De opgave van de schade moet de volgende gegevens bevatten:

- a ligging van het beschadigde object;
- b naam en woonplaats eigenaar of beheerder;
- c korte omschrijving van de schade met vermelding van de oorzaak van de schade en van den datum, waarop de schade is ontstaan;
- d mededeeling, of het object al of niet geheel is verwoest;
- e zoo mogelijk raming herstelkosten op basis van het huidige prijspeil (is dit niet mogelijk, dan schatting of de herstelkosten meer of minder dan f 3.000.— zullen bedragen).

De schriftelijke opgave moet **vóór 15 December 1945** worden ingeleverd bij het Plaatselijk Bureau Amsterdam van den Wederopbouw, Rokin 84, Amsterdam (C), telefoon 32061.

Belanghebbenden worden er aan herinnerd, dat, om in aanmerking te komen voor eventueele bijdragen in oorlogsschade, hun schadegevallen ook moeten zijn aangegeven bij de Schade Enquête Commissie, Spuistraat 198—212, Amsterdam (C), en wel vóór 1 Januari 1946.

AMSTERDAM, 14 November 1945.

De Burgemeester van Amsterdam,
F. DE BOER

Statedrukkerij van Amsterdam

Oproep tot registratie van oorlogsschade aan gebouwd onroerend goed bij het Plaatselijk Bureau Amsterdam van den Wederopbouw, november 1945.

Beeldbank WO2-NIOD

de gebouwen, meer in het bijzonder houtroof, niet automatisch onder oorlogsschade viel. Er diende volgens het Commissariaat een verband te zijn met de oorlogsomstandigheden, zoals evacuatie of wegvoering van Joden. Dit standpunt was volgens het Amsterdamse stadsbestuur een miskennis van de situatie in de oorlog en het druiste dan ook in ‘tegen alle gevoel van recht en billijkheid’. Ten eerste omdat de roof van hout een logisch gevolg was geweest van de brandstofschaarste: ‘Waar kan de doornee-Amsterdammer anders brandstof vandaan halen dan uit de huizen?’ Ten tweede was het onbegrijpelijk dat een Amsterdamse huiseigenaar de dupe moest worden van het feit dat de bevolking een ‘onbewoond pand aanviel’, temeer omdat een doeltreffende bewaking, aldus de gemeente, in de volksbuurten onuitvoerbaar was gebleken. ‘Menige wacht’ had ‘het onderspit moeten delven in den strijd, tegen de hongerende menigte, een menigte die slechts voor de keuze stond te plunderen of van honger en koude om [te] komen’.⁴⁸ De gemeente Amsterdam kwam hier dus uitdrukkelijk ook op voor niet-Joodse eigenaren en, niet onbelangrijk, voor zichzelf – denk aan schade aan gemeentewoningen.

Leegstand betekende in Amsterdam in veel gevallen plundering. De kosten die door de gemeente waren gemaakt voor metsel- en timmerwerk in een poging dit tegen te gaan, werden gedeclareerd bij de oorspronkelijke eigenaren in de veronderstelling dat dit bedrag kon worden geclaimd bij de SEC. Woningen die gedurende de bezetting waren bewoond en daardoor waren gevrijwaard van roofzucht, leverden voor de overlevende eigenaren weer andere problemen op: hoe konden ‘oorlogsbewoners’ worden bewogen het huis te verlaten wanneer de oorspronkelijke bewoner weer op de stoep stond?

BEWOONDE WONINGEN

Als de ongewenste bewoners niet geneigd waren om vrijwillig te vertrekken, kon de rechtmatige eigenaar stappen ondernemen om hier iets aan te doen. Zo bestond er in verschillende gemeenten een Commissie van Advies inzake vordering Woonruimte (hierna Commissie van Advies).⁴⁹ Deze had tot taak de huisvestingsmoeilijkheden binnen gemeenten te verlichten, en onder haar bevoegdheden hoorde ook het

adviseren van het stadsbestuur inzake het vorderen van woningen ten behoeve van beroofde Joodse huizenbezitters. Althans, zo werkte het in Amsterdam.

Soms kwamen de verzoeken voor ontruiming via een omweg bij de Commissie van Advies terecht. Dat was het geval bij Mozes Vaz Dias. Hij liet zijn advocaat, B. van der Waerden, op 5 juli 1945 een brief schrijven aan het Militair Commissariaat voor Rechtsherstel – een afdeling die totdat de Raad voor het Rechtsherstel in januari 1946 operationeel werd, de zaken waarnam. De woning van Vaz Dias aan de Reinier Vinkeleskade 75 was in 1942 gekocht door een zekere heer A., maar, zo schreef Van der Waerden, zijn cliënt wilde zijn eigen woning weer betrekken. Vaz Dias en zijn vrouw hadden op verschillende plekken ondergedoken gezeten, en van hun ‘gastlieden’ kon niet worden gevegd ‘dat deze hun thans blijven verzorgen’. Het verzoek van Van der Waerden werd door het Militair commissariaat voor Rechtsherstel doorgestuurd naar de Commissie van Advies. Deze adviseerde B en W dat de woning terug moest naar de rechtmatige eigenaar, met de toevoeging dat mevrouw A., de echtgenote van de inmiddels als collaborateur gearresteerde heer A., niet bekendbestond als iemand die ‘tijdens de bezetting een duidelijke vaderlandslievende houding had aangenomen’. Op last van waarnemend burgemeester De Boer werd mevrouw A. gesommeerd de woning voor 17 september 1945 te verlaten.⁵⁰

Joh. Jacobs, die uit de onderduik terugkeerde, schreef op 21 juli 1945 een brief aan de wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting, Jan Bommer. Jacobs woonde voor de oorlog op de Ferdinand Bolstraat 94. Daar had hij een foto-optiekzaak op de begane grond; zelf woonde hij met zijn gezin op de eerste etage. Hij had inmiddels wel de winkel weer kunnen betrekken, maar de huurder op de eerste etage wilde deze niet verlaten. Dit betekende dat het gezin Jacobs noodgedwongen in de werkplaats achter de winkel woonde. Daar waren de omstandigheden zeer primitief. ‘Zelfs over ’n keuken hebben we niet de beschikking en moet mijn vrouw op ’n gasstel op de werkbank koken. Dat dit zowel voor ons privé, als voor het bedrijf een onhoudbare toestand is, zal U duidelijk zijn.’ Hier kwam nog eens bij dat Jacobs een zoontje had dat geestelijk gehandicapt was. Op de eerste etage, schreef Jacobs, kon hij

nog uit het raam kijken, maar nu zat hij achter de winkel ‘te versuffen en zijn toestand wordt steeds slechter, temeer daar de onderduikperiode hem ook geen goed gedaan heeft’. Jacobs beseftte dat er een groot tekort aan woningen was. Hij vroeg zich echter af: ‘moeten wij, die reeds zoveel geleden hebben, nu nog zo leven?’ De Commissie van Advies, die binnen drie weken met een oordeel kwam, vond van niet en achtte het ‘billijk’ dat de huurder de woning zou ontruimen ten behoeve van het gezin Jacobs. Burgemeester De Boer besliste eensluidend.⁵¹

Ook de arts Hijman Meijer, die een dokterspraktijk had gehad op de Oosterparkstraat 65, kreeg deze met hulp van de Commissie van Advies terug. Zijn eigendom was in de oorlog gekocht door de NSB-gebroeders K., die aldus kans zagen om voor hun ouders een goedkoop onderkomen te verwerven. Door de Commissie van Advies werd gesteld: ‘In het algemeen kan worden gezegd, dat de houding der huidige bewoners van dit perceel tijdens de bezetting niet zoodanig was, dat er reden bestaat om de door hen bewoonde woning niet te vorderen.’ De burgemeester verordeneerde dat de familie K. het pand moest verlaten.⁵²

Een beroep op de Commissie van Advies was een van de mogelijkheden om een huis terug te krijgen; een andere manier was een gang naar de rechter. De president van de Amsterdamse rechtbank, A.J. van Royen, behandelde na de bevrijding een groot aantal kortgedingzaken met betrekking tot onroerend goed. Voor hem bestond er geen twijfel over wat hij moest beslissen wanneer het om ‘foute’ kopers ging. Deze moesten ‘onverwijld het perceel verlaten, desnoods met behulp van de sterke arm’, omdat de consequenties voortvloeiend uit de koop van een huis van een Joodse eigenaar ‘thans’ door die personen dienden te worden gedragen. De verweerders meenden dat Van Royen dergelijke beslissingen niet kon nemen omdat zijn rechtbank niet bevoegd zou zijn. Maar volgens Van Royen beriepen gedaagden zich ten onrechte op ‘onze onbevoegdheid’, omdat wij ‘niet zijn de gewone rechter [...] doch buitengewoon noodrechter’.⁵³

Door de toepassing van noodrecht werd een groot aantal ‘foute’ kopers het huis uitgezet. Bijvoorbeeld een echtpaar dat volgens Van Royen had moeten weten dat het Joods eigendom had gekocht. De koop betrof een pand aan de Johannes Verhulststraat dat door

E. Hermans was aangeboden, een naam die, aldus van Royen, ‘tot voorzichtigheid had moeten manen’.⁵⁴ Overigens had Van Royen strikte opvattingen over de toepassing van het noodrecht. Als een eiser elders over woonruimte beschikte en er dus geen noodzaak tot spoed was, of als door de gedaagde kon worden aangetoond dat de woning niet uit winstbejag was gekocht, dan besliste hij niet ten gunste van de eisers. Dit gold bijvoorbeeld voor J.E.A. (Jo) Spier. Hij was in 1941 in Broek in Waterland gaan wonen en had zijn huis in Amsterdam, Rubensstraat 73, verhuurd. De huurder had het huis gekocht toen het dreigde te worden toegewezen aan een Duitser. Volgens Spier had de huurder voorafgaand aan de koop overleg met hem gevoerd en voorgesteld om het huis te kopen met Spiers geld, waarbij dan tevens een contract zou worden opgesteld met de bepaling dat Spier eigenaar bleef. Spier had dit voorstel van de huurder om redenen die niet bekend zijn, van de hand gewezen. Nu daagde Spier de huurder c.q. koper voor de rechter. Die oordeelde ten nadele van Spier: de koop was niet ingegeven door financiële overwegingen, maar door dreigende huisuitzetting. De rechter had er alle vertrouwen in dat Spier uiteindelijk in zijn recht zou worden hersteld. Van een noodtoestand was geen sprake.⁵⁵

Het *NIW* schreef lovend over de uitspraken van Van Royen omdat hij tientallen Joden had geholpen hun huis terug te krijgen:

‘Ziet’, zeide hij [Van Royen] tegen één der huurders, ‘gij hebt een huis betrokken, waarin de Mezoechoth nog aan de deur zat. Gij wist dus dat daar joden gewoond hadden. Gij hebt dus het risico te dragen dat deze mensen, voor U onverhoopt, aan de gaskamer zouden ontsnappen. Zij zijn daaraan ontsnapt. Gij hebt het huis, in welks eigendom zij ongetwijfeld zullen worden hersteld, terstond te ont-ruimen.’⁵⁶

Het Militair Gezag was minder ingenomen met de eigengereidheid van Van Royen. Het meende dat de president van de Amsterdamse rechtbank teruggave moest overlaten aan ‘speciale rechtbanken’ en moest ophouden met het toepassen van noodrecht.⁵⁷ Toen de Raad voor het Rechtsherstel begin 1946 aan het werk ging, brak er een nieu-

we fase aan in het proces van het terugdraaien van de roof van Joods onroerend goed.

RECHTSHERSTEL

De praktijk van het rechtsherstel is in diverse publicaties uitvoerig beschreven. Kort samengevat komt het erop neer dat er verschillende wetsbesluiten werden afgekondigd die een einde moesten maken aan de ontrechting van grote aantallen Nederlandse burgers in de oorlog. Het was daarbij nadrukkelijk niet de bedoeling van de Nederlandse staat om de ontrechte onderdanen een vergoeding of schadeloosstelling voor de geleden verliezen te bieden. De Nederlandse overheid achtte zich niet juridisch aansprakelijk voor de schade die de vijand aan de Nederlandse bevolking had toegebracht.⁵⁸

De belangrijkste wetsbesluiten inzake rechtsherstel waren het op 17 september 1944 afgekondigde Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93) en Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100). Beide wetten waren in betrekkelijk isolement door mr. J. Eggens in Londen gemaakt. Eggens had een rechtsopvatting waarbij hij vertrouwde ‘op het gezag en de deskundigheid van “goede mannen” om problemen in crisistijd op te lossen’. Die ‘goede mannen’ vormden de Raad voor het Rechtsherstel. Hieronder ressorteerde een aparte afdeling Onroerende Goederen, die tot taak had de ‘geschillen door partijen onderling, zij het onder leiding van een deskundige notaris-bemiddelaar’ te regelen. Deze regelingen werden vastgelegd in minnelijke schikkingen tussen de oorspronkelijke eigenaren en de oorlogskopers. Lukte het de betrokken partijen niet om tot een vergelijk te komen, dan kon men een procedure starten bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel.⁵⁹

In zijn proefschrift *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* heeft rechtsfilosoof Wouter Veraart laten zien dat het rechtsherstel in deze twee landen op een fundamenteel andere wijze werd benaderd. Anders dan in Frankrijk, waar het rechtsherstel werd opgevat als een ‘noodzakelijke stap in het project van terugkeer naar de legaliteit en rechtsstatelijkheid van de Franse republiek’, werd de herstelwetgeving door de Nederlandse regering beschouwd ‘als één van de uitzonderlijke maatregelen die no-

dig waren in het kader van de (vooral economische) wederopbouw'. Dat de Nederlandse overheid voor deze specifieke benadering koos, had belangrijke consequenties. Zo was in Nederland, in tegenstelling tot Frankrijk, hoger beroep of cassatie niet mogelijk. Eggens was niet alleen bang dat de mogelijkheid tot hoger beroep (bij het gerechtshof) en cassatie (bij de Hoge Raad) tot ernstige vertraging zou kunnen leiden, maar ook dat de hogere rechter de zaak 'te juridisch zou gaan bekijken'.⁶⁰

Terwijl het rechtsherstel in Frankrijk een proces was waarbij de formele wet- en regelgeving het vaste uitgangspunt vormde, ging in Nederland de herstelwetgeving uit van het billijkheidsprincipe. In de 'billijkheidsrechtspraak' gaat het om een zorgvuldige afweging van de belangen van de verschillende partijen, waarin een hoofdrol was weggelegd voor Eggens' 'goede mannen'. Een dergelijke belangenafweging resulteerde, zo mag duidelijk zijn, in gelijksoortige gevallen niet altijd in gelijke uitkomsten en leidde dus per definitie tot rechtsongelijkheid. Maar dit was niet het enige bezwaar. Veraart schrijft:

De keuze voor een autonome rechter [een rechter die zijn uitspraken baseert op zijn eigen oordeelsvorming] die 'als een goede man naar billijkheid' mag rechtspreken, is, zoals Montesquieu al wist, niet gemakkelijk verenigbaar met het democratische idee van de gekozen wetgever als hoogste macht (waarbij, naar oud-republikeins ideaal, immers een heteronome rechter hoort die de woorden van de wet moet uitspreken, maar er niets aan mag toevoegen).⁶¹

Veraart heeft zich dan ook afgevraagd of, achteraf gezien, billijkheidsrechtspraak wel de meest aangewezen methode was. 'Het treffen van schikkingen of het sluiten van compromissen waarbij water bij de wijn wordt gedaan, is ongetwijfeld van grote waarde als er sprake is van partijen die allebei de hand hebben gehad in de ontstane situatie. Maar dat geldt meestal niet voor een partij die op systematische wijze onrecht is.'⁶² Omdat de billijkheidsrechtspraak, met het daarbij behorende instrument van de minnelijke schikking, een beroep deed op de redelijkheid en compromisbereidheid van de betrokken partijen, stelde deze vorm van rechtsherstel de ontrechte Joodse oorlogsslachtoffers

bovendien bloot aan het verwijt van onredelijkheid en het onderste uit de kan te willen als ze bezwaar maakten tegen een voorgestelde regeling. Was het gevaar van opflakkerend antisemitisme een van de argumenten geweest om geen aparte opvang voor Joodse slachtoffers in het leven te roepen, de keuze voor billijkheidsrechtspraak kon in de praktijk leiden tot een vreemde combinatie van het mantra van de verplichte dankbaarheid ('u moet blij zijn dat u de oorlog hebt overleefd') en antisemitische stereotyperingen (de Jood als geldwolf).

Het rechtsherstel zou in de praktijk tot veel problemen leiden. De Joodsche Commissie voor Herstel sprak in een brief van 1946 aan minister-president W. Schermerhorn van ongewenste traagheid en onbevredigende situaties. Deze commissie, die naar alle waarschijnlijkheid deel uitmaakte van de onmiddellijk na de bevrijding van Amsterdam opgerichte Stichting Joodsch Herstel, bestond uit vooraanstaande leden van de Joodse gemeenschap.⁶³ Voorzitter was prof.mr. D. Simons, die in Den Haag een belangrijke rol zou spelen in de erfpachtkwestie. Andere actieve leden waren prof.mr. I. Kisch, notaris mr. E. Spier en de advocaat mr. K.J. Edersheim. De Joodsche Commissie voor Herstel zou zich in de jaren na de oorlog met enige regelmaat met klachten bij de autoriteiten melden. Daarbij ging ze uit van de stelling dat 'de joden niet meer mogen, maar ook niet minder behoeven te eisen' dan alle andere inwoners van Nederland, in het besef 'dat zij op deze wijze, maar ook alleen dan, een even groot aandeel zullen kunnen en moeten dragen in de zware lasten, die aan het gehele volk moeten worden opgelegd als gevolg van de oorlog- en bezettingsellende'.⁶⁴

Maar er moest nog heel wat water door de Rijn stromen voordat het tot de landelijke politiek doordrong dat er veel misging. In het begrotingsdebat van 1947 werd door twee Kamerleden gewezen op de problemen die er waren met de teruggave van bezit aan Joodse eigenaren. Zij waren vooral kritisch over de rol van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) – een organisatie die op grond van het Besluit Vijandelijk Vermogen uit 1944 het beheer voerde over vermogen van vijandelijke onderdanen. Zo citeerde het antirevolutionaire Kamerlid J. (Jan) Terpstra uit een brief die hij had ontvangen van een hoofd-ingenieur die verbonden was aan 'een der departementen'. Deze had hem geschreven dat 'de procedure van restitutie van eigendommen

[...] een aanfluiting van recht en billijkheid [is] gebleken'. De 'tergend langzame gang van zaken' vond zijn oorzaak, aldus de hoofdingenieur, 'in het feit, dat een zeer groot ambtelijke apparaat is opgebouwd (Beheersinstituut geheten), dat slechts één doel schijnt te hebben, nl. de afwikkeling dezer zaken zo lang mogelijk uit te stellen...' Er had zich 'een bureaucratisch apparaat ontwikkeld [...] dat de oorlogsslachtoffers tot wanhoop brengt'. Had de minister in zijn memorie van antwoord geschreven dat er tegen 'overijling' gewaakt moest worden, Terpstra meende dat de vele soortgelijke klachten die hij ontving, nu niet bepaald op overijling wezen.⁶⁵

Ook het communistische Kamerlid J. (Jan) Hoogcarpsel was niet te spreken over de trage teruggave van Joods eigendom en de rol die het NBI hierin speelde. 'Joodse zaken, die eveneens onder beheer staan [waren] eigenlijk bijna niet uit de handen van het Beheersinstituut los te wurmen.' Hoogcarpsel meende dat vooral in die gevallen waarbij de oorspronkelijke Joodse eigenaar tijdens de oorlog was omgekomen, diens erven met allerlei af te wikkelen 'quaesties' inzake het onder beheer gestelde eigendom werden geconfronteerd, waardoor 'de zaak zo traineert, dat de erfgenamen zich daarvoor zeer benadeeld gevoelen'. Waarom, zo vroeg Hoogcarpsel zich af, 'moet hier het Beheersinstituut als executeur-testamentair optreden? Waarom kan in dergelijke gevallen, waarin het overlijden van de oorspronkelijke Joodse eigenaar vaststaat, niet b.v. door de Raad voor het Rechtsherstel of door de Minister een executeur-testamentair aangewezen worden, die ten slotte de zaken zeer snel kan afwickelen en die commercieel geheel onpartijdig is.'⁶⁶

De kritiek op het NBI loog er niet om, maar de problemen waren tegelijkertijd immens. Een bijzonder vraagstuk vormden diegenen die in het toenmalige jargon werden aangeduid als 'conjunctuurriders'. Voor deze personen, die niet als vijandelijk onderdaan of als politiek delinquent konden worden beschouwd, maar die tijdens de bezetting uit winstbejag een geroofde woning van een Joodse eigenaar hadden gekocht, ontbraken de wettelijke middelen tot onderbeheerstelling bij de NBI. Dit was vooral problematisch in situaties waarin de Joodse eigenaar de oorlog niet had overleefd en het vaak enige tijd duurde voordat erfgenamen zich meldden of waren opgespoord. Tot die tijd

bleven deze oorlogskopers in het genot van het onrechtmatig verkregen eigendom, hetgeen een ongewenste situatie was, omdat:

[...] de onrechtmatige verkrijger van voormalig Joodsch bezit, in de zekerheid dat hem dit toch na verloop van korter of langer tijd zal worden ontnomen, een wijze van beheer voert, die slechts met roofofbouw kan worden vergeleken. Gelijk de praktijk uitwijst, worden de geïnde huren volledig verbruikt, zelfs voordat de grondlasten e.d. zijn voldaan, zoodat van het vormen van een fonds voor z.g. uitgesteld onderhoud geen sprake is. De gevolgen liggen voor de hand: verwaarlozing en achteruitgang van het bezit aan woningen, dat voor Nederland toch reeds ontoereikend is en voor gedurende langen tijd een exploitatie-tekort van den rechtmatigen eigenaar c.q. den Staat.⁶⁷

Er werd voor dit probleem een oplossing gevonden door zo spoedig mogelijk bewindvoerders te benoemen voor het onroerend goed dat in de oorlog via de NGV in handen van niet-vijanden was overgegaan.⁶⁸ Met deze beslissing vielen dus vanaf dat moment alle door de NGV verkochte huizen binnen het werkkerrein van het NBI.

Het NBI maakte onderscheid tussen ‘beheer’ en ‘bewind’. Bij beheer ging het om zogeheten vijandelijke en landverraderlijke vermogens. De beheerders waren gebonden aan uitvoerige instructies en moesten financiële verantwoording afleggen aan het NBI. Beheer kon eindigen in liquidatie, waarbij het beheerde vermogen geheel of gedeeltelijk aan de staat verviel. ‘Bewind’ werd daarentegen gevoerd over het vermogen van afwezigen. Het ging hierbij voornamelijk om de bezittingen van niet-teruggekeerde Joden. De bewindvoerders werden benoemd door de NBI, maar opereerden verder zelfstandig en waren ook persoonlijk aansprakelijk.⁶⁹ Het aantal bewindvoerders is op zo’n 20.000 geschat. Ze hadden tot taak ‘het vermogen van den afwezigen in stand te houden en als een goed huisvader te beheeren’.⁷⁰ In de praktijk was van goed huisvaderschap niet altijd sprake. Zo schreef het NBI bijvoorbeeld aan de bewindvoerder van Ph. Cohen:

Maar afgezien van deze in Uw eigen opgaven geconstateerde onnauwkeurigheid, vragen wij ons af of U zich wel ooit rekenschap hebt gegeven van de inhoud der U verstrekte instructies. Immers zoude U zulks hebben gedaan, dan zou u wel gewacht hebben ons dergelijke nietszeggende cijfers voor te leggen, die ons volkomen in het onzekeren laten omtrent de toestand van het onder Uw bewind gestelde vermogen. [...] wij zijn diep teleurgesteld, na vele pogingen die door ons gedaan zijn om U tot het indienen van verslagen te bewegen, dat Gij thans ons dergelijke, voor onze beoordeling praktisch waardelooze, althans volstrekt onvoldoende gegevens meent te kunnen overleggen.⁷¹

Had het NBI te maken met onbekwame bewindvoerders, de Raad voor het Rechtsherstel verweet het NBI op haar beurt gebrek aan medewerking, als gevolg waarvan de totstandkoming van zogeheten minnelijke regelingen bij de afdeling Onroerende Goederen stagneerde. Zo meende het NBI dat aanspraken tegen de NGV niet zomaar in de schikkingsakten konden worden vastgelegd omdat 'wellicht niet de Grundstücksverwaltung', maar de roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co. als debiteur zou moeten worden aangewezen. De Raad voor het Rechtsherstel vreesde dat met het opwerpen van dit soort voorbehouden 'er geen enkele schikking tot stand zal komen, maar alle zaken met procesverbaal van zwaarigheden bij de afdeeling rechtspraak zullen belanden'.⁷²

Door alle moeilijkheden met beheer en bewind en de onduidelijkheden over wie waarvoor aansprakelijk was, waren er eind 1947 bij de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel nog maar een kwart van de zaken afgedaan. Minister van Justitie, J.H. van Maarseveen, erkende de trage gang van zaken, evenals de weerstand die er bestond tegen minnelijke schikkingen. De minister hoopte dat het verzet hiertegen door het werk van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel zou afnemen. Hoewel deze afdeling eveneens met grote achterstanden te kampen had, rekende Van Maarseveen erop dat zij vlotter zou kunnen werken naarmate 'leiding gevende jurisprudentie' ontstond.⁷³

GEMEENTELIJKE SCHIKKINGEN

In de jaren na 1945 lag de prioriteit van de overheid bij het financieel-economisch herstel. Hierbij ging het om de wederopbouw van de nationale economie. Dat ook individuen iets weder op te bouwen hadden, was een andere kwestie én onderwerp van discussie. Op 2 juli 1945 schreef Arn. van den Bergh een brief aan de Amsterdamse wethouder van Publieke Werken, Bommer. Zijn echtgenote, Auguste van den Bergh-Kan, was eigenaresse van het pand Herengracht 560. Het was tijdens de bezetting via de NGV verkocht aan de gemeente, die vanaf dat moment het pand exploiteerde. Van den Bergh meende dat met de bevrijding het innen van de huur weer toeviel aan de rechtmatige eigenaar, maar een telefoontje naar de Dienst Publieke Werken had hem verrast. Het exploiteren van het pand door de rechtmatige eigenaar kon pas geschieden nadat er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden, zo was hem meegedeeld. Dit druiste volgens Van den Bergh in tegen alle gevoel van rechtvaardigheid:

Immers, men mag toch niet aannemen, dat iemand die iets onrechtmatig heeft verkregen, ook nog maar een oogenblik mag blijven profiteren van zijn onrechtmatig verkregen bezit. Daarbij komt, dat de Joodsche eigenaren (of hun rechthebbenden), na hun terugkeer zich van alles beroofd ziende, van die inkomsten moeten leven. Het gaat dus niet aan, zoo'n zaak uit te stellen 'ad calendae Graecas', want over hoeveel maanden of jaren zal de Raad voor Rechtsherstel uitspraak doen?⁷⁴

'Men kan mij tegenwerpen', zo vervolgde Van den Bergh zijn brief, 'dat de zaak niet zoo eenvoudig is. Immers kan er een hypothecaire leening op het verkochte pand gevestigd zijn geweest, die door de gemeente is afgelost.' Hij meende echter dat dit gemakkelijk zou kunnen worden verrekend met de in de oorlogsjaren geïnde huren of door een andere regeling door beide partijen getroffen. Van den Bergh besloot zijn brief met het uiten van zijn teleurstelling omdat hij 'had gedacht, dat de gemeente, nu zij weer onder goede leiding is gekomen, zou popelen om het [...] gedane onrecht zoo spoedig mo-

gelijk, althans voor zoover in haar macht lag, weer goed te maken'.⁷⁵

Dat vond ook Bommer. Op 27 juli 1945 schreef hij aan Van den Bergh dat hij er geen problemen mee had dat, in afwachting van de rechtsherstelprocedure, een regeling kon worden getroffen waarbij 'de rechthebbende ten goede komen de netto-revenuen van het betrokken perceel'.⁷⁶ Het leek er in dit geval dus op dat de gemeente Amsterdam inzake de opbrengsten van zulke panden tegenover de 'rechthebbenden' een welwillend beleid voerde. Een dergelijke welwillendheid bleek echter geen vanzelfsprekendheid. In september 1945 diende zich een soortgelijk geval aan. Weer was het de Dienst Publieke Werken die tegensputterde. Naar aanleiding van een brief van de advocaat van mevrouw D. Schilt, weduwe van S. Nopol en eigenaresse van Utrechtsestraat 40, waarin eveneens aanspraak werd gemaakt op de netto-opbrengsten van het pand, schreef De Graaf aan de wethouder, dat hij zich afvroeg of Schilt wel in aanmerking zou moeten komen voor eenzelfde regeling als Van den Bergh. Volgens De Graaf moest men zo'n regeling slechts bij uitzondering toestaan, namelijk alleen wanneer vrijwel absoluut zeker was 'dat de betrokkene rechthebbende is zonder dat derden aanspraken op het goed kunnen doen gelden', én bovendien aannemelijk is gemaakt 'dat de rechthebbende zich zonder de gevraagde tegemoetkoming economisch niet staande zal kunnen houden'.⁷⁷

Het antwoord van Bommer aan De Graaf was ambivalent. Enerzijds neigde hij opnieuw naar inwilliging van het verzoek, omdat 'deze mensen bij hun terugkeer, de voor hen teleurstellende ervaring opdoen, dat zij niet over hun onroerende eigendommen kunnen beschikken, omdat de bezetter die op onrechtmatige wijze aan derden, in dit geval aan de Gemeente, heeft verkocht'. Dit betekende dat de gemeente 'derhalve haar medewerking dient te verleen aan het tot stand komen van regelingen in zake de uitkeering van de netto-exploitatie opbrengst van joodsche perceelen mits vaststaat, dat degene die daartoe een verzoek doet, de eigenaar is'. Anderzijds had Bommer er geen bezwaar tegen om alleen tot een dergelijke regeling over te gaan als de financiële positie van de belanghebbende dit 'dringend noodig' maakte. De reden voor dit voorbehoud was de behoefte 'om eventueel bestaande risico's voor de Gemeente tot zoo gering mogelijke proporties

terug te brengen'.⁷⁸ Hoewel de wethouder het onrechtmatige karakter van de oorlogsaankopen en de aanspraken van de Joodse belanghebbers dus erkende, vond hij het niet onredelijk om in zijn besluit ook het belang van de gemeente mee te laten wegen.

Er werden aan de rechtmatige eigenaren *voorwaarden* gesteld, die door de gemeente werden geformuleerd en die beoogden de financiële en juridische risico's voor de gemeente zoveel mogelijk te beperken. Conform het uitgangspunt van de billijkheidsrechtspraak werd in het hoofdstedelijke beleid de voorkeur gegeven aan een afweging van belangen boven een onvoorwaardelijke tegemoetkoming. Het zal dan ook niet verbazen dat het rechtsherstel van Joods eigendom dat tijdens de bezetting door de gemeente Amsterdam was gekocht, in sommige gevallen moeizaam verliep. Zo wilde de gemeente een aantal panden in de Joden Houwtuinen graag houden vanwege de geplande verkeersaanpassingen en saneringsplannen. Er moest uiteraard wel een verrekening plaatsvinden met de oorspronkelijke eigenaren. Dit waren onder meer de erven van Cohen de Lara, wiens belangen werden behartigd door mr. I.S. de Vries. Het voornaamste geschilpunt betrof een vergoeding voor oorlogsschade. Een dergelijke vergoeding kon bij de SEC worden aangevraagd, maar alleen wanneer het doel was om panden te herstellen die door oorlogsomstandigheden in slechte staat verkeerden. Omdat de gemeente Amsterdam voor deze bebouwing *sloop* en niet *herstel* beoogde, had ze een dergelijke schadeclaim niet ingediend, sterker nog, de gemeente had de panden in de oorlog doelbewust verwaarloosd. Hiervan dreigden de erven van Cohen de Lara de dupe te worden.⁷⁹

Veraart heeft gesteld dat diegenen die verwacht hadden zonder meer in hun rechten hersteld te zullen worden, zich op momenten in een 'juridisch getto' moeten hebben gewaand, waarin 'grondprincipes van de Nederlandse rechtsorde en in het bijzonder van het privaatrecht, niet automatisch van toepassing bleken'.⁸⁰ Dat gold ongetwijfeld voor de erven Cohen de Lara, wier zaak zich maar liefst veertien jaar zou voort slepen. Niet de kwestie van het eigendom was hier het probleem, maar de verrekening van de financiële gevolgen die het afstaan van de percelen voor de erven had. De afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel deed op 7 juli 1959 een definitieve uitspraak.

De gemeente moest een vergoeding van 26.000 gulden betalen.⁸¹ Toen konden de panden in de Joden Houttuinen dan toch eindelijk op de slooplijst.

Met de sloop van de panden zou begin jaren zestig de hele straat verdwijnen en kwam er een einde aan een karakteristiek stuk Amsterdams-Joodse geschiedenis. In de Joden Houttuinen hadden zich in de zeventiende eeuw Joodse emigranten gevestigd en woonden arme Joden met grote gezinnen op eenkamerwoningen die hun brood verdienden met kleine handel. Zoals Israël Zwaaf die in 1916 op de nummers 68-72 een zuurinleggerij begon en zijn zuur ventte met de roep: 'Uitjes uit wijnazijn / Komkommer een cent / als je niet eet ga je dood / 3 centen voor een moot.' Israël Zwaaf werd op 17 september 1942 in Auschwitz vergast. Met de Joden Houttuinen verdween ook een symbool van het Joodse verzet: de boksschool Olympia. De leden van deze boksschool hadden een Joodse knokploeg geformeerd die zich in 1941 verdedigde tegen de WA. Het enige overblijfsel van deze straat is

De zuurinleggerij van de in september 1942 vermoorde Israël Zwaaf. Na de oorlog werd het bedrijf voortgezet tot aan de sloop van de Joden Houttuinen (foto uit 1960). *Stadsarchief Amsterdam*

HOOFDSTUK 3

het Goslerhuisje (Joden Houthuinen 1), dat naast de Sint Antoniesluis staat, vernoemd naar de ijzer- en metaalhandelaar Abraham Gosler, die in 1942 in Auschwitz werd vermoord.⁸²

Voor de gemeenten die tijdens de oorlog Joods eigendom hadden aangekocht, moet het naoorlogse rechtsherstel een pijnlijk hoofdstuk zijn geweest. Zo konden ze geen beroep doen op ‘goede trouw’ omdat volgens art. 32 van het Besluit, E 100 goede trouw slechts kon worden aangenomen ‘indien degeen op wiens goede trouw een beroep wordt gedaan, niet wist, noch redelijkerwijs had behooren te vermoeden’, dat de eigenaar zijn bezit verloren had als gevolg van de Duitse bezettingsmaatregelen.⁸³ Van onwetendheid was bij de gemeenten echter geen sprake geweest. In principe werd aangestuurd op een minnelijke regeling zodat het niet tot een procedure bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel hoefde te komen. De minnelijke regelingen waar de gemeenten als partij bij betrokken waren, dienden echter te worden goedgekeurd door de Gedeputeerde Staten. Dit bleek in de praktijk op moeilijkheden te stuiten. In een aantal provincies

Sloop van de Joden Houthuinen.
Stadsarchief Amsterdam

Het Goslerhuisje,
Joden Houttuinen
1, in 1943.
*Stadsarchief
Amsterdam*

meende het provinciaal bestuur dat er soms wel degelijk sprake was geweest van 'goede trouw'.⁸⁴

Als voorzitter van de Raad voor het Rechtsherstel kaartte Gerbrandy de kwestie eind 1946 aan bij de minister van Binnenlandse Zaken, L.J.M. Beel. Gerbrandy meende dat het goed zou zijn wanneer de minister een brief aan de provinciale besturen zou sturen waarin opheldering zou worden verschaft over het begrip 'goede trouw'.⁸⁵ Een dergelijke brief was staatsrechtelijk gezien een precaire onderneming, omdat daardoor de suggestie kon worden gewekt dat de minister zich wilde mengen in beslissingen die het provinciale bestuur betroffen. De brief kwam er wel, maar werd door de secretaris-generaal namens de minister geschreven en was omzichtig geformuleerd. Beklemtoond

werd ‘het recht en den plicht van Uw College om zelfstandig te beoordeelen, of een tot het aangaan van een minnelijke regeling aangenomen besluit van de gemeente voor goedkeuring in aanmerking komt’. Maar, zo vervolgde de brief, anders dan sommige van de provinciale besturen meenden, werd ook bij een minnelijke regeling aandacht geschonken ‘aan de belangen der betrokken gemeente’; ze kwamen immers pas tot stand nadat grondig onderzoek was gedaan. Daarbij werd tevens goed gekeken of een beroep op ‘goede trouw’ tot de mogelijkheden behoorde.⁸⁶

Het provinciaal bestuur van Noord-Brabant was niet overtuigd door de brief. ‘Tegen de opvatting, dat een gemeente, die gedurende de bezetting Joodsch eigendom kocht, meestal van de ANBO of soortgelijke organisaties, niet te goeder trouw kan hebben gekocht, moeten wij met klem protesteeren. Ons is zulk een geval bekend, waar de goede trouw van het gemeentebestuur ons boven allen twijfel verheven schijnt.’ In dit specifieke geval was er, aldus de Gedeputeerde Staten, onvoldoende gekeken naar de vraag waarom het gemeentebestuur destijds was overgegaan tot de koop van Joods eigendom. Het was volgens het provinciaal bestuur dan ook ‘volkomen juist’ dat colleges van Gedeputeerde Staten bezwaar maakten tegen dergelijke minnelijke schikkingen. ‘Wij kunnen ons niet voorstellen, dat een methode, waarbij de schade zonder meer op de rug der gemeente wordt geschoven, met den naam rechtsherstel zou kunnen worden bestempeld.’⁸⁷ Met deze schade werden uiteraard de financiële consequenties van het rechtsherstel bedoeld.

Gerbrandy schreef op 26 juni 1947 aan Beel dat hij het standpunt van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant ‘begrijpelijk’ maar ‘onjuist’ vond. Hij legde het nog maar eens uit:

Wat het vereiste van de goede trouw betreft, is de Raad van oordeel, dat de toepassing van artikel 32 (KB E 100) voor het rechtsherstel van onroerend goed met zich meebrengt, dat, nu een ieder de herkomst van onroerend goed kan nagaan, zij, die enig recht verkregen op krachtens bezettingsverordeningen vervreemde percelen – bijzondere gevallen daargelaten – als verkrijgers te kwader trouw moeten worden aangemerkt. De Raad ontveinst zich daarbij niet, dat in vele

gevallen bij de betrokken kopers of hypotheekhouders generlei kwade bedoeling heeft voorgezeten. Aan de hoedanigheid van verkrijger te kwader trouw behoort hier dan ook geen diskwalificerende betekenis te worden gehecht.⁸⁸

Maar de provincie Noord-Brabant bleef dwarsliggen. Men had weliswaar kennisgenomen van ‘de speciale betekenis’ van de uitdrukking ‘kwade trouw’, en begreep dat het hier geen ‘disqualificatie’ betrof, maar was desondanks nog steeds niet overtuigd van de ‘rechtmatigheid der regeling’. Dit standpunt werd geïllustreerd met een concreet geval:

Gedurende de bezetting heeft een gemeentebestuur een huis gekocht van de ANBO tegen normale prijs. Dit huis werd bewoond door de toenmalige goed-Nederlandse burgemeester. De koop geschiedde om te voorkomen, dat het huis door Duitse of NSB instanties zou worden opgevorderd, waardoor niet alleen de burgemeester zijn huisvesting zou verliezen, maar ook voor de oorspronkelijk eigenaar vermoedelijk zware schade aan zijn bezit zou ontstaan.⁸⁹

Het was ‘uiteraard billijk’ dat de oorspronkelijke eigenaar het huis terugkreeg. Niet begrepen werd waarom ‘de verkrijger te kwader trouw’, in dit geval de gemeente, geen enkele aanspraak kon maken op de vergoeding van de door haar gemaakte kosten. Gerbrandy was er na deze reactie klaar mee. Aan P.J. Witteman, die Beel in september 1947 was opgevolgd als minister van Binnenlandse Zaken, schreef hij in november een kort briefje. De laatste alinea luidde dat hij ‘Uwe Excellentie’ zou willen verzoeken Noord-Brabant ‘te wijzen op de plicht welke zeker op ieder orgaan van de Overheid rust om actief mede te werken aan het rechtsherstel, op dat dit niet nodeloos wordt vertraagd’.⁹⁰ Daarmee was de correspondentie ten einde.

Het standpunt van de gemeenteadvocaat van Amsterdam, een functie die na de bevrijding opnieuw door De Jong werd ingevuld, over de vraag of de gemeente een beroep kon doen op ‘goede trouw’, liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Ontheven uit zijn functie als ‘stadsadvocaat’, was De Jong halverwege de bezetting naar Zwitserland

HOOFDSTUK 3

gevlucht. Toen hij in juni 1945 terugkeerde in Nederland kon hij, net als zovele anderen, niet meteen terug naar Amsterdam. Hij vond tijdelijke huisvesting bij zijn zwager in Den Haag.⁹¹ Zijn werkzaamheden als gemeenteadvocaat zou hij echter spoedig hervatten.

In een advies over de aankoop van 'Joodse panden' tijdens de bezetting door de gemeente Amsterdam, stelde De Jong onomwonden vast dat 'elk normaal denkende moest begrijpen en heeft begrepen, dat een hersteld Nederlands gezag' de gevolgen van de maatregelen van de bezetter 'zou tenietdoen' en dat een beroep 'op goede trouw, in den zin van "denken dat het in orde was"' dan ook niet kon worden gedaan.⁹² Wat kon er wel worden gedaan?

De gemeente Amsterdam had De Jong specifiek gevraagd of de kosten die waren verbonden aan het rechtsherstel wellicht konden worden verhaald op oud-burgemeester Voûte, onder wiens verantwoor-

Gemeenteadvocaat D.K.G. de Jong bij het Koninklijk Paleis in Brussel in 1928.
Collectie Joods Historisch Museum

delijkheid de panden waren gekocht. De Jong bouwde een zorgvuldige redenering op. Zo was het denkbaar, aldus de gemeenteadvocaat, dat met de koop van een ‘besmet’ pand ‘het gemeente belang dermate werd gediend [...] dat het redelijkerwijs den burgemeester niet kwalijk genomen kan worden, dat hij het daarbij ontwijfelbaar te nemen risico voor de gemeente heeft aanvaard’. De juridische adviezen die de burgemeester op 12 augustus 1943 en 15 januari 1944 had ingewonnen, zouden op een dergelijke risicoanalyse kunnen wijzen, want het inwinnen van die adviezen (waarin de koop overigens werd afgeraden) impliceerde dat de burgemeester niet over één nacht ijs was gegaan.

Van een dergelijke zorgvuldigheid was echter lang niet bij alle gemeentelijke aankopen sprake geweest. Op 27 maart 1942 bijvoorbeeld was het pand Joden Houttuinen 69 gekocht. ‘Opmerkelijk,’ vond De Jong. Kennelijk had Voûte juridisch advies toen niet nodig geacht, wellicht – zo voegde hij eraan toe – omdat het Duitsland ‘militair nog voor de wind ging’.⁹³ De vraag bleef of het ontbreken van een dergelijk advies reden genoeg was Voûte persoonlijk aansprakelijk te stellen. F.H.C. van Wijck, die als wethouder verantwoordelijk was voor de afdeling Wettelijke Aansprakelijkheid, Verhaals- en Verzekeringzaken, meende van niet. Hij schreef De Jong in september 1948 dat uit de stukken viel op te maken dat het voorstel tot aankoop van de Joden Houttuinen 69 op initiatief van de Dienst Publieke Werken was gebeurd. Deze had de burgemeester ‘uitdrukkelijk tot het nemen van het aankoopbesluit geadviseerd’ en dus kon er geen sprake zijn van persoonlijke schuld. ‘Op deze grond ben ik van mening, dat voor het instellen van een rechtsvordering tegen de toenmalige Burgemeester geen grond aanwezig is. De vraag of op de heer Voûte iets zou zijn te verhalen, hetgeen ik meen te weten niet het geval is, heb ik maar buiten beschouwing gelaten. Ik zal gaarne van U vernemen of U mijn standpunt deelt.’⁹⁴ De Jong deelde Van Wijcks standpunt niet. Hij oordeelde dat de burgemeester wel degelijk ‘culpoos handelen’ kon worden verweten, en meende dat een schadeclaim aan diens adres zeker kans van slagen zou hebben: de burgemeester had ‘willens en wetens’ in strijd met het gemeentebelang gehandeld.⁹⁵ Tot een schadeclaim is het niet gekomen.

Het naoorlogse Amsterdamse stadsbestuur was niet het enige dat

speelde met de gedachte om de financiële schade van het rechtsherstel te verhalen op een oorlogsburgemeester. Ook in Rotterdam is over deze optie gediscussieerd. Toen in de gemeenteraad een mogelijke schikking inzake de aankoop van gronden in de Bergse Achterplas (Joods eigendom) door de gemeente Rotterdam werd besproken, merkte raadslid W.Ch.L. van der Grinten op dat het toch niet aanging dat de gemeente financiële schade leed door zulke oorlogsaankopen. Hij vroeg zich dan ook af of het 'niet volkomen redelijk' was 'dat dergelijke financiële schade verhaald wordt op diegenen, die tijdens de bezetting het gemeentebestuur van Rotterdam hebben uitgemaakt'. Het was toch onder verantwoordelijkheid van burgemeester Müller dat 'deze geschiedenissen hebben plaats gevonden. Deze voormalige burgemeester van Rotterdam is een betrekkelijk vermogend man en is ongetwijfeld wel tot betaling van een schadevergoeding van enkele tonnen in staat.'⁹⁶

Voor zover bekend zijn er geen pogingen gedaan om Müller te laten opdraaien voor de kosten van het rechtsherstel. Bij de afhandeling van de teruggave van Müllers ambtswoning, het door de gemeente gekochte pand van Hertzberger aan de Westersingel 88, is van een dergelijke poging bijvoorbeeld niets gebleken. Gemakkelijk ging die afhandeling overigens niet. Door de advocaat van Hertzberger was een conceptakte opgesteld. Behoudens de uitspraak dat men wilde meewerken aan een minnelijke regeling, kon de reactie van de gemeente op dit voorstel nauwelijks welwillend worden genoemd. De gemeente vroeg restitutie van de door haar afgeloste hypotheek en de daarbij behorende betaling van de achterstallige rente. Hierover was, aldus de Rotterdamse gemeenteadvocaat J. Coert, in de conceptakte niets vermeld, terwijl er toch van uit mocht worden gegaan dat ook de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel zou beslissen dat de gemeente 'voorenvermelde bedragen [zou] kunnen verkrijgen'. Op dit punt was de opstelling van de gemeente wellicht niet onlogisch.

Maar ook op een ander punt zou de akte volgens de gemeente gewijzigd moeten worden, namelijk ten aanzien van de roerende goederen. De gemeente dacht te kunnen volstaan met de levering van dat gedeelte dat bij de ontruiming van het pand nog aanwezig was en achtte zich voor het ontbrekende gedeelte op 'geenerlei wijze aansprakelijk'. Coert

meende dat vrijwel ‘zeker kan worden aangenomen’ dat Hertzberger het behoud van wat er nog van zijn inboedel restte alleen te danken had aan het feit dat de gemeente zijn pand had gekocht. ‘Het gaat m.i. niet aan haar aansprakelijk te stellen voor eventuele tekorten, welke in ieder geval buiten haar schuld zijn ontstaan. Een uitzondering zou slechts gemaakt kunnen worden voor het gestolen tafelzilver [...]’.⁹⁷

Het is niet duidelijk hoe de zaak ten slotte is opgelost. Dat de gemeente Rotterdam niet bereid was om zich ruimhartig op te stellen, was duidelijk. Het kasboek werd zorgvuldig bijgehouden en men vond aan de Coolsingel dat Hertzberger blij mocht zijn dat hij met de gemeente van doen had, en niet met een of andere malafide oorlogskoper. Dit was ook de opstelling van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant geweest, die eveneens meenden dat de oorspronkelijke eigenaar beter af was met koop door de gemeente. Vordering door Duitse of NSB-instanties, daar waren de gemeente Rotterdam en het provinciaal bestuur het over eens, zou hoogstwaarschijnlijk tot meer schade hebben geleid.

In een intern ambtelijk stuk over de rechtsherstelprocedure werd niet geschroomd om de dankbaarheidskaart te spelen. De Rotterdamse directeur Rentegevende Eigendommen schreef op 7 februari 1947 aan B en W dat de gemeente zich geenszins verplicht diende te voelen ‘rekening en verantwoording af te leggen’ over de voorbije periode en dat Joodse eigenaren tevreden moesten zijn met ‘de spontane medewerking van de gemeente’ inzake rechtsherstel. Die spontane medewerking stond volgens deze directeur in schril contrast met de opstelling van een aantal Joodse eigenaren. Sommigen van hen wilden het ‘onderste uit de kan hebben’.⁹⁸ Het compromiskarakter van de herstelwetgeving bood, zoals eerder is opgemerkt, openingen tot dergelijke verwijten. De wrevelige toon van de directeur had specifiek betrekking op een conflict met de erven van Godschalk Blom. Blom en zijn echtgenote Sara de Vries waren beiden tijdens de oorlog omgekomen. Ook een van hun zonen, Mozes, overleefde de oorlog niet. Hij stierf in januari 1945 op zevenendertigjarige leeftijd in een werkkamp te Gollschau, zestig kilometer ten zuidwesten van Auschwitz. Zijn vrouw Saartje Blom-Goudsmit was op 6 oktober 1944 vergast in Auschwitz.⁹⁹ Een tweede zoon, Marcus Blom, overleefde de oorlog wel en was erf-

genaam van drie panden van zijn vader in de Van Oldebarneveltstraat.

Marcus Godschalk Blom had zich via een bewindvoerder gewend tot de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel 'met het verzoek [de erven] niet alleen in hun rechten uit de exploitatieovereenkomst te herstellen, maar bovendien de Gemeente te verplichten tot afrekening en verantwoording van de door haar gevoerde exploitatie en tot betaling dier rekening, zulks vermeerderd met een rente ad. 5% 's jaar vanaf den datum van indiening van het request tot aan dien der voldoening'. Dit alles op straffe van een dwangsom van 100 gulden voor elke dag dat de gemeente in gebreke bleef. De directeur Rentegevende Eigendommen had geen problemen met een herstel in de exploitatierechten, maar een verrekening van de exploitatie tijdens de oorlogsjaren ging hem te ver. Ten eerste zou hiermee een precedent worden geschapen en ten tweede zou het leiden tot 'veel administratieve arbeid'. Dat laatste kon 'uiteraard' niet als argument bij de Raad voor het Rechtsherstel worden aangevoerd, zo besefte ook de directeur.¹⁰⁰

De zaak sleepte zich voort, en ten slotte moest de gemeente Rotterdam als gedaagde voor de arrondissementsrechtbank verschijnen. Op 21 januari 1949 volgde de uitspraak. De rechtbank besliste dat de gemeente het exploitatiesaldo van de panden over de periode van 21 december 1942 tot 1 januari 1949 moest uitkeren aan de erven Blom, minus de aan de erven uitgekeerde rente van de inschrijving in het Grootboek voor de Wederopbouw.¹⁰¹ Uit de correspondentie blijkt dat de gemeente Rotterdam nog getwijfeld heeft of ze in hoger beroep zou gaan. Daarvan werd afgezien vanwege de 'dubieuze kansen' en omdat het gevaar dat er een 'ongunstig precedent' zou worden geschapen inmiddels was geweken; er was namelijk met alle andere Joodse eigenaren een minnelijke schikking tot stand gekomen.¹⁰²

In Rotterdam speelde ten slotte nog een curieuze zaak rond het pand Charlotte de Bourbonlaan 66 in Kralingen dat in het licht van het moeizame rechtsherstel van Blom wrang aandoet. Het riante pand was in 1937 gebouwd, had een oppervlakte van 162 m² en was naar aan te nemen valt gemeentelijk eigendom. Op 8 juni 1943 werd het pand echter door Müller verkocht aan L.B.J. Dommers. Dommers was hoofdcommies bij de gemeente Rotterdam, lid van de NSB en redacteur van

het blad voor gemeentepersoneel *De Schakel*, waarin Dijkhuis, hoofd van het kabinet van de burgemeester, zijn antisemitische artikel had gepubliceerd. Niet een Joodse eigenaar, maar de gemeente Rotterdam vroeg na de oorlog rechtsherstel aan. De reden was dat Dommers voor de koop nooit in aanmerking zou zijn gekomen 'indien hij zich daarvoor op de normale wijze had aangemeld'. Alleen al het feit dat hij gemeenteambtenaar was, zou volgens de afdeling Rentegevende Eigendommen voldoende zijn geweest om zijn aanvraag af te wijzen. De verkoop had uitsluitend plaatsgevonden omdat het nationaalsozialistische gemeentebestuur dat had gewenst. Het ging hier, zo vond men binnen ambtelijke kring, om een principiële zaak. 'Voordeelen van materieelen aard zijn aan de eventueele terugverkrijging van het pand voorshands niet verbonden. Slechts motieven van ideëelen aard kunnen hier derhalve gelden, afgezien dan de stimuleerende werking op andere gemeentebesturen in geval de actie slaagt.'¹⁰³ Rotterdam ambieerde in deze kwestie kennelijk een voorbeeldfunctie.

Het gemeentebestuur zag wel wat in het voorstel om het pand, dat op dat moment onder beheer stond van het NBI, via de herstelwetgeving terug te halen. Per brief werd de Raad voor het Rechtsherstel in augustus 1946 verzocht de koop 'ongedaan' te maken. Op dezelfde dag ging er een brief naar de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, die, als de zaak voor de gemeente gunstig zou aflopen, goedkeuring aan de regeling zouden moeten geven.¹⁰⁴ Ook de gemeenteadvocaat Coert werd geraadpleegd. Hij meende dat de zaak zeker kans van slagen had omdat kon worden bewezen dat de koop onder normale omstandigheden niet zou hebben plaatsgevonden en dat deze was 'geschied alleen uit politieke overwegingen en dat hier ongerechtvaardigde NSB invloeden in het spel zijn geweest'.¹⁰⁵

Het zag er aanvankelijk goed uit voor de gemeente Rotterdam – in april 1947 was er nog uitzicht op een minnelijke regeling –, maar in februari 1951 (over de tussenliggende jaren is geen correspondentie aanwezig) bleek dat de Raad voor het Rechtsherstel van mening was dat de transactie niet onder artikel 25 van het Besluit Herstel Rechtsverkeer viel. Er was geen sprake van verkoop 'onder dwang, bedreiging of onbehoorlijke invloed van of vanwege personen of instanties, door of vanwege de vijand met macht bekleed of met meer macht bekleed

NSB'ers slaan op Dolle Dinsdag op de vlucht, september 1944. *Beeldbank WO2-NIOD*

dan voor de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa toekwam'. De onderstreping met blauw potlood was afkomstig van iemand binnen de gemeente, die in de kantlijn opmerkte: 'Dit is m.i. niet zo! Ik begrijp niets van dit standpunt. Nader bespreken.' In deze bespreking zijn de kansen waarschijnlijk verder afgewogen en op nihil geschat. In mei 1951 schreven B en W aan de Raad voor het Rechtsherstel:

In aansluiting van ons schrijven van 12 augustus 1946 [...] waarin wij U verzochten te bevorderen, dat door de gemeente Rotterdam rechtsherstel zou worden verkregen ten aanzien van het in de bezettingstijd door het toenmalige gemeentebestuur aan de heer L.B.J. Dommers verkochte pand aan de Charlotte de Bourbonlaan 66, delen wij U mede, dat wij besloten hebben deze zaak verder te laten rusten.¹⁰⁶

Met het aanspannen van deze zaak bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, had de gemeente Rotterdam een voorbeeld willen stellen. Het was wellicht een poging zich te distantiëren van de nationaalsocialistische erfenis van Müllers stadsbestuur, hoewel duidelijk is dat de stappen die werden ondernomen, tevens werden ingegeven door ongenoegen over het feit dat een eenvoudige hoofdcommies (met huidige salarisschaal 9) boven zijn stand woonde. Het was een vorm van scheefwonen die niet kon worden getolereerd.

Gemeenten raakten in een aantal gevallen verwickeld in langdurige rechtsherstelprocedures omdat financieel-economische belangen voor het beleid doorslaggevend waren. De strenge bewaking van de gemeentelijke schatkist had tevens gevolgen voor Joodse huiseigenaren (of hun nabestaanden), die werden geconfronteerd met de openstaande rekeningen van oorlogskopers of -beheerders, die veelal na september 1944 (Dolle Dinsdag) het hazenpad hadden gekozen. Conform de herstelwetgeving berustte de verplichting tot betaling van deze rekeningen bij de oorspronkelijke huiseigenaar. Althans, zo meenden de gemeenten. Een groot aantal huiseigenaren dacht daar anders over en zou zich fel verzetten tegen dit beleid. Het leidde tot een uitgebreide correspondentie, waarbij Joodse oorlogsslachtoffers tevergeefs vroegen om rekening te houden met de uitzonderlijke omstandigheden waarin ze hadden verkeerd en nog steeds verkeerden.

HOOFDSTUK 4

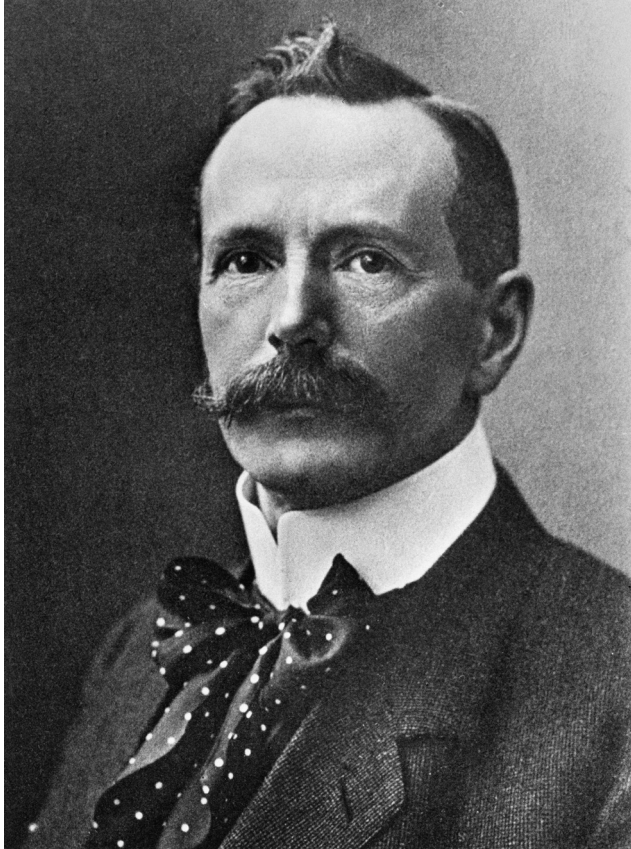
ERFPACHT

Het erfpachtstelsel heeft een lange geschiedenis. Reeds de oude Egyptenaren en Romeinen gaven staatsgrond uit in erfpacht met het doel om een stabiele bron van inkomsten te creëren. In Nederland werd het recht van erfpacht vanaf de late middeleeuwen vooral gebruikt als middel voor de ontginning van woeste gronden. Een grondeigenaar die om welke reden dan ook niet zelf zijn percelen tot landbouwgrond omvormde, gaf deze in erfpacht uit. De boeren die als erfpachters optraden, dienden in ruil voor het gebruik van de grond op vaste tijden een pachtsom of canon te voldoen. Het gebruiksrecht werd voor een lange periode vastgelegd, zodat de erfpachter ook op termijn nog profijt had van zijn inspanningen.¹

Aan het einde van de negentiende eeuw werd het erfpachtstelsel steeds vaker ook in steden toegepast. Bij de stedelijke erfpacht ging het uiteraard niet om de ontwikkeling van landbouwgrond, maar voornamelijk om gemeentelijke regie over bebouwing (de blijvende invloed op het gebruik van grond) én inkomsten. In Amsterdam was de liberale politicus Treub de grote initiator van het stedelijke erfpachtstelsel.

Treub, die een actieve gemeentelijke grondpolitiek voorstond, meende dat de waardevermeerdering van de grond ten goede moest komen aan de publieke sector en niet aan particuliere grondeigenaren. Daarnaast diende grondspeculatie te worden voorkomen door een bouwplicht. Bestemmingswijzigingen (bijvoorbeeld van woonhuis naar kantoor) moesten door de gemeente worden goedgekeurd, en de grond (met de daarbij horende rechten) moest op eenvoudige wijze (per raadsbesluit) terug kunnen worden gegeven aan de grondeigenaar (dus de gemeente) ten behoeve van het algemeen belang.²

De grondlegger
van het erf-
pachtstelsel in
Amsterdam,
M.W.F. Treub.
*Stadsarchief
Amsterdam*

Erfpacht maakt deel uit van het privaatrecht, en wordt daarmee onderscheiden van belastingen, die onder het publiekrecht vallen. In het erfpachtstelsel zijn beide partijen als gevolg van het zakelijke karakter van het erfpachtrecht vervangbaar. Het gaat hier om rechten die verbonden zijn aan de *zaak* en niet aan de *persoon*. Het zakelijk recht is een ‘absoluut recht’, dat ‘tegenover iedereen te handhaven is’. Dit betekent concreet dat bij het overlijden van de erfpachter het erfpachtrecht overgaat op de erfgenamen. Dit in tegenstelling tot een persoonlijk recht, zoals huur, dat verbonden is aan een persoon en in principe eindigt als de huurder overlijdt.³ Het zakelijk karakter van het erfpachtrecht werd het belangrijkste argument van de gemeente Amsterdam

om Joodse erfpachters te verplichten tot het betalen van achterstallige canon en de bijbehorende boetes. De gemeente Amsterdam stelde zich op het volgende standpunt: ‘Ongeacht de mogelijkheid voor de erfpachter tot het reclameren van oorlogs- of bezettingschade, heeft de Gemeente aanspraak op volledige betaling van canon en boete. Dat sommige erfpachters menen geen canon verschuldigd te zijn, is een gevolg van de miskenning van de aard van het erfpachtrecht, hetwelk een zakelijk recht is [...]’.⁴

BETALINGSPROBLEMEN

Als gevolg van de Duitse bezettingsmaatregelen kregen Joodse erfpachters al snel te maken met betalingsproblemen. In oktober 1941 schreef mr. F.H. van Nierop namens zijn vader – deze had Nederland in januari 1940 verlaten – aan het Amsterdamse gemeentebestuur dat hij niet in staat was tot betaling van de erfpachtcanon, omdat het vermogen van zijn vader door de Duitsers ‘als vijandelijk [werd] beschouwd’ en derhalve onder beheer stond. Van Nierop vroeg de gemeente ‘nog enig uitstel van betaling’. Met uitstel ging de gemeente akkoord, maar kwijtschelding van de bijbehorende boete behoorde niet tot de mogelijkheden.⁵

Van Nierop had de gemeente nog zelf kunnen schrijven. Dat gold niet voor Bertha Elsa van Leer-de Jongh. Toen zij geïnterneerd was in kamp Westerbork, kreeg zij een aanmaning van de Dienst Publieke Werken waarin deze haar liet weten dat de canon van haar perceel aan de Apollolaan 117 nog niet was betaald. Namens Van Leer-de Jongh schreef de Joodse Raad: ‘Betrokkene, die zich te Westerbork bevindt, verzoekt ons U te willen mededelen, dat zij dit stuk heeft doorgezonden naar Makelaarskantoor P. Everout, Singel 450, die het beheer van haar onroerend goed heeft.’ Van Leer-de Jongh, geboren in 1893 in Rotterdam, stierf op 13 maart 1945 in Bergen-Belsen.⁶

Niet alleen Joodse erfpachters ondervonden de gevolgen van de Duitse bezetting. Op 5 oktober 1943 schreef J.F. Repko een brief aan burgemeester Voûte. Repko was eigenaar van zes huizen aan de Tugelaweg en de Transvaalkade. Een aantal daarvan werd bewoond door Joodse gezinnen. Deze hadden echter ‘hun woningen moeten verlaten’. Repko wilde de huizen zo spoedig mogelijk weer verhuren, ‘doch

de Gemeentelijke Woningdienst alhier deelde mij mede, dat ik deze alleen aan Joden moet verhuren, daar mijn huizen in het Joden district zijn gelegen'. Repko was hierdoor in de financiële problemen gekomen en kon zijn canonverplichtingen niet meer nakomen. Hij hoopte dan ook zijn woningen zo spoedig mogelijk weer aan 'Christenmensen' te kunnen verhuren, en in afwachting daarvan verzocht hij de gemeente of deze hem 'in deze erfpachtkwestie [...] schadeloos resp. tegemoet wil komen'.⁷ Het antwoord van de gemeente Amsterdam aan Repko is niet bewaard gebleven, maar wel dat aan G.C. Dunker, die in een soortgelijke situatie verkeerde met huizen in de Transvaalbuurt. De gemeente schreef: '[Ten aanzien van] de door U ondervonden moeilijkheden bij de exploitatie van Uw perceelen in de Transvaalbuurt tengevolge van maatregelen tegen Joden, deel ik U mede, dat daarin geen aanleiding kan worden gevonden om den erfpachtcanon geheel of gedeeltelijk kwijt te schelden.' Opschorting van betaling kon wel, kwijtschelding van de boete niet.⁸

Dat de Transvaalbuurt tot Joods gebied was verklaard, was ook voor de Woningdienst een probleem. Directeur Flipse vroeg zich in de zomer van 1943 af 'of er nog voldoende joodse gezinnen zijn overgebleven om dit aantal woningen te bevolken. Mocht dit niet het geval zijn, dan komt de vraag naar voren, of in verband met den woningnood een nadere voorziening nodig is.' Deze werd overbodig toen eind oktober 1943 de buurt weer werd vrijgegeven voor 'verhuring aan Arische gezinnen'.⁹ Maar voordat het zover was, kampte de gemeente met een ander en eveneens prangend vraagstuk. Door de concentratie van Joden in bepaalde buurten vonden binnen de stad tal van verhuizingen plaats.¹⁰ Joden uit Amsterdam-Zuid werden gedwongen naar Amsterdam-Oost te verhuizen. Deze veelal kapitaalkrachtige Joden kwamen volgens de normen van de sociale huursector niet in aanmerking voor de gemeentewoningen in de Transvaalbuurt. De gemeente Amsterdam vreesde derhalve moeilijkheden met het rijk wanneer ze Joden met een te hoog inkomen toeliet.¹¹ Conform de Woningwet van 1902 leverde het rijk namelijk een bijdrage aan gemeenten ter financiering van de sociale huursector. Zouden rijke Joden in deze sociale huurwoningen worden geplaatst, dan liep deze bijdrage wellicht gevaar. Er moest een oplossing worden gezocht.

Flipse adviseerde de wethouder van Volkshuisvesting dat het 'zeer gewenscht' was om Frederiks te laten weten dat er afgeweken moest worden van de plaatsingsnormen en hem een bevestiging van 'geen bezwaar' te vragen. Een schriftelijke reactie van Den Haag bleef echter uit, ook na een bespreking op het departement. Tijdens deze bespreking was mondeling wel overeengekomen om 'commerciële huur' te vragen en deze 'in de exploitatierekening te verantwoorden'. Het rijk zou dan de bijdragen voor de betreffende complexen 'op de normale wijze' blijven berekenen. Dit voorstel, dat gold voor 'die gevallen, waar het inkomen van de te plaatsen gezinnen niet in overeenstemming is met de door het Rijk gestelde normen', werd door Flipse op 29 september 1942 aan de wethouder overgebracht, met de toevoeging 'een beslissing van den Burgemeester in dezen zin uit te lokken'.¹²

In een tijd waarin de deportaties van Joodse stadsbewoners in volle gang waren, maakte de Woningdienst zich zorgen over het correct naleven van de regelgeving over wonen en inkomen en de bijdragen van het rijk, die als gevolg van 'scheefwonen' mogelijk gevaar liepen. Het mag dan ook niet verwonderen dat, hoewel de gemeente Amsterdam uit eigen ervaring de nadelige gevolgen van de deportaties in de vorm van leegstand van de door haar geëxploiteerde woningen kende, zij een strak beleid bleef voeren ten aanzien van de inning van de erfpachtcanon en de boete voor te late betaling. De gemeente Amsterdam handelde in dezen zonder aanzien des persoons.

De Omnia Treuhand Gesellschaft, de Duitse organisatie die belast was met de liquidatie van Joodse bedrijven, meende niet onder de boeteregeling te vallen, blijkens een brief van 27 april 1944: 'Bevor wir zur Bezahlung übergehen, bitten wir um Mittheilung ob diese Strafe auch durch uns zum bezahlen ist, da wir die Liquidation im Auftrage des Herrn Reichskommissars durchführen.' De Dienst Publieke Werken formuleerde per omgaande een antwoord: 'De vergoeding van rente in geval van te late betaling van den canon [vloeit] rechtstreeks voort uit het zakelijk recht van erfpacht. Noch de persoon van den erfpachter, noch bijzondere omstandigheden, welke een te late betaling rechtvaardigen of wellicht noodzakelijk maken, hebben op deze verplichting invloed.'¹³ Deze tekst zou nog heel vaak worden getypt. Aan de strikte handhaving van de regelgeving inzake erfpachtboetes werd ook na

de oorlog onverkort vastgehouden. Wat dat betreft was er tussen het 'foute' stadsbestuur tijdens de bezetting en het gemeentebestuur na de bevrijding geen enkel verschil.

HET NAOORLOGSE STADSBESTUUR

'En zo wandelden de waarnemende wethouders en ik op 7 mei 1945 het stadhuis van Amsterdam binnen en namen onze plaatsen in.' Met deze woorden eindigde Feike de Boer een enkele jaren na de oorlog geschreven memorandum over de voorgeschiedenis van zijn aantreden als waarnemend burgemeester. Nog op de avond van diezelfde dag ontvingen De Boer, de vooroorlogse gemeentesecretaris Van Lier, die in 1940 vanwege zijn Joodse afkomst was ontslagen, en het hoofd van het gemeentelijk bureau voor inkwartiering P.J. Mijsenaar, de eerste in de stad gearriveerde geallieerde militairen op het stadhuis.¹⁴ Dat het team van De Boer het gemeenteapparaat die dag zo soepel heeft kunnen overnemen, was te danken aan een ruime voorbereidingstijd.

In de herfst van 1944 was in bezet gebied het zogeheten College van Vertrouwensmannen ingesteld. Dit gezelschap van vooraanstaande

Waarnemend burgermeester Feike de Boer voor het Paleis op de Dam, 9 mei 1945.

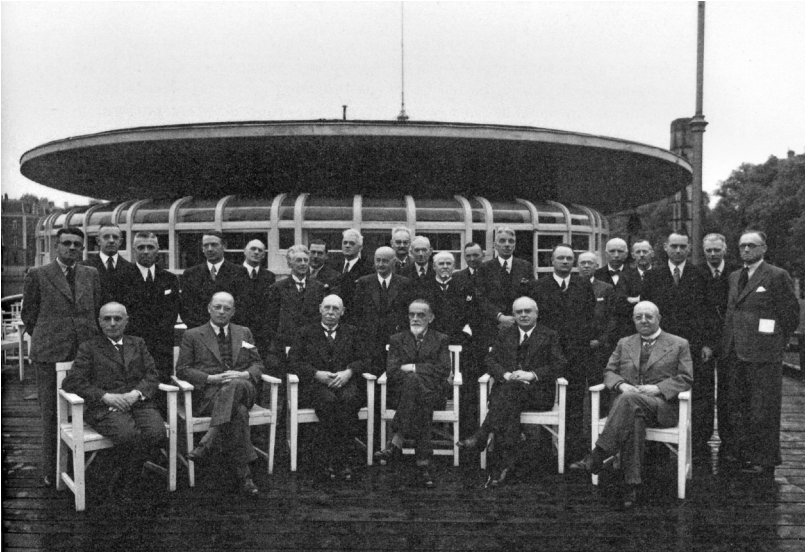
Beeldbank WO2-NIOD

politici die waren gerekruteerd uit het verzet, moest de regering in ballingschap, in afwachting van haar terugkeer, vertegenwoordigen teneinde een machtsvacuüm te voorkomen. Omdat het ambt van burgemeester in Amsterdam werd beschouwd als een van de sleutelposten in de naoorlogse bestuurlijke verhoudingen, werd het College verzocht nog tijdens de bezetting op zoek te gaan naar een geschikte kandidaat.¹⁵ Hoewel oud-burgemeester De Vlucht graag zijn post weer had willen innemen, stak de Nederlandse regering in ballingschap hier een stokje voor. Tegen de terugkeer van De Monchy en Oud als burgemeesters van respectievelijk Den Haag en Rotterdam had men geen bezwaar, maar De Vlucht was een ander verhaal. Niet diens optreden als burgemeester tijdens de bezetting vormde het struikelblok, maar het feit dat hij als commissaris van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* was aangebleven toen de Duitsers de Nederlandse pers gelijkshakelden.¹⁶ De bejaarde De Vlucht, die al langer met gezondheidsproblemen kampte, stierf overigens nog voor de bevrijding, op 10 februari 1945.

De keuze voor De Boer, directeur van de Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) en voorzitter van de voormalige scheepvaartvereniging Noord, werd ingegeven door het idee dat Amsterdam na de oorlog zijn economische positie structureel zou moeten verbeteren. De beoogde burgemeester had daar een duidelijke visie op: de hoofdstad moest net als Rotterdam een belangrijke doorvoerhaven voor het Duitse Ruhrgebied worden. Begin oktober 1944 accepteerde De Boer na enige aarzeling het tijdelijk burgemeesterschap. Vervolgens nam hij contact op met Franke van de SDAP, die tot begin 1941 wethouder van Volkshuisvesting en Openbare Gezondheid en Ziekenhuiswezen was geweest. In overleg met Franke stelde De Boer een nieuw college samen waarin drie van de zes zetels door sociaaldemocraten werden bezet. Al in maart en april 1945 vergaderde dit onofficiële college van B en W enkele malen in het geheim in het Scheepvaarthuis, het hoofdkwartier van de SMN. Zodra de bevrijding een feit was, werden maatregelen getroffen voor de instelling van een noodgemeenteraad. Deze kwam op 21 november 1945 voor het eerst bijeen.¹⁷

Wethouder Franke was de enige vooroorlogse gezagsdrager die na de bevrijding op het pluche terugkeerde, maar dat wil niet zeg-

Het Instituut van Directeuren tijdens het 25-jarig jubileum in het clubhuis van de zeilvereniging De Hoop, 3 juni 1941. Vierde van links zit de voorzitter van het Instituut, directeur W.A. de Graaf. *Stadsarchief Amsterdam*

gen dat er sprake was van bestuurlijke discontinuïteit. ‘Het nieuwe stadsbestuur was jong en energiek, maar sloot voor het overige nauw aan bij het vooroorlogse Amsterdamse politieke patroon.’¹⁸ Zelfs van een breuk met het bestuursapparaat van Voûte was niet in alle opzichten sprake. Hoewel de oorlogsburgemeester en zijn wethouders de aftocht moesten blazen en een aantal van hen zich voor tribunaal of bijzondere gerechtshoven moest verantwoorden, bleven de directeuren van de diverse gemeentediensten gewoon op hun plek zitten. Dat gold bijvoorbeeld voor J.C. van Dam van de Sociale Dienst (1941-1958), Flipse van de Woningdienst (1937-1951), De Graaf van Publieke Werken (1926-1947) en Hofman van het Trambedrijf (1933-1954).¹⁹

Het waren de diensthouders die de continuïteit van het gemeentebestuur vertegenwoordigden. Dankzij hun lange loopbaan en opgebouwde deskundigheid konden ze zich een bepaalde mate van autonomie veroorloven. In zijn boek *De machinerie van de stad* gaat Stefan

Couperus uitgebreid in op de verhouding tussen de directeuren van de gemeentelijke diensten en het politiek bestuur in het interbellum. Volgens Couperus ambieerden de directeuren een sterke positie voor zichzelf als ‘uitvoerende experts’, wat zo ver ging dat sommigen meenden dat ‘bestuur een verschijnsel was dat ook best zonder een democratische politiek bestaansrecht had. Sterker, het primaat van de parlementaire democratie werd gezien als een belemmering voor doelmatig stadsbestuur.’²⁰ De Graaf was een typische exponent van dit denken, zoals ook al uit zijn vooroorlogse conflict met wethouder De Miranda was gebleken. Over de directeur van Publieke Werken werd dan ook gezegd dat hij, hoewel hij een bekwame ambtenaar was, tegelijkertijd ‘zijn gehele loopbaan al had laten merken dat hij geen grote waardering kon opbrengen voor politici’.²¹

In de periode direct na de oorlog trokken gemeentedirecteuren en het voorlopige college van *b* en *w* gezamenlijk op en hadden slechts één doel voor ogen: het op orde brengen van de gemeentelijke financiën. Dit werd ingegeven door de angst dat ‘de regering de stad onder curatele zou stellen’. Deze angst was niet denkbeeldig. Al voor de oorlog had de regering een aantal jaren achtereen geweigerd de begrotingen van de gemeente goed te keuren en bovendien bedreigd met de benoeming van een regeringscommissaris die tijdelijk alle bevoegdheden over zou nemen van het lokaal bestuur. Dit wilde het Amsterdamse naoorlogse stadsbestuur koste wat het kost voorkomen.²² Dat zou echter niet eenvoudig zijn, want als gevolg van de bezetting was de financiële staat van de gemeente alleen maar verslechterd.

Burgemeester De Boer schetste in november 1945 voor de gemeenteraad een weinig rooskleurig beeld. De Amsterdamse schuldenlast was tijdens de oorlogsjaren opgelopen van 504 miljoen gulden in januari 1940 tot 530 miljoen in oktober 1945. De begroting voor 1945 toonde bovendien een tekort van omstreeks 50 miljoen. Bij deze cijfers was de door de gemeente geleden oorlogs- en bezettingsschade, die waarschijnlijk in de tientallen miljoenen guldens zou lopen, nog niet eens meegerekend. De burgemeester meende dan ook dat de financiële toekomst van de hoofdstad er, in ieder geval op de korte termijn, ‘vrij somber’ uitzag.²³ Er kon dan ook met recht worden gesproken van een

S.R. (Monne) de Miranda, wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting in de periode 1935-1939.
Stadsarchief Amsterdam

C.J. Neiszen, wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting in de periode 1941-1942.
Stadsarchief Amsterdam

J. Bommer, wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting in 1945.
Stadsarchief Amsterdam

L. Seegers, wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting in de periode 1946-1948.
Stadsarchief Amsterdam

financieel-economische uitdaging.

Het op orde brengen van het financiële huishoudboekje had ook voor het na de verkiezingen van 1946 geïnstalleerde nieuwe college prioriteit. In die verkiezingen had de communistische partij de SDAP met één procent van de stemmen (32 tegen 31) verslagen. De CPN werd daarmee de grootste partij in Amsterdam en kreeg vijftien van de vijfenveertig raadszetels en twee wethouders. De communist L. Seegers kreeg als opvolger van Bommer de post van wethouder Publieke Werken, de dienst die zo'n belangrijke rol speelde in de discussie over de erfpachtkwestie.²⁴

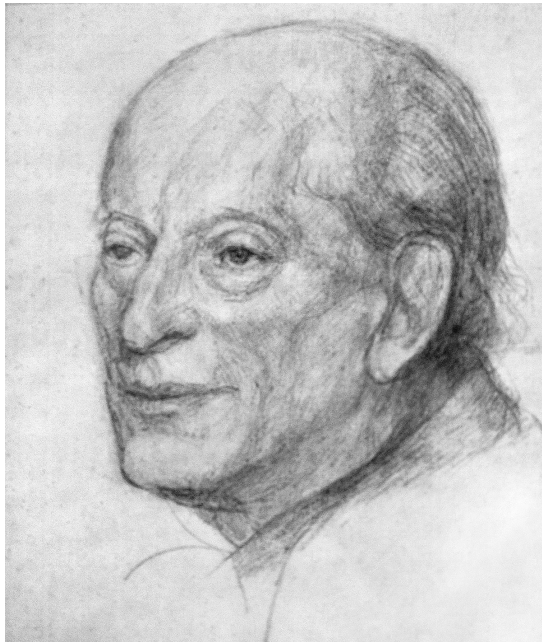
DE ZAAK-SCHRIJVER

Het beleid ten aanzien van achterstallige erfpachtcanon en bijbehorende boete stond snel op de agenda van het naoorlogse gemeentebestuur. De directe aanleiding waren protesten van Joodse erfpachters. Een van hen was J. Schrijver, arts, grafoloog en eigenaar van het pand Paulus Potterstraat 42 in Amsterdam. In een brief aan De Graaf verzocht hij om een regeling voor zijn niet-betaalde erfpachtermijnen uit de oorlogsjaren. De in 1871 geboren Schrijver was op 4 februari 1943 'wegens vergrijp tegen de Jodenwetten' gearresteerd door 'twee boeven-jodenjagers en dieven van joodsch bezit Puls en Meijer'. Deze hadden hem een blauw oog geslagen, 'ofschoon ik niet handtastelijk was', en hem met een pistool bedreigd. Schrijver werd gevangengezet in kamp Vught, in oktober gedeporteerd naar Westerbork en in januari 1944 naar Theresienstadt. Op 8 juni 1945, een maand na het einde van de oorlog, verbleef Schrijver nog steeds in dit kamp. Eenmaal teruggekeerd zag hij zich genoodzaakt onderdak te zoeken bij zijn kinderen in Wassenaar.²⁵ Aan De Graaf schreef hij:

Ik moet weer een nieuw bestaan opbouwen en heb, van bezit en inkomsten ontdaan, achterstallige belastingen en hypotheekrente te betalen, terwijl de tegenwoordig geldende huren in verband met de kosten veel te laag zijn. In verband met deze omstandigheden is het mij volstrekt onmogelijk het verschuldigde bedrag in eens te voldoen. Daarom verzoek ik u, met een betaling in termijnen genoeg

te nemen en goed te vinden dat ik zoolang f. 100,- p. maand betaal, tot ik, met inbegrip van de nieuw vervallen termijnen 'bij zal zijn'. Een gelijke regeling is door de hypotheekbanken goed gevonden. In de hoop dat u met deze regeling accoord gaat en mij geen boete zult laten betalen, verblijf ik [...].²⁶

Schrijver ontving een antwoord van het gemeentelijk Grondbedrijf dat onder de Dienst Publieke Werken ressorteerde. Het liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Men ging akkoord met de afbetalingsregeling, maar er kon geen 'aanleiding worden gevonden om de bepalingen betreffende verschuldigde boete wegens te late betaling buiten werking te stellen'.²⁷ Schrijver was onthutst over het feit dat 'opsluiting in concentratiekampen, verlies van bezittingen en inkomen, zoodat men bij zijn kinderen onderkomen moet zoeken en door hen onderhouden wordt, voor u geen motief is om de bepalingen betreffende boete wegens te late betaling, buiten werking te stellen.' Hij zag zich verplicht om bij hogere instanties te informeren of deze met een dergelijke op-

J. Schrijver getekend vlak na de bevrijding.
Beeldbank WO2-NIOD

vatting akkoord gingen.²⁸

Die hogere instanties betroffen het gemeentebestuur. De brief van Schrijver aan het gemeentebestuur is niet bewaard gebleven, evenmin als het originele antwoord van het college van B en W. De inhoud is echter geciteerd in een brief van Schrijver aan gemeenteraadslid Ben Sajet. In deze brief schetste Schrijver kort wat hem tot dan toe was overkomen:

Amice Sajet,

[...] uit de advertenties in de couranten zul je bemerkt hebben, dat ik ook nog besta en werk, zij het niet als medicus en ook niet meer in Amsterdam, waar mijn huis leeggestolen en door anderen bewoond is. Als man van invloed, dien je bent, kom ik je raad vragen. Mijn huis Paulus Potterstraat 42 staat op erfpachtgrond. Tijdens mijn 2½-jarige gedwongen verblijf in concentratiekampen heb ik, natuurlijk, den canon niet kunnen betalen. Zoodra ik terug was, heb ik een voorstel tot successievelijke afbetaling van dezen schuld gedaan, dat geaccepteerd werd. Ik verzocht van de boete wegens te late betaling te worden vrijgesteld. Dat werd niet goed gevonden. Van B en W kreeg ik nu gisteren den dwazen brief, dien ik hier afschrijf.²⁹

Het college van B en W meende, zo vervolgde Schrijver, dat ‘het zakelijke karakter van het erfpachtrecht medebrengt, dat de boete wegens te late betaling moet worden voldaan ongeacht of de erfpachter tengevolge van oorlogsomstandigheden gedurende eenig tijdvak de beschikking over het recht en over de op den grond gebouwde opstallen niet heeft gehad’. Wellicht, zo had B en W aan Schrijver laten weten, bestond er de mogelijkheid om de achterstallige canon en de boete te declareren als oorlogsschade of ‘op derden te verhalen’. Het ging Schrijver elk voorstellingsvermogen te boven. Hij vroeg aan Sajet of deze de gang van zaken ook niet ‘allerabsurdst’ vond. ‘Zou je me het genoeg willen doen, me even te schrijven wat je ervan denkt en of je weet tot wien ik me wenden moet om deze krankzinnigheid ongedaan te maken. Begrijp goed: ik vroeg niet om schrappen van den canon, alleen om opheffen van de boete.’³⁰

Sajet klom in de pen en ontving op 29 november 1946 een antwoord van de wethouder Publieke Werken en Volkshuisvesting, Seegers:

Zich baseerend op het standpunt, dat de schulden van erfpacht-canon en boete een zakelijk karakter dragen, kunnen Burgemeester en Wethouders geen andere beslissing nemen dan die, waaraan dr. Schrijver bezwaar maakt. Ik merk daarbij op, dat dit standpunt mede wordt ingenomen door den Directeur der Publieke Werken en door den Gemeente-Advocaat Mr. D.K.G. de Jong. De zaak is ampel overwogen en van alle kanten gezien [...]. In verband hiermee breng ik nog onder Uw aandacht, dat de schade zoo mogelijk uiteindelijk zal dienen te worden gedragen door degenen, wier maatregelen ze hebben veroorzaakt.³¹

Het college van B en W stelde zich op het standpunt dat de gemeente niet de veroorzaker was van de schade en daarom ook niet verantwoordelijk kon worden gesteld. Daar kwam nog eens bij, aldus Seegers in zijn brief aan Sajet, dat als de gemeente Schrijvers verzoek om kwijtschelding zou inwilligen, dit tot gevolg zou hebben 'dat verhaal op degenen die de schade behooren te dragen, achterwege zou blijven'.³² Met andere woorden, tegemoetkoming behoorde niet tot de mogelijkheid, want daarmee zou de stimulans van in dit geval Schrijver om de schade te verhalen op de werkelijke veroorzaker wegvallen. Het was echter twijfelachtig of een dergelijk verhaal halen überhaupt succesvol zou kunnen zijn.

In de herstelwetgeving (Besluit Bezettingsmaatregelen E 93) waren geen bepalingen opgenomen voor die gevallen waarin sprake was van wanbetaling van op een huis berustende lasten. Mocht de herstelwetgever er bij de tijdens de bezetting verkochte panden nog van uitgaan dat er een verrekening zou plaatsvinden tussen oorlogskoper en oorspronkelijke eigenaar in een minnelijke schikking of door een uitspraak van de Raad voor het Rechtsherstel – in de praktijk is dit lang niet altijd gebeurd – voor panden die niet waren verkocht maar onder beheer waren gebleven, gold dat niet. Op grond van art. 90 van Besluit E 100 werd namelijk dergelijk onroerend goed na de oorlog teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaar of kwam, wanneer deze

de oorlog niet had overleefd, in handen van een bewindvoerder. Bij deze directe vorm van teruggave bleef de herstellwetgever buiten beeld; er was geen sprake van een minnelijke schikking of een uitspraak van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Hoewel de oorspronkelijke eigenaar zijn eigendom in dergelijke gevallen dus zonder rechtsherstelmoelijkheden terugkreeg, kreeg de erfpachter te maken met een min of meer insolvabele beheerder, daar de financiën van oorlogsbeheerders als de NGV allerminst op orde waren.³³

Schrijver had zich inmiddels tot de Stichting Nederlands Volksherstel gewend, een op 17 november 1944 opgerichte organisatie voor hulpverlening aan oorlogsslachtoffers. Gevoelig voor Schrijvers argumenten schreef deze stichting bij monde van J. Verhage op 1 december 1946 een brief aan de Dienst Publieke Werken. Hierin werd scherp uitgehaald naar het gevoerde gemeentebeleid, omdat het ‘onbetwistbaar [is] dat het uitblijven van de betalingen uitsluitend aan force majeure [overmacht] moet worden geweten en dat het vorderen van boete in dit verband een zeldzame onbillijkheid moet worden geacht’.³⁴ Maar de felle brief van Verhage mocht niet baten. Hoewel erkend werd dat Schrijver en andere erfpachters in soortgelijke omstandigheden het ‘begrijpelijkerwijs als een onbillijkheid gevoelen’ dat zij een boete moesten betalen, viel er niets aan te doen. De argumenten die golden voor de verplichting van het betalen van achterstallige canon, golden ook voor de boete. De Graaf vond dat er niet van het ingenomen standpunt moest worden afgeweken, omdat dan alle gevallen op billijkheid moesten worden onderzocht, ‘waarbij men op allerlei subjectieven criteria zou moeten discrimineren’.³⁵

Schrijver gaf de strijd op. Aan de chef Boekhouding van het Grondbedrijf schreef hij in februari 1947: ‘In het bezit van uw gedrukte kennisgeving bericht ik u dat ik mijn makelaar J. Brouwer & Zn [...] bericht heb dat hij u f. 68.22 voor boeten wegens te late erfpachtbetaling onder protest betalen kan. Ik onthoud mij van commentaar.’³⁶

MEER PROTESTEN

Toen Mozes Vaz Dias in het najaar van 1945 zijn huis aan de Amsterdamse Reijnier Vinkeleskade 75 met hulp van de Commissie van Ad-

vies weer had kunnen betrekken, werd hij geconfronteerd met een achterstand in de betaling van de erfpachtcanon van vier termijnen (van 16 april 1944 tot en met 16 oktober 1945). Vaz Dias weigerde niet alleen deze achterstallige canon te betalen, maar schortte ook in de volgende jaren de betaling van de actuele termijnen op omdat hij – terecht – ‘vreesde, dat met die bedragen de schuld van A. [de oorlogskoper] zou worden voldaan’.³⁷ De betalingen werden namelijk afgeboekt op de oudste openstaande posten. Dat ondervond bijvoorbeeld W. Joachimsthal, die tijdens de oorlog ondergedoken had gezeten. Hij had in oktober 1947 de canon betaald voor, naar hij meende, de naoorlogse termijnen vanaf november 1945. Het Grondbedrijf liet hem echter weten dat door zijn overmaking de achterstallige termijnen van mei 1944 tot en met november 1945 als betaald werden beschouwd, maar dat de naoorlogse termijnen nog openstonden. Joachimsthal tekende in een brief van februari 1948 ‘krachtig protest aan’ tegen deze manier van afschrijven.³⁸

In feite zwommen degenen die zich principieel wilden verzetten tegen het beleid van de gemeente in de fuik van het afschrijvingsbeleid van diezelfde gemeente. Ze losten, wanneer ze betaalden, automatisch de schulden af van de oorlogskoper of -beheerder. Niet-betalen was nauwelijks een optie, want dan liep de boete alsmaar op, telkens met een half procent van de canon voor elke extra maand achterstalligheid. Dat begreep ook Vaz Dias, die uiteindelijk besloot te betalen – echter niet zonder zijn teleurstelling te hebben uitgesproken en zijn uitzichtloze toestand te schetsen. Door de geforceerde verkoop van zijn huis in 1942 had hij naar eigen zeggen 7.000 gulden schade geleden en moest hij zich sinds zijn terugkeer behelpen met geleend meubilair. Vaz Dias had gehoopt dat ‘de Gemeente mij althans niet aansprakelijk zou willen stellen voor de schulden door dezen collaborateur [de heer A.] op mijn mij ontstolen eigendom gemaakt, noch voor de achterstallige rente, wat de hoofdsom betreft’. Dit bleek ijdele hoop te zijn.³⁹

I. Benninga, die een huis bezat in de Holbeinstraat in Amsterdam, verwonderde zich in een brief aan de Dienst Publieke Werken over het feit dat hij over één kam werd geschoren met een willekeurige wanbetaler. ‘Mag ik U dus verzoeken om deze boeteregeling, die gemaakt is om in normale tijden onwillige en gemakzuchtige erfpachters

tot betaling te dwingen, voor deze abnormale omstandigheden – die voor mij force majeure deden ontstaan – iets soepeler te hanteren? Benninga, in de oorlog ondergedoken, was directeur van Benninga's Friese Margarinefabriek in Leeuwarden. Hij was na de bevrijding teruggekeerd naar de Friese hoofdstad. Daar had hij geïnformeerd of deze gemeente eveneens een boeteregeling hanteerde:

Men antwoordde mij, dat in zulke gevallen deze regeling werd geacht niet van kracht te zijn. Deze beslissing werd genomen door het Hoofd van de Afd. Grondbedrijf, en ik hoop, dat ook de bij U verantwoordelijke persoon in staat is, deze beslissing te nemen. Mocht U onverhoopt hiertoe niet kunnen besluiten, dan verneem ik dit gaarne, opdat ik mijn verzoek aan B en W van Amsterdam kan voorleggen.⁴⁰

Omdat Benninga inderdaad nul op het rekest kreeg, schreef hij op 26 februari 1946 een brief aan het college van B en W. Wederom sprak hij zijn verwondering uit over de boete, ook omdat 'te Leeuwarden inzake onder-beheer-zijnde panden van Joodse eigenaars een ruimer standpunt wordt ingenomen'. Benninga vroeg dan ook om een toelichting op het door Amsterdam gevoerde beleid:

Het is natuurlijk mogelijk, dat tussen de ene en andere Gemeente hierover verschil van mening bestaat; toch zou ik gaarne van U vernemen, wat Uw standpunt in deze is. Vooral voor Amsterdam, waar toch veel panden aan Joden toebehoren, lijkt mij bovenbedoeld standpunt wel wat rigoureuus, temeer daar het hier niet betreft de betaling van erfpacht zelf, doch een boete wegens te late betaling, welke vertraging geheel buiten de schuld der eigenaren is ontstaan. Zo ooit, dan is hier toch sprake van overmacht.⁴¹

In het dossier zit geen antwoord van de gemeente, maar het Amsterdamse standpunt is inmiddels bekend. Overigens moet het ruimhartige beleid in Leeuwarden niet worden overdreven. Zo ondervond S. Leydesdorff weinig medewerking van die gemeente. Hij had op 3 oktober 1945 een brief aan het gemeentelijk Grondbedrijf gestuurd over

een aanslagbiljet dat hij als bewindvoerder over het bezit van zijn vader had ontvangen. Het ging om panden die in de oorlog door de ANBO te Groningen waren verkocht. Leydesdorff vroeg zich als zovele anderen af ‘of het billijk is, dat wij nu wel de lasten moeten betalen over 1944, terwijl een ander de baten heeft gehad. Zeer zeker moeten wij de lasten betalen vanaf de bevrijding, maar ik wil U bij deze beleefd verzoeken om de lasten van de vorige jaren te willen verhalen op de NSB-kooipers’.⁴² De brief werd door het gemeentelijk Grondbedrijf doorgestuurd naar het stadsbestuur met de volgende aantekening:

Dit gaat over een z.g. jodenpand, die indertijd op andere eigenaars zijn overgeschreven en [die] evenmin hebben betaald. Meestal is deze nieuwe eigenaar een speciale instantie geweest, als ANBO e.d., die met de bevrijding zijn verdwenen en waarvan op ’t oogenblik nog geen spoor is te vinden. Waar ik nog met meer soortgelijke gevallen zit, verneem ik gaarne Uwe beslissing, hoe in deze gehandeld moet worden.⁴³

Het is onbekend hoe het college van B en W heeft gereageerd, maar dat de zaak ruim een jaar later nog steeds niet was opgelost, blijkt uit een brief van 9 november 1946. Leydesdorff schreef daarin dat hij inmiddels 464,40 gulden had overgemaakt aan canon over het jaar 1945. Tegen zijn zin, maar daartoe ‘gedwongen’ omdat gedreigd was met een boete. Leydesdorff legde nog eens uit wat er met de panden in de oorlog was gebeurd. Ze waren verkocht aan ‘een zekere Dijkstra te Groningen’. Pas in het tweede halfjaar van 1945 had Leydesdorff weer huren kunnen innen. Derhalve verzocht hij de gemeente ‘mij het door mij teveel betaalde aan erfpacht, dit is dus 5 maanden en een bedrag van fl. 193,50 te willen restitueeren’. Het verzoek was tevergeefs. B en W antwoordde op 27 november 1946: ‘Naar aanleiding van Uw schrijven van 9 dezer deelen wij U mede, dat wij, daar het hier de toepassing van de vastgestelde erfpachtsvoorwaarden betreft, geen vrijheid kunnen vinden tot teruggaaf van een gedeelte der door U betaalde erfpacht over te gaan.’⁴⁴ Van een automatisch opgelegde boete lijkt in Leeuwarden inderdaad geen sprake te zijn geweest – er werd slechts mee gedreigd – en in zoverre had Benninga gelijk toen hij schreef dat Leeu-

warden soepeler was. In de Friese hoofdstad was het beleid ten aanzien van de verplichting tot het betalen van de achterstallige canons echter net zo streng als in Amsterdam.

Op 4 februari 1948 schreef de Amsterdamse firma Z. Deenik & Zoon aan de hoofdstedelijke Dienst Publieke Werken dat ze het beheer voerde over het perceel Diepenbrockstraat 54. De eigenaar, Van Rijn, was in 1942 naar Duitsland gedeporteerd en met zijn gezin omgekomen. De brief was een vervolg op eerdere correspondentie over de betaling van de canon. Kon over de canon zelf, aldus Deenik, nog worden gediscussieerd, het betalen van een boete was onaanvaardbaar. 'Indien nog niet in ambtelijke hersenen doorgedrongen, maken wij U met deze nogmaals opmerkzaam, dat wij gedurende 5 jaar in oorlog zijn geweest met Duitsland en dat gedurende die tijd het Joodse bezit ont-eigend is geweest.'⁴⁵

De woede over het beleid van de gemeente Amsterdam inzake de achterstallige erfpachtcanon en met name over de daarbij behorende boete komt in tal van brieven terug. Het was inmiddels april 1949 toen J. Kleinkramer schreef:

Volkomen geruïneerd keerde ik eind 1945 uit Duitse gevangenschap terug. Negen maanden duurde het voordat ik het repatrieeringshuis kon verlaten en in mijn onderhoud voor mij en mijn gezin kon voorzien. Het erfpachtrecht was in den oorlog in andere handen overgegaan en moest door middel van rechtsherstel weder in mijn bezit komen. Toen dit was geschied, moest ik gen[oten] recht weder verkopen, ten einde de achterstallige canon en boete te voldoen. Dezelfde dag dat dit mij mogelijk was werden door mij alle achterstallige bedragen voldaan. Uit dit alles blijkt mijn goede wil en volkomen onmacht om eerder te betalen. Nu nog verkeer ik in financieel moeilijke omstandigheden. Ik hoop dan ook dat U van deze omstandigheden geen gebruik zult maken om de boete na 1 Jan. 46 niet te restitueren, temeer daar deze boete is ontstaan, duidelijk als direct gevolg van oorlogsomstandigheden.⁴⁶

Mr. R. Korthals Altes schreef namens een van zijn cliënten dat hij pijnlijk was getroffen door de houding van de gemeente 'omdat zij vol-

strekt geen rekening houdt met de omstandigheden van de bezetting. Hier wordt van oorlogsslachtoffers verlangd dat zij aan de overheid een betaling zullen doen ten behoeve van degenen, die van de bezetting geprofiteerd hebben en zich op onrechtmatige wijze van andermans eigendommen hebben meester gemaakt.’ Een maand later, op 4 oktober 1949, volgde een tweede brief:

Evenmin kan ik de redelijkheid inzien van Uw standpunt dat wanneer Uw eigenlijke schuldenaar niet tot betalen in staat is, Gij voor die vordering een ander gaat aanspreken, die met deze vordering slechts dit uitstaande heeft, dat degene, die zijn eigendom geroofd heeft, schulden gemaakt heeft, die met deze eigendom verband houden. Mij lijkt het juist redelijk, dat Gij eerst verhaal zoekt op Uw werkelijke schuldenaar en ik kan met de beste wil niet begrijpen, wat er tegen is, dat Gij dit eerst probeert.⁴⁷

Door een ambtenaar werd op dit laatste briefje met potlood de aantekening gemaakt dat Korthals Altes was gebeld (‘telefonisch ingelicht’) en in overweging was gegeven dat hij zich natuurlijk altijd nog tot B en W kon wenden. Met andere woorden, de Dienst Publieke Werken hield vast aan het standpunt dat het aan de oorspronkelijke eigenaar of diens vertegenwoordiger was om zelf bij de oorlogskoper of -beheerder de boete te claimen, en als deze beslissing de briefschrijver niet beviel, dan moest hij zich maar beklagen bij het stadsbestuur.

DISCUSSIE IN AMBTELIJK AMSTERDAM

De gemeente Amsterdam gaf ondanks de felle protesten geen krimp. Zowel de directeurs van de Dienst Publieke Werken – eerst De Graaf, vanaf 1947 J.E. van Heemskerck van Beest – als het college van B en W leken niet te willen afwijken van het ingenomen standpunt. De boete werd opgelegd. Ook aan het Nederlands Israëlitische Armbestuur, dat in een brief aan de gemeente had laten weten dat van boetebepaling ‘geen sprake kan zijn’, met name omdat ‘wij het aan ons toevertrouwde geld moeten besteden ten bate van armen en noodlijdenden en het onze plicht is te dien opzichte zeer zuinig met dit geld om te gaan’.⁴⁸

Maar voor dit beroep op de maatschappelijke taak was de gemeente Amsterdam evenmin gevoelig.

Toch was er achter de schermen wel degelijk een discussie ontstaan. In een intern schrijven van De Graaf aan de wethouder Publieke Werken (toen nog Jan Bommer) van 14 november 1945 meldde eerstgenoemde dat de gemeente te maken had met een serieus probleem:

De Joodsche eigenaar, die in zijn recht wordt hersteld, zal in veel gevallen een achterstand in de canonbetaling aantreffen, omdat het belang van een beheerder of tijdelijke bezitter van het erfpachtsrecht niet meebracht om den canon te voldoen, toen hem allengs duidelijk werd, dat zijn bezit slechts van korten duur werd. Dat de verplichting, om dien achterstand aan te zuiveren, door den in zijn recht herstelden erfpachter als een onbillijkheid wordt gevoeld, is begrijpelijk.⁴⁹

De Graaf toonde dus begrip voor de situatie waarin de Joodse huiseigenaren zich bevonden. Sterker nog, hij wist ook precies wat de oorzaak was van de opgelopen achterstand – toen de oorlogskansen keerden, werden foute kopers en beheerders wanbetalers. Dit begrip leidde echter niet tot een milde opstelling. De Graaf meende dat het zakelijke karakter van het erfpacht dit niet toeliet. Aan billijkheid kon evenmin een ‘argument worden ontleend [...] aangezien de onrechtmatige vervreemding van het erfpachtsrecht een zaak was, waar de Gemeente als bloote eigenaar geheel buiten stond’.⁵⁰ De gemeente Amsterdam wilde niet opdraaien voor de kosten, temeer niet daar de financiële belangen, aldus De Graaf, ‘niet gering’ waren. In dit verband – het was inmiddels april 1946 – noemde hij een aantal dure percelen, waaronder het Carltonhotel. Het ging bij dit hotel om een canonbedrag van 10.883,40 gulden per halfjaarlijkse termijn. Tel daar dan nog 6 procent boete per achterstallig jaar (een half procent per maand) bij op.⁵¹ In financieel opzicht was het voor de gemeente dan ook verstandig om vast te houden aan de betaling van achterstallige canon en boete, vond ook Bommers opvolger Seegers. Pas wanneer zou blijken ‘dat de belanghebbenden de geleden schade niet als oorlogsschade vergoed [konden] krijgen’ en niet op de oorlogskopers of -beheerders kon verhalen, zou

het vorderen van de boete ‘nader in overweging worden genomen’.⁵²

De opstelling van de gemeente werd door verschillende motieven ingegeven. Kwijtschelding van de canon en boete was een financiële aderlating, zeker met enkele peperdure panden op erfpachtgrond. Tevens ging men ervan uit dat gedupeerden de canon en boete op oorlogskopers of -beheerders konden verhalen. Dit had ook de gemeenteadvocaat De Jong in een advies als mogelijkheid aangegeven. Wanneer het perceel waarop erfpacht rustte door of namens de NGV was verkocht, dan zou toch, zo meende De Jong, ‘(althans ik meen dit te mogen aannemen, hoewel het zakelijke karakter van de erfpacht te dien aanzien twijfel kan doen rijzen) de nieuwe verkrijger den canon verschuldigd zijn geworden en – onder hetzelfde voorbehoud – dus eventueel voor de boete aansprakelijk zijn’. Bij een eventueel rechtsherstel zouden de ‘canon en boete’ in het kader van een minnelijke schikking in rekening kunnen worden gebracht.⁵³ Zoals gezegd lag dit bij niet-verkochte, onder beheer gebleven panden als dat van Schrijver ingewikkelder.

Bleef de vraag over wat er in de tussentijd moest worden gedaan met de ‘weigeraars’. Volgens de gemeente waren er twee mogelijkheden: het instellen van een gerechtelijke vordering of een vervallenverklaring van het erfpachtrecht.⁵⁴ De eerste mogelijkheid had niet de voorkeur van De Graaf. De redenen die hij hiervoor aandroeg, zijn onthullend. De directeur Publieke Werken achtte het middel van een gerechtelijke vordering ‘onvolkomen’ omdat deze ‘de persoonlijke zijde van de verplichting tot betaling van canon’ accentueerde ‘waardoor een aanknopingspunt wordt geboden voor een beroep op overmacht, billijkheid en goede trouw’. Met de ‘persoonlijke zijde’ van de plicht tot betaling zou er een bres worden geslagen in het argument dat het erfpachtrecht een zakelijk recht was, en daarmee niet persoonsgebonden.

Daarnaast zou een gerechtelijke vordering twijfel kunnen zaaien ‘omtrent den persoon, die moet worden aangesproken, indien het erfpachtrecht, zonder dat achterstallige canon en boete volledig waren voldaan, in andere handen is overgegaan’. Het ging hier om de vraag op wie moest worden gevorderd: de oorlogskoper of -beheerder of de oorspronkelijke eigenaar. De gemeente had zich op het standpunt gesteld te vorderen bij de oorspronkelijke eigenaar, maar wanneer de

hulp van een rechter werd ingeroepen, bestond de mogelijkheid dat deze zou beslissen dat de gemeente verhaal moest halen bij de oorlogskoper of -beheerder. Een dergelijke beslissing was voor de gemeente uiteraard onwenselijk. Vervallenverklaring van het erfpachtrecht was dan ook een betere optie, maar daarvoor werd, gezien het feit dat het betalingsverkeer eind december 1946 nog nauwelijks goed op gang was gekomen, de tijd nog niet rijp geacht.⁵⁵

Waarom had de gemeente in de oorlogsjaren geen stappen ondernomen om oorlogskopers of -beheerders als Everout c.s. tot betalen te bewegen, zo vroegen verschillende erfpachters zich af. D.H. van Blankenstein, bewindvoerder over het vermogen van zijn 'afwezige' moeder, vond dat het 'op moreele gronden' toch moeilijk te verdedigen was 'dat ik aangesproken zou worden tot betaling van canonbedragen, en nog wel verhoogd met een relatief hoogere rente (boete), die verschenen zijn in een tijdvak dat de huren door een NSB'er zijn geïncasseerd'. Voor hem was het onbegrijpelijk 'waarom door de boekhouding van het Grondbedrijf niet getracht is betaling van den nalatigen [oorlogskoper] te verkrijgen'.⁵⁶

Een antwoord op deze vraag was al in 1945 geformuleerd. Onder normale omstandigheden was het gebruikelijk dat nalatige erfpachters zes maanden na de vervaldag een betalingsherinnering kregen. Was de erfpacht bijvoorbeeld op 1 april van een bepaald jaar niet betaald, dan ontving de erfpachter op 1 oktober van datzelfde jaar een herinnering. Door de 'abnormale omstandigheden' waren deze herinneringen vanaf de herfst 1944 om een drietal redenen niet meer verstuurd. Ten eerste was in deze periode de boekhoudafdeling van de Dienst Publieke Werken verhuisd naar het stadhuis in verband met brandstoffenschaarste. Ten tweede ontbrak het de afdeling aan 'electrische stroom voor het drijven van de machines'. En ten derde was er sprake van 'onoverzichtelijkheid van den stand der betalingen, veroorzaakt door de achterstand in de werkzaamheden van het girokantoor, dat zelf slachtoffer was van het uitvallen van den electricischen stroom'.⁵⁷ Verhuizing en energieschaarste waren de redenen waarom de boekhouding haar werk niet had kunnen doen. Een geval van overmacht waarop Joodse huiseigenaren zich niet konden beroepen, maar de gemeente Amsterdam blijkbaar wel.

Bleef de principiële vraag of – in de woorden van de gemeenteadvoocaat De Jong – ‘de Gemeente in die gevallen, waarin de betaling van den canon ten gevolge van de bezetting en de in verband daarmee genomen maatregelen achterwege bleef of werd vertraagd, desalniettemin op betaling van boete aanspraak behoort te maken’.⁵⁸ Het Amsterdamse stadsbestuur meende sterke argumenten te hebben om hier bevestigend op te antwoorden. Het beriep zich keer op keer op het feit dat erfpachtrecht een zakelijk recht was. De gemeente had zich in feite op een onverzettelijke verdedigingslijn ingegraven: omdat het erfpacht een zakelijk recht was, viel van de bepalingen ervan nu eenmaal niet af te wijken. Anders gezegd, als in de erfpachtovereenkomst staat dat voor het gebruik van een bepaald perceel door de erfpachter jaarlijks 100 gulden aan canon betaald moet worden en er bij achterstand een boete van een half procent per maand bovenop komt, dan is daar niets aan te veranderen. Deze betalingsverplichting blijft onverkort van kracht, ongeacht wijzigingen in de persoonlijke omstandigheden van de erfpachter.

De protesten bleven echter aanhouden. Begin 1947 werd De Jong gevraagd om zich nog eens over de zaak te buigen. Hij was eerder geraadpleegd over de vraag of ‘stoornis in het genot van het erfpachtereinde invloed kan hebben op de verschuldigdheid van den canon en van de boete wegens vertraagde betaling daarvan’. De Jong meende dat ‘stoornis van genot’ geen argument voor kwijtschelding kon zijn. Anders lag dat, zo bleek, als het ging om de vraag of de ‘omstandigheid’ van de betaling ‘waarvan de verschuldigdheid op zichzelf niet in het geding is, door de oorlogsomstandigheden is bemoeilijkt of belet’.⁵⁹ Het ging hier om het leerstuk van overmacht.

In dit advies wenste De Jong allereerst op te merken dat de boete wel degelijk moest worden gezien als een strafbepaling. Hoewel de gemeente liever sprak van het neutralere ‘rente’, waren de *Algemeene bepalingen voor het voortdurend erfpacht 1937* volgens De Jong volstrekt helder op dit punt. De bepaling ‘dat de boete verschuldigd is, wanneer de betaling van de pachtsom binnen veertien dagen na den vervaldatum nog niet heeft plaatsgehad,’ wees erop ‘dat inderdaad een strafbepaling is beoogd’.⁶⁰ Overigens stond in dezelfde bepalingen (art. 31, punt 3) dat van boeteheffing kon worden afgezien wanneer het stadsbestuur

daartoe reden zag.⁶¹ De bestaande regelgeving bood de gemeente dus ruimte een ruimhartiger beleid te voeren. Maar was er, als het ging om de achterstallige erfpachtcanon, ook een beroep op overmacht mogelijk? De Jong schreef dat de wet aan zo'n beroep strenge eisen stelde. Geldelijk onvermogen kon in het algemeen niet als overmacht worden beschouwd, 'ook al zou de debiteur geheel buiten zijn schuld in dien toestand van onvermogen zijn geraakt'. Tijdens de bezetting was in de ogen van De Jong, echter een zeer bijzondere vorm van onvermogen tot betaling ontstaan:

Uit Uw [d.i. de burgemeester] mededeelingen leid ik af, dat U in het bijzonder het oog hebt op de Joodsche erfpachters, die hun vermogen bij Lippmann, Rosenthal & Co., Sarphatistraat, hebben moeten deponeren en, ofschoon er ook andere gevallen zijn, waarin de bezetting de betaling verhinderde of belemmerd heeft, meen ik mij tot deze Joodsche erfpachters te mogen bepalen. Het opmerkelijke van hetgeen ten deze is geschied, is nu, dat de bedoelde erfpachters hun vermogen (althans zoogenaamd) hebben behouden, maar dat hun de daadwerkelijke beschikking daarover is ontnomen. Dit is een eventualiteit, die geheel nieuw is en die in de rechtsgeleerde doctrine en ook in de rechtspraak dan ook niet behandeld wordt. Men heeft hier toch te doen met iemand, die volstrekt niet onvermogend hoeft te zijn, immers zijn vermogen althans in theorie heeft behouden, maar die toch onmogelijk heeft kunnen betalen. Van geldelijk onvermogen is dus geen sprake, maar de betaling is in feite onmogelijk gemaakt.⁶²

Het feit dat betaling onmogelijk was gemaakt, betekende volgens De Jong dat er derhalve een beroep op overmacht kon worden gedaan. Het was 'immers een ingrijpen of dwang vanwege de destijds met gezag bekleede macht, die de praestatie onmogelijk heeft gemaakt'. Op deze grond meende De Jong 'dat er termen zijn in gevallen als hier besproken van boeteheffing af te zien'. Daarbij moest worden aangetekend – De Jong was in al zijn adviezen zeer precies – dat Joden tot mei 1942 de beschikking hadden over vermogens tot 1.000 gulden (na mei '42 was dit nog slechts 250 gulden als gevolg van de tweede Liro-ver-

ordening vo 58/1942). Tevens waren er sommigen die nog over hun volledige vermogen beschikten omdat ze dit succesvol aan inlevering hadden weten te onttrekken.⁶³

Hoewel een algemeen antwoord niet gemakkelijk te geven was, kwam De Jong toch met een duidelijk advies:

Evenwel ben ik van oordeel, dat het juist in die gevallen, waarin na onderzoek duidelijk blijkt, dat door de deponeering de betaling van den canon volledig onmogelijk is gemaakt, of dat redres op andere wijze uitgesloten is, van boeteheffing af te zien. Het vorenstaande geldt, wanneer men de zaak zuiver juridisch beschouwt. Ik kan mij echter voorstellen dat men, gezien de zeer bijzondere gevolgen die de bezetting voor deze belanghebbenden heeft medegebracht, in speciale gevallen verder zou willen gaan en de eischen minder streng zou willen stellen dan hierboven is uiteengezet. Of men hiertoe zal overgaan is dan echter meer een vraag van bestuursbeleid.⁶⁴

De Jong bepleitte met andere woorden kwijtschelding van de boete voor bepaalde gevallen, maar gaf de gemeente tegelijkertijd in overweging een nog ruimhartiger beleid te voeren dan alleen op strikt juridische gronden kon worden beargumenteerd. Daarbij zou de bijzonderheid van de oorlogsomstandigheden van de Joodse slachtoffers in acht kunnen worden genomen.

De Jongs advies werd niet overgenomen door het gemeentelijk bestuur, zo blijkt uit het door de gemeente geformuleerde preadvies inzake de erfpachtkwestie. Daarin werd vastgehouden aan het standpunt dat sinds de bevrijding was ingenomen. Er kon geen kwijtschelding worden gegeven wanneer: (1) het pand was beschadigd door bominslag of andere oorlogshandelingen, (2) de panden als 'vijandelijk vermogen' door de bezetter in gebruik waren genomen en er geen vergoeding was betaald, (3) de vergoeding te laag was geweest, (4) de panden niet konden worden gebruikt door wegvoering van Joodse bewoners (denk aan verzegelde woningen), (5) de panden geheel of gedeeltelijk waren gesloopt. De enige uitzondering hierop was vervat in het tweede lid van art. 776 van het Burgerlijk Wetboek: 'Indien de erfpachter gedurende vijf achtereenvolgende jaren van het gehele genot is beroofd

geweest, zal hem kwijtschelding verschuldigd zijn voor de tijd van zijn gemis.' De gemeente erkende in haar preadvies een aantal gevallen van 'tijdelijke overmacht'. Deze betroffen: (6) de verbroken verbinding met Indië en geallieerde landen die betaling achterwege deed blijven, (7) de vertraagde werking van post- en gemeentegiro, die leidde tot te late overboeking, (8) de tijdelijke afscheiding van Noord- en Zuid-Nederland, die een stagnering van de betalingen veroorzaakte. Slechts zij die konden aantonen dat zij in de laatste drie categorieën vielen, kregen kwijtschelding van de boete, echter niet van de canon.⁶⁵

Op 24 september 1947 werd het preadvies in de gemeenteraad voor kennisgeving aangenomen. Er was geen noemenswaardige discussie over. Deze was er enkele weken eerder wel in de Commissie van Bijstand van de Dienst Publieke Werken geweest. Daar was met name één commissielid, L.J. Zimmermann, die de gang van zaken erg 'formalistisch' vond. Een oplossing had hij ook. Hij meende dat in veel gevallen van boeteheffing zou moeten worden afgezien omdat Joodse erfpachters tijdens de bezetting niet in staat waren geweest de erfpachtcanon te betalen. Men zou moeten kijken naar de financiële draagkracht van een gedupeerde. Voor iemand die vermogend was en zijn geld veilig had kunnen stellen omdat hij bijvoorbeeld tijdig naar het buitenland was uitgeweken, was het volgens Zimmermann 'billijk, dat hier over de erfpachtschuld rente wordt berekend'. Echter, 'in de gevallen, dat de Joodse erfpachters hun vermogen bij Lippmann, Rosenthal en Co. moesten deponeren, is zelfs het berekenen van rente in strijd met de rechtvaardigheid. Deze mensen waren door overmacht niet in staat om te betalen.'⁶⁶

De Jong was, zoals hierboven uiteengezet, uitgebreid ingegaan op het begrip 'overmacht' en had de gemeente gewezen op het feit dat er goede argumenten waren voor kwijtschelding van de boete. Maar in de toelichting op het preadvies van de gemeente, dat in de Commissie van Bijstand werd besproken, was niet De Jongs hele advies opgenomen, maar slechts dat deel dat tot een andere conclusie kon leiden. De Commissie van Bijstand moest het namelijk doen met de passages waarin werd gesteld dat het begrip 'overmacht' nog niet zo gemakkelijk was vast te stellen, dat de wet strenge eisen stelde en dat 'geldelijk onvermogen in het algemeen niet als overmacht kan worden beschouwd,

ook al zou de debiteur geheel buiten zijn schuld in de toestand van onvermogen zijn geraakt'. Dit nu stuitte Zimmermann tegen de borst:

Spreker noemt dit een juridisch onjuiste interpretatie van wat onder geldelijk onvermogen heden ten dage wordt verstaan. Met deze zinsnede, welke uit het advies van de Gemeente-advocaat is overgenomen, tracht deze aan te tonen, dat de Joodse erfpachters wel in staat waren te betalen, terwijl toch algemeen bekend is, dat de Joden de beschikking over hun geld hadden verloren. Hier is wel degelijk sprake van volledig onvermogen.⁶⁷

Zimmermann, die zonder dat hij dat kon weten ten onrechte De Jongs advies diskwalificeerde omdat hij onvolledig was geïnformeerd, vond geen medestanders. Commissielid Th.F. de Groot kon zich prima met het preadvies verenigen. Van formalisme was volgens hem geen sprake, en bovendien moest men er niet bij voorbaat van uitgaan dat Joodse erfpachters niet konden betalen. 'Er zullen ook wel bij geweest zijn, die nog wel geld bezaten, maar niet durfden te betalen, omdat dan bekend werd, dat zij nog over hun vermogen of een gedeelte daarvan beschikten.' Wethouder Seegers merkte op dat b en w zich wel op een formeel standpunt moest stellen 'om de juridische adviseurs van de erfpachters aan dit prae-advies geen houvast te geven'.⁶⁸

In het besluit van de gemeenteraad van 24 september 1947 deed de gemeente Amsterdam slechts één concessie aan de protesterende erfpachters. Dit betrof kwijtschelding van de helft van de boete die gegeven was over de periode 1 januari 1939 tot 31 december 1945. Het gemeentebestuur was bereid om 'in daarvoor naar het oordeel van b en w in aanmerking komende gevallen van Joodse erfpachters, uitsluitend op gronden van billijkheid de helft van de boete kwijt te schelden' (in plaats van 6 procent werd het 3 procent per jaar).⁶⁹ Een verzoek tot kwijtschelding kon worden ingediend door het invullen van een voorgedrukt formulier: 'Verzoek tot gedeeltelijke kwijtschelding van boete wegens te late betaling van erfpachtscanon over de jaren 1939/1945'. Op het papier was plaats ingeruimd voor een uiteenzetting van de reden van het verzoek, die moest zijn 'ontleend aan de billijkheid en/of aan de feitelijke, door oorlogsomstandigheden veroorzaakte, onmogelijk-

heid om te betalen'. Het formulier diende vóór 1 mei 1948 gezonden te worden aan de Dienst Publieke Werken, afdeling Grondbedrijf.

Ruim 340 formulieren zijn ingevuld en aan de gemeente geretourneerd. Van 233 van deze verzoeken om kwijtschelding van de helft van de boete staat vast dat zij uiteindelijk zijn toegekend. In het overgrote deel van de toegekende gevallen – namelijk 217 – ging het om Joodse erfpachters. Uit de summiere aantekeningen van de behandelend ambtenaar op de boetedossiers kan worden opgemaakt dat een onderbeheerstelling tijdens de bezetting vrijwel automatisch tot inwilliging van het verzoek om kwijtschelding leidde. Uit de boetedossiers blijkt verder dat slechts degenen die de achterstallige canon nog vóór 1 januari 1946 hadden betaald daadwerkelijk de helft van de boete terugkregen. Had men de rekeningen uit protest tot in 1946, 1947 of 1948 laten liggen en was daardoor de boete elke maand met een half procent opgelopen, dan kreeg men slechts de helft kwijtgescholden van de boete zoals die zou hebben gegolden op 31 december 1945. Het element tijd speelde dus een belangrijke rol: hoe langer een erfpachter had gewacht met het betalen van de canon, des te hoger was de boete, en des te minder werd hem daarvan kwijtgescholden.

In de dossiers kan men de rekenkunsten van de ambtenaren goed volgen. Aanvankelijk werd (met potlood) de kwijtschelding berekend op basis van de boete zoals die werd vastgesteld op het moment van betaling van de achterstallige oorlogscanons. Omdat die termijnen niet zelden pas in 1946, 1947 of begin 1948 waren voldaan, was de boete in de loop der tijd logischerwijs opgelopen. Dit totale boetebedrag werd door de helft gedeeld. Deze berekening werd echter gecorrigeerd. In een tweede berekening (met zwarte pen) werd de kwijtschelding van de boete beperkt tot de boetebedragen zoals die op 31 december 1945 zouden hebben gegolden. De ambtenaar met zwarte pen berekende dus de boete zoals die op 31 december 1945 zou zijn geweest, en verleende uitsluitend op basis van die som de 50 procent kwijtschelding. Het kwam voor dat na de tweede berekening van de oorspronkelijk voorgestelde kwijtschelding (de ambtenaar met potlood) niet veel meer over was. Het overkwam Vaz Dias, die uit protest de achterstallige erfpachtcanon pas eind 1947 had betaald. Van de totale boete, die tegen die tijd tot 142 gulden was opgelopen, zou hem slechts een be-

drag van 23 gulden worden kwijtgescholden.⁷⁰

Benninga was een van degenen die voor zijn Amsterdamse huis Holbeinstraat 16 het formulier voor kwijtschelding inzond. Hij deed daarbij nogmaals een beroep op de gemeente Amsterdam om zijn feitelijke situatie in de oorlog onder ogen te zien, en meende op grond van de gedwongen onteigening tijdens de Duitse bezetting voor ‘algehele kwijtschelding’ van de boete in aanmerking te komen. Hij spoorde de gemeente aan ‘bij het behandelen van deze kwestie U te laten leiden door morele overwegingen, want het komt mij niet meer dan billijk voor, dat in deze een zo ruim mogelijk standpunt wordt ingenomen’. Het was tevergeefs. Benninga moest een boete betalen. Het betrof aanvankelijk een bedrag van 49,14 gulden. Daar werd via het rekensysteem dat hierboven is uiteengezet uiteindelijk 8,16 gulden van kwijtgescholden.⁷¹

Het in het preadvies genoemde art. 776, tweede lid van het Burgerlijk Wetboek, waarin was bepaald dat wanneer een erfpachter gedurende vijf achtereenvolgende jaren van het gehele genot beroofd was geweest hem kwijtschelding van de canon kon worden verleend, bracht de gemeente nog wel in een lastige situatie toen de Nationale Grondtrustee Amsterdam als erfpachter hierop een beroep deed. De panden die de Grondtrustee aan de Varenweg 3-9 (Amsterdam-Noord) in eigendom had, waren op 17 juli 1943 door een bominslag verwoest. Nu werd op grond van art. 776 kwijtschelding van de erfpachtcanon over de periode 17 juli 1943 tot 17 juli 1948 gevraagd, omdat men in die periode verstoken was geweest van het genot (lees: huuropbrengsten) van de woningen. De Jong werd geraadpleegd over de vraag of de Nationale Grondtrustee met recht een beroep kon doen op het desbetreffende wetsartikel.⁷²

Om hierop een antwoord te formuleren begon De Jong met een uitvoerige uiteenzetting van de literatuur, en daarbij citeerde hij rijkelijk vroegere gerenommeerde rechtsgeleerden die kwijtschelding van canon slechts redelijk achtten wanneer er sprake was van overstroming of vijandelijke bezetting van het stuk grond, hetgeen was vastgelegd in de wettekst van 1820, art. 1304. De Jong hechtte veel waarde aan het commentaar van de Belgische rechtsgeleerde François Laurent, die het Belgisch equivalent van het Nederlandse art. 776 had becommentari-

eerd. Op grond van Laurents uitleg concludeerde hij dat art. 776 weliswaar werd ingegeven door een *motif d'humanité*, maar dat het ook strikt moest worden geïnterpreteerd. ‘De wet spreekt van “berooft zijn geweest van het geheel genot”, in den Fransen tekst van “la privation totale de jouissance”.’ Dit was nu net niet het geval bij de percelen aan de Varenweg want de grond was voor de erfpachter beschikbaar gebleven:

Bebouwing, al is zij dan door de geldende voorschriften bemoeilijkt, is niet volstrekt onmogelijk geweest. Bovendien zijn de funderingen der huizen in stand gebleven, zodat de erfpachter door de aanwezigheid en het behoud daarvan dan toch van het terrein een zeker gebruik heeft gehad. Een algeheel genotsverlies is hier dus niet aanwezig. Het is hier dus anders dan in de gevallen die door de oud-Hollandse auteurs en door artikel 1304 van het ontwerp van 1820 worden genoemd, namelijk overstroming of vijandelijke bezetting, die het ontbreken van elk gebruik, hoe dan ook, onderstellen, en die voorts rechtstreeks met de grond zelf verband houden.⁷³

De mogelijkheden tot kwijtschelding van canon op grond van art. 776 waren in de ogen van De Jong dan ook zeer beperkt. Twijfelgevallen werden met vele juridische argumenten dichtgetimmerd.⁷⁴ De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (vng), die als overkoepelende organisatie een aantal malen te maken kreeg met vragen van gemeenten, stelde zich op hetzelfde formele standpunt als de gemeente Amsterdam. In antwoord op een brief van de burgemeester van Aerdenhout waarin deze advies vroeg over wat hij moest doen met de protesten van sommige erfpachters wier huis door oorlogsgeweld was vernield, schreef de vng: ‘Het oorlogsgeweld heeft den erfpachter wel gestoord in de wijze, waarop hij feitelijk het genot van den grond uitoefende’, maar ‘het recht en als zoodanig vol genot te hebben, heeft het niet aangetast’.⁷⁵

De Nationale Grondtrustee forceerde een gerechtelijke uitspraak en bracht de zaak voor het Amsterdamse gerechtshof. Op 31 januari 1952 besliste het hof ten gunste van de gemeente Amsterdam omdat het gemis van het genot ‘weliswaar de exploitatie, doch niet het terrein zelf

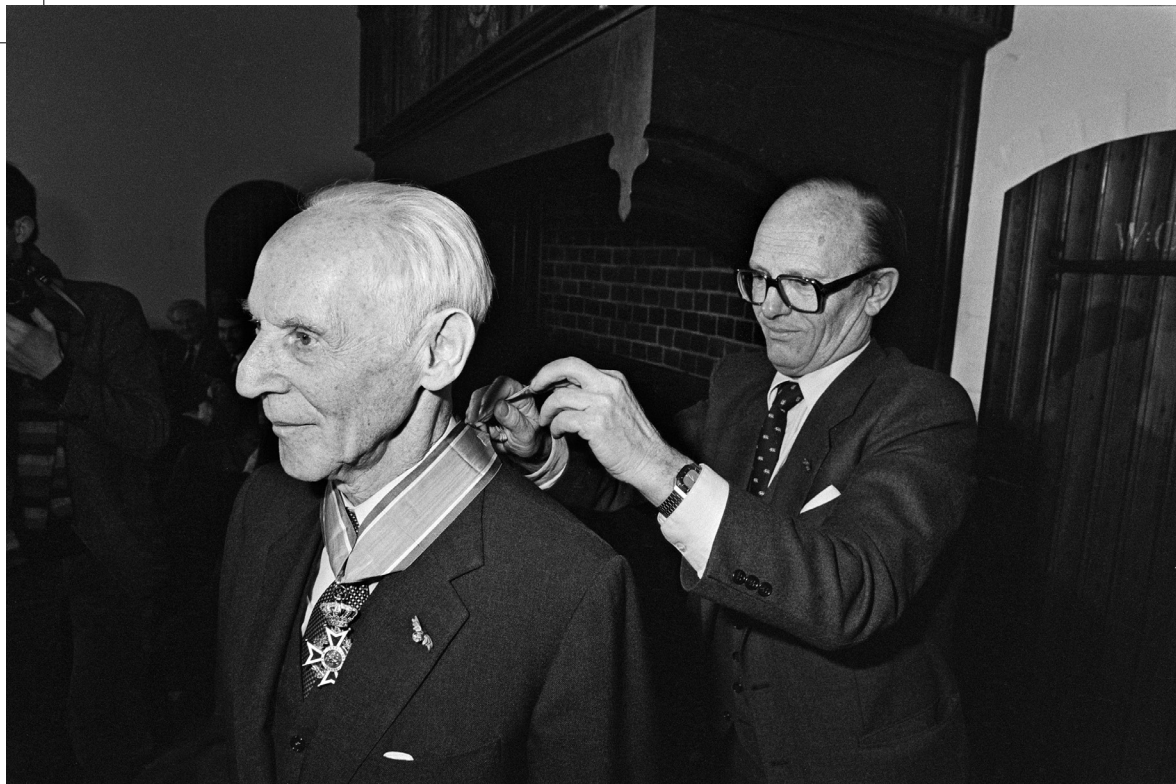
betreft'. In een arrest van de Hoge Raad van 2 januari 1953 werd het hof in zijn uitspraak bevestigd: er kon in dit geval geen beroep worden gedaan op art. 776.⁷⁶

DE ZAAK-SIMONS

Het verzet van de Nationale Grondtrustee tegen de betaling van de canon vormde in Amsterdam een uitzondering. De protesten richtten zich daar voornamelijk op de opgelegde boetes. Hoewel men vond dat ook de vordering van achterstallige erfpachtcanon onredelijk was, zijn deze door de Amsterdamse erfpachters uiteindelijk toch betaald. Anders was het in Den Haag, waar deze betaling principieel werd aangevochten door niemand minder dan de vooraanstaande rechtsgeleerde Simons.⁷⁷ Als lid van de Joodsche Commissie voor Herstel bemoeide hij zich intensief met het rechtsherstel en als bestuurslid van Mischkenoth Israël was hij direct betrokken geweest bij de liquidatie van deze Joodse woningbouwvereniging. De erfpachtkwestie ging hem persoonlijk aan.

Simons, als verdienstelijk burger tijdens de bezetting geïnterneerd in Barneveld en later gedeporteerd naar Westerbork en Theresienstadt, had op 4 januari 1940 het pand Johan van Oldenbarneveltdlaan 114 in Den Haag gekocht. Dit stond op erfpachtgrond. De jaarlijks verschuldigde canon bedroeg 420,40 gulden. In 1942 werd het eigendom van Simons onder beheer gesteld van de NGV, die dit vervolgens overdroeg aan de ANBO. In mei 1942 liet de ANBO aan Simons weten dat hij zijn huis moest verlaten omdat het aan een NSB'er was verkocht. Simons en zijn gezin vertrokken op 13 juni 1942. De verkoop zou uiteindelijk niet doorgaan omdat de kuststrook (zone Scheveningen) waaraan de Johan van Oldenbarneveltdlaan grensde, begin oktober 1942 op last van de bezetter werd ontruimd.⁷⁸

Na zijn terugkeer uit Theresienstadt werd Simons geconfronteerd met de niet betaalde erfpachtcanons over de jaren 1943, 1944 en 1945. Hoewel hij bereid was om de canon over het jaar 1945 voor zijn rekening te nemen, verzette hij zich tegen betaling over de jaren 1943 en 1944 omdat naar zijn mening 'redelijkheid en billijkheid met zich meebrengen' dat deze termijnen door de ANBO zouden worden betaald.⁷⁹

D. Simons krijgt op 17 februari 1983 een onderscheiding voor zijn aandeel in de herziening van de grondwet. *Nationaal Archief-Anefo*

De gemeente had daar tijdens de oorlog wel bij die beheersinstantie op aangedrongen, maar de ANBO had toen laten weten daar financieel niet toe in staat te zijn. Medio 1947 wendde Simons zich tot de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel.

Het Haagse gemeentebestuur wilde zich in de zaak-Simons verweren, maar pas nadat dit voornemen op 2 februari 1948 in de gemeenteraad in stemming was gebracht. Aan de stemming ging een uitvoerig debat vooraf, waarbij het draaide om de principiële vraag of teruggekeerde Joodse eigenaren aansprakelijk konden worden gesteld voor achterstalligheid die buiten hun schuld was ontstaan. Het liberale raadslid D.W. Dettmeijer had hierover zijn twijfels. Uit het feit dat de gemeente nog tijdens de oorlog bij de oorlogsbeheerder vergeefs een schriftelijk verzoek tot betaling van de canon had ingediend, bleek volgens hem toch wel 'dat men wist bij wie men moest zijn, nl. bij de ANBO'. Hoewel Dettmeijer geloofde 'dat juridisch dit geval misschien niet geheel zwak staat voor de Gemeente', meende hij toch dat in dergelijke gevallen de

redelijkheid en billijkheid moesten meespreken. Misschien hadden de gemeentelijke diensten in de jaren 1943-1944 vaker bij de beheerders kunnen aankloppen dan ze hadden gedaan. Om nu alsnog te vorderen 'ten opzichte van mensen, die als door een wonder gespaard zijn gebleven', vond Dettmeijer 'niet fraai' en hij 'zou in ernstige overweging willen geven, of dit niet nader kan worden gezien'.⁸⁰

Een vurig voorstander van dit 'nader bezien' was het communistische raadslid G. van Praag. Hij vond dat deze kwestie met 'een zekere bewogenheid' behandeld moest worden. Het stak, aldus Van Praag, dat de gemeente tijdens de bezetting 'uit gebrek aan moed of door welke omstandigheden ook, geen sterke maatregelen [...] heeft willen nemen' maar nu 'wel de moed en de durf vindt' om 'de slachtoffers van die Duitse bezetting' lastig te vallen. Om zijn argumenten kracht bij te zetten, citeerde hij Vondel: 'Men kan een kwade zaak met schijn van recht bekleden / Men maakte een kwade zaak met schijn van recht nooit goed.' Van Praag vond dat de gemeente de achterstallige canon van oorlogsslachtoffers als verliespost moest nemen. 'Laat hier gelden summum jus, summa injuria [de hoogste vorm van recht is de hoogste vorm van onrecht]. Laten wij ook hier eens dat hoogste recht doen gelden, het recht van de menselijkheid en laten wij het niet op zijn juridische juistheid bezien of vanuit het oogpunt van een eventueel verlies voor de Gemeente.'⁸¹ Maar zo gemakkelijk ging dat niet.

De wethouder van de Dienst Volkshuisvesting en Wederopbouw, ir. L.J.M. Feber, die het voorstel van het college van B en W om zich te verweren in de gemeenteraad verdedigde, begon zijn betoog met enkele zakelijke afwegingen. Zo was het, aldus Feber, de taak van B en W om het erfpachtsrecht in beginsel te handhaven, en volgens dat recht was de erfpachter, zolang het erfpacht niet aan een nieuwe pachter werd verkocht, aansprakelijk voor de canon. Ook al was Simons' eigendom tijdens de bezetting onder beheer gesteld, toch was hij formeel de erfpachter gebleven. De verplichting tot betaling van de achterstallige termijnen bleef dus bestaan om de simpele reden dat 'de canon de erfpachter volgt'. Feber stelde voorts dat wanneer er sprake was van geleden schade, Simons bij de gemeente aan het verkeerde adres was en bij het rijk moest zijn. Daar kwam nog eens bij dat een tegemoetkoming aan de eisen van Simons een behoorlijke aanslag op de gemeentekas

zou betekenen, want redelijkerwijs zouden gelijksoortige gevallen dan evenmin hun achterstallige canon hoeven te betalen. In totaal ging het om een bedrag van 100.000 gulden. Hiervan was 43.700 gulden reeds betaald, ‘zonder dat van de zijde der schuldenaren bezwaar werd geopperd’, voegde Feber er fijntjes aan toe. Ten slotte wees Feber nog op het beleid in Amsterdam, waar dergelijke gevallen ‘zeer talrijk waren’. Maar ook hier werd gevorderd, sterker nog, mét bijbehorende boete. Dit, aldus Feber, ‘dat wil ik in ieder geval wel zeggen – gaat mij en zeker ook mijn collega’s, wel wat heel erg ver’.⁸² Inderdaad lijkt Den Haag soepel te zijn geweest met de boeteoplegging. Wanneer de erfpachter kon aantonen dat hij wegens verwoesting of zware beschadiging van de opstallen in financiële moeilijkheden was geraakt, of dat hij als gevolg van ‘bijzondere zakelijke of persoonlijke omstandigheden niet in staat was op de vervaldag de canon te voldoen’, zou er geen boete worden opgelegd.⁸³

In het tweede deel van zijn betoog ging de wethouder in op het ‘motief van de bewogenheid’. De raspoliticus Feber – hij zat sinds 1922 in de landelijke politiek voor de Katholieke Volkspartij (KVP) en had aan de wieg gestaan van de oprichting van de Indische Katholieke Partij in 1918 – maakte daarbij een nadrukkelijk onderscheid tussen de verantwoordelijkheid van wethouders en raadsleden. De laatsten konden zich volgens hem meer laten leiden door hun gevoelens. Dat was voor de bestuursverantwoordelijken niet weggelegd. ‘Ik kan mij voorstellen, dat men in gevallen als deze, die betreffen mensen, die toch al zoveel hebben doorstaan, die in de letterlijke zin van het woord zijn vervolgd en aan de dood zijn ontsnapt, de bewogenheid laat domineren. Ik laat op het ogenblik in het midden wat ik zou doen als ik Raadslid was, maar Burgemeesters en Wethouders zijn Burgemeesters en Wethouders.’ Het gemeentebestuur had volgens Feber de taak om de raad voorstellen te doen teneinde de achterstallige canons alsnog binnen te krijgen, en om daarbij een initiatief te nemen ‘dwars tegen alle bewogenheidsmotieven in’. Het was aan de raad om hiermee in te stemmen, of om de ervaringen van de overlevende vervolgd en zwaard te laten wegen.⁸⁴

Het sociaaldemocratische raadslid W.A. Rensen was echter niet van zins om zich door bewogenheid te laten leiden. Hij maakte zich zor-

gen over de mogelijke precedentwerking van kwijtschelding van de erfpachtcanon en meende daarbij dat het niet juist was dat,

[...] wanneer een bepaalde zaak tot een zakelijke behandeling leidt, men dan bewogenheid te hulp roept om in een enkel speciaal geval iemand de hand toe te steken, hoezeer wij ook steeds bij verdere ordening van allerlei zaken voor het nare gevoel komen, dat wij hier te doen hebben met de nasleep van omstandigheden, die betrokkenen zo'n morele klap hebben gegeven.⁸⁵

In het woordenboek van zijn collega W. Wagenaar van de Christelijk-Historische Unie kwam 'bewogenheid' sowieso niet voor. Hij zei over de kwestie-Simons: 'Als ik in de schoenen zou staan van de heer Simons, zou ik hebben gezegd: ik ben ontzettend dankbaar dat ik het levend er afgebracht heb: hier zijn de f. 500,-. Ik zou hiervan geen kwestie hebben gemaakt. Het kan zijn, dat dat mis is, zoals ik hier hoor opmerken, maar ik meen toch te mogen zeggen, dat er belangrijker dingen zijn dan dit geldverlies.'⁸⁶ Dankbaarheid dat men het er levend had afgebracht en protesteren tegen als onbillijk ervaren betalingen, sloten elkaar in de ogen van Wagenaar kennelijk uit.

In zijn slotopmerkingen trachtte Feber het verweer van de gemeente te presenteren als een noodzakelijke actie die ook voor Simons gunstig zou zijn, omdat het ertoe zou bijdragen dat diens zaak bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel zo volledig mogelijk werd belicht. Wat kon Simons nu meer verlangen, zo opperde Feber, dan dat deze kwestie 'pro en contra zo objectief mogelijk' zou worden bekeken? Of dit argument de raadsleden heeft overtuigd, kan worden betwijfeld. Meer impact had zijn suggestie dat, indien de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel het verzoek van Simons zou afwijzen, er nog altijd de mogelijkheid bestond dat de achterstallige canon door de gemeente zou worden kwijtgescholden. Feber wilde hier echter niet op vooruitlopen en beklemtoonde nogmaals dat het niet aan B en W was 'om aan de bewogenheid toe te geven' en 'voor Sint Nicolaas te gaan spelen'. Het college zou zich in dat geval blootstellen aan de kritiek dat zij de belangen van de gemeente onvoldoende behartigde. Dit aanvullende betoog van Feber trok zelfs

het kritische raadslid Dettmeijer over de streep. Het voorstel van het stadsbestuur om verweer te voeren in de zaak-Simons, werd met 33 tegen 6 stemmen aangenomen. Van Praag bleef bij zijn standpunt dat de gemeente, gezien de omstandigheden, de achterstallige erfpachtcanon als verlies moest nemen.⁸⁷

Het was niet vanzelfsprekend dat de zaak-Simons door de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel in behandeling werd genomen. In een eerder stadium had Simons zich tot de afdeling Onroerende Goederen gewend, maar deze had zich onbevoegd verklaard zich over deze kwestie te buigen. Simons had gemeend zich tot deze afdeling te kunnen wenden op grond van het feit dat art. 113a, lid 1 van het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100) bepaalde dat geschillen ten aanzien van onroerende goederen ‘ter harer kennis’ konden worden gebracht. De gedelegeerden van de afdeling Onroerende Goederen lieten in juni 1947 echter weten dat hieronder ‘uitsluitend dienen te worden verstaan geschillen, waarvan de te ontwerpen minnelijke regeling te zijner tijd aanleiding moet geven tot over- of inschrijving in de openbare registers’. Dit speelde bij Simons niet omdat zijn eigendom niet was verkocht, maar onder beheer was gebleven, en hij ook tijdens de bezetting als eigenaar in de openbare registers van het kadaster geregistreerd stond. Daar een eventuele inwilliging van het verzoek van Simons dus niet tot een ‘over- of inschrijving’ in die registers zou leiden, kon de afdeling Onroerende Goederen de zaak niet in behandeling nemen. Simons was het met deze interpretatie van art. 113a, lid 1, E 100 niet eens en maakte in juli 1947 de zaak aanhangig bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel.

In zijn request van juli 1947 had Simons ook een plan B (in juridische termen: een subsidiair verzoek) opgenomen, voor het geval dat ook de afdeling Rechtspraak het beroep op art. 113a, lid 1 zou verwerpen – wat inderdaad het geval was. Om de Raad voor het Rechtsherstel alsnog een uitspraak te kunnen ontlokken over de vraag wie aansprakelijk was voor de betaling van de erfpachtcanon, moest op een andere wijze worden aangetoond dat zijn casus wel degelijk onder het werkterrein van de Raad viel. Zo’n alternatieve route leek inderdaad aanwezig. Simons dacht via de artikelen 23 en 26 van E 100 aanspraak te kunnen maken op eenzelfde inhoudelijke behandeling

als bij het rechtsherstel van panden die tijdens de bezetting waren verkocht. Art. 23 van E 100 bepaalde dat de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel bevoegd was om de tijdens de bezetting ‘tot stand gekomen of gewijzigde rechtsbetrekkingen geheel of gedeeltelijk nietig te verklaren, gewijzigd vast te stellen of daarvan, als zij onbepaald zijn, de inhoud te bepalen’.⁸⁸ Simons betoogde dat de onderbeheerstelling als een tijdens de bezetting tot stand gekomen rechtsbetrekking moest worden gezien. Hij verzocht de afdeling Rechtspraak daarom ‘de rechtsbetrekking van beheer van de ANBO’ over zijn percelen nietig te verklaren. In dat geval kon Simons namelijk een beroep doen op art. 26 van E 100.

Art. 26 van E 100 bepaalde dat de afdeling Rechtspraak zich kon uitspreken over de *gevolgen* van de gehele of gedeeltelijke nietigverklaring, ‘zoowel tusschen de daarbij direct betrokken partijen als tegenover derden’. Canonverplichtingen waren, aldus Simons, ‘waarlijk niet aan de toepassing van dit artikel onttrokken’. Simons ging in zijn pleidooi uit van de feitelijke situatie tijdens de bezetting. De gemeente Den Haag had zich destijds voor de invordering van de erfpachtcanon tot de ANBO gewend waaruit bleek, aldus Simons, dat gedurende de onderbeheerstelling ‘de persoon, met wie de gemeente te maken had, niet meer de erfpachter, doch de Grundstücksverwaltung (en onder deze de ANBO)’ was geweest. Vanwege dit feitelijk handelen moest de draagplicht voor de canons over 1943 en 1944 van hem naar de ANBO worden verplaatst.⁸⁹

C.R.C. Wijckerheld Bisdom, die als raadsman van de gemeente Den Haag optrad, bestreed de door Simons aangevoerde argumentatie. De gemeente had op zich geen bezwaar tegen de gevraagde nietigverklaring van de onderbeheerstelling, maar meende dat dit voor de erfpachtinvordering geen verschil zou uitmaken. ‘De schuld van Mr. Simons aan de gemeente bestaat en blijft bestaan, geheel afgezien van de vraag of de “rechtsbetrekking van beheer” al of niet nietig wordt verklaard.’ Ook al was het eigendom van Simons onder beheer gesteld, dat had aan de rechtsbetrekking tussen erfpachter (Simons) en de erfverpachter (de gemeente Den Haag) niets veranderd. Logischerwijs had een eventuele nietigverklaring van het beheer dus ook geen ‘gevolgen’ zoals bedoeld in art. 26 van E 100. Simons diende in feite een zelfstandige

C.R.C. Wijckerheld Bisdome, die als raadsman van de gemeente Den Haag optrad (foto circa 1945).
Collectie Joggli Meihuizen

vordering in op de gemeente waarover de afdeling Rechtspraak geen uitspraak kon doen.⁹⁰

Wijckerheld Bisdome ging ook in op de ‘redelijkheid’ van Simons’ eis. Hoewel hij erkende dat de betaling van de achterstallige erfpachtcanon dikwijls zwaar drukte omdat de ‘activa door de Duitschers op de een of andere manier zijn weggemaakt’, was dit geen reden om dit probleem ‘af te wentelen op de crediteuren, die ten deze even onschuldig zijn als de gedeposeerden zelf’.⁹¹ De raadsman meende dat er slechts ‘naar redelijkheid en billijkheid iets voor te zeggen’ zou zijn geweest ‘den crediteur geheel of gedeeltelijk het slachtoffer te laten worden, wanneer hem om de een of andere reden een verwijt omtrent zijn houding kan worden gemaakt’.⁹² Van een dergelijk verwijt aan de gemeente Den Haag kon geen sprake zijn. Om te beginnen was het de vraag of

het huidige gemeentebestuur aansprakelijk kon worden gesteld voor schade die was veroorzaakt door het ‘foute’ stadsbestuur in de oorlog. Zijn positie was ‘dezelfde als van ieder ander, die door opgedrongen bestuurders, Verwalters enz. in een “rechtsherstel” positie is gebracht’. Ook de beschuldiging dat de gemeente onvoldoende actie zou hebben ondernomen om de ANBO tot betaling te bewegen, was misplaatst. De ANBO had twee aanmaningen gehad, maar was niet in staat tot betaling gebleken. Het was dan ook twijfelachtig of een hardere aanpak wél succesvol zou zijn geweest. Wellicht had het opvoeren van de druk op de ANBO zelfs tot de verkoop van het huis kunnen leiden. Dan zou Simons helemaal de dupe zijn geweest. Wijckerheld Bisdom speculeerde: ‘Hoe zou Mr. Simons – en dan terecht – zich niet beklagen, als zijn huis, door toedoen van de gemeente, in andere handen was overgegaan.’ Wat dat betreft liepen ‘de belangen van de gemeente en Mr. Simons [...] samen’.⁹³

Samenvallende belangen? Met de vaststelling dat beide partijen financiële schade hadden geleden door de niet-betaalde erfpachtcanon, hield toch wel iedere gelijkenis op. Simons werd ontslagen op grond van zijn Joodse achtergrond, om dezelfde reden van zijn huis beroofd en gedeporteerd. Na de oorlog werd hij geconfronteerd met een achterstalligheid die buiten zijn schuld was ontstaan. En ook al zouden er geen juridische argumenten voor de gemeente Den Haag zijn geweest om een ruimhartige oplossing te vinden, morele argumenten waren er natuurlijk wel. Het ging hier immers om de vraag of de gemeente als crediteur haar recht wel of niet zou moeten willen uitoefenen.

Het morele vraagstuk werd door Wijckerheld Bisdom uit zijn pleidooi gehouden. Het gold ook voor de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, die Simons in het ongelijk stelde. Deze bevestigde de eerdere uitspraak van de afdeling Onroerende Goederen dat het in Simons’ geval niet mogelijk was om een beroep te doen op art. 113a, lid 1 (de primaire vordering), maar maakte geen bezwaar tegen een ‘nietigverklaring’ van het ANBO-beheer als bedoeld in art. 23 van Besluit E 100. De afdeling Rechtspraak zag echter ‘geen grond’ om de gemeente Den Haag ‘voor de invordering naar het ANBO te verwijzen’. Simons was, ondanks het feit dat ‘de ANBO het feitelijk beheer over zijn erfpachtspercelen heeft gevoerd’, ook tijdens de bezetting ‘de

debiteur van de Gemeente' gebleven, hetgeen betekende dat 'wanneer zijn "vertegenwoordiger" de over deze jaren nog verschuldigde canons niet betaalde, deze canons na die jaren nog door hèm en niet door het ANBO verschuldigd bleven'. Van nalatigheid van de gemeente was geen sprake geweest. De achterstallige canon diende derhalve door Simons en niet door de ANBO te worden betaald.⁹⁴

Teruggekeerde Joden met een eigen huis waren gedwongen om op vele fronten de strijd aan te gaan. Ze moesten zich vaak letterlijk toegang tot hun huis zien te verschaffen, soms via een kort geding, soms (in Amsterdam) met behulp van de Commissie van Advies. Vervolgens werd op het kantoor van de notaris-bemiddelaar met oorlogskopers onderhandeld over een minnelijke schikking. Wanneer het daarbij niet tot een overeenkomst kwam, wachtte een procedure bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Huiseigenaren wier huis niet was verkocht maar onder beheer van de NGV of diens satellietorganisaties was gebleven, kregen hun eigendom weliswaar zonder tussenkomst van de Raad van het Rechtsherstel terug, maar konden vervolgens nergens terecht als het ging om nog openstaande rekeningen uit de beheersperiode. Zij kregen te maken met insolvable oorlogsbeheerders en gemeenten die zich op het standpunt stelden dat er van gewijzigde rechtsverhoudingen gedurende bezetting geen sprake was geweest. Als de panden waren gesloopt of geplunderd, kregen de Joodse huiseigenaren zowel met de gemeentelijke als met de rijksoverheid te maken: kredietverstrekking voor sloop- en stutkosten bij de gemeente, vergoeding van oorlogsschade bij het rijk.

De gemeenten waren over het algemeen niet bereid tot een soepele opstelling jegens Joodse oorlogsslachtoffers. Het ging hen in de eerste plaats om het op orde brengen van het gemeentelijke huishoudboekje. Daarmee volgden ze het beleid van de landelijke overheid en schaar-den ze zich achter het stokpaardje van minister van Financiën P. Lief-tinck, dat niet de Nederlandse, maar de Duitse staat verantwoordelijk was voor de schanddaden van de bezetter.⁹⁵

Simons had de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel ervan proberen te overtuigen dat tijdens de bezetting de oorlogsbeheerders feitelijk aansprakelijk waren geweest voor de betaling van de erfpachtcanon. Er was volgens hem wel degelijk sprake van gewijzigde

rechtsverhoudingen door de onderbeheerstelling. In de discussie over de betaling van straatbelasting ging het wederom om de interpretatie van het beheer. Maar anders dan bij Simons leken de Joodse huiseigenaren hier aanvankelijk het recht aan hun kant te krijgen.

HOOFDSTUK 5

ACHTERSTALLIGE BELASTINGEN

Het onverzettelijke standpunt van de gemeente Amsterdam ten aanzien van de erfpachtboete gold niet voor andere heffingen, waarbij gaandeweg én schoorvoetend het landelijke beleid werd gevolgd. Het ministerie van Financiën had zich op het standpunt gesteld dat los van de vermogenspositie van (Joodse) huiseigenaren de invordering van grondbelasting over de tijdvakken ‘over welke de belaste goederen onder beheer waren gesteld en de eigenaar het genot en de vruchten heeft gemist, niet gerijmd kan worden met de billijkheid en derhalve achterwege moet worden gelaten, zij het voorshands door het verlenen van uitstel’.¹ In een brief van februari 1947 aan de gemeente Amsterdam had de Joodsche Commissie voor Herstel dit landelijke beleid prijzenswaardig genoemd. De Commissie schreef dat het ministerie van Financiën weliswaar zuinig was met het uitkeren van schadevergoedingen aan Joodse oorlogsslachtoffers, maar dat er met voldoening kon worden vastgesteld dat ‘terzake van de vrijstelling van de betaling van belastingen en andere lasten over het tijdvak dat de Joden van eigendom en het beheer over hun vermogens verstoken zijn gebleven’, ruimhartigheid werd betracht.² Hoe anders was volgens de Commissie dit beleid op gemeentelijk niveau, in dit geval Amsterdam:

Het was voor de Joodsche bevolkingsgroep uiterst pijnlijk te moeten ervaren, dat juist de gemeentelijke overheid te Amsterdam, waar het overgrote deel der Joden was gevestigd en waar dus de grootste verliezen aan mensenlevens en materieel bezit werden geleden, met een geheel onverwachte en ten eenen male onredelijke hardheid

tegenover dit bevolkingselement optreedt, terzake van de inning der door de Duitschers onbetaald gelaten lasten.³

Tot deze lasten behoorden ook onbetaalde energierekeningen. De Joodsche Commissie voor Herstel schreef: ‘In het voorbijgaan dient hier ook te worden gememoreerd dat de diensten der gemeentebedrijven weer aansluiting bij het electriciteitsbedrijf en gasbedrijf [...] hebben geweigerd, indien niet van te voren nog openstaande rekeningen uit de bezettingstijd werden voldaan, vaak zelfs wanneer dit rekeningen gold, die Duitsche bewoners onbetaald hadden gelaten.’⁴ Een pregnanter symbool van bureaucratische gevoelloosheid dan het navorderen van energierekeningen, en dan met name die van gas, was niet denkbaar, en het Amsterdamse stadsbestuur reageerde dan ook als door een adder gebeten: ‘een “pertinente onwaarheid” die niet onweersproken mag blijven’. Slechts wanneer de vordering rechtmatig was, werd er geïnd, maar als kon worden aangetoond of zelfs maar aannemelijk gemaakt ‘dat de vordering geheel of gedeeltelijk ontstaan is door Duitse bewoners, worden die bedragen niet nagevorderd’. In de praktijk was gebleken dat ‘met de debiteuren vrijwel steeds een bevredigende regeling kon worden getroffen’. De beschuldiging kwam ‘in haar algemeenheid niet met de feiten overeen’.⁵ De gemeente Amsterdam leek met de formulering ‘in haar algemeenheid’ dus nog een kleine slag om de arm te houden. Bovendien werden ‘rechtmatige’ vorderingen gewoon geïnd, waarbij het de vraag is wat daar precies onder werd verstaan.

Toch kunnen er kanttekeningen worden gezet bij hetgeen in een brief van Federatief Joods Nederland (FJN) in 2008 aan het Amsterdamse stadsbestuur werd beweerd. FJN schreef: ‘Het gemeentelijk energiebedrijf heeft weggevoerde joden, die terugkeerden, maar die zich bij “vertrek” niet hadden afgemeld, niet willen heraansluiten als “achterstallige” elektra- en gasnota niet eerst werd betaald.’⁶ De bron van deze beschuldiging is wellicht het boek van Caransa over de Handwerkers Vriendenkring. Caransa schreef daarin dat teruggekeerde Joden na de bevrijding werden ‘lastig gevallen’ met achterstallige energierekeningen uit de oorlog met een toelichting van het GEB dat de aangeslagene ‘in gebreke was gebleven bij het vertrek uit de woning de betreffende

instanties tijdig op de hoogte te brengen'.⁷ Helaas heeft Caransa een bronvermelding achterwege gelaten, maar gezien het feit dat hij uit een toelichting bij zo'n rekening citeert, mag worden aangenomen dat er inderdaad dergelijke aanmaningen hebben bestaan.

Blijft de vraag hoe structureel het sturen van deze rekeningen is geweest. Het stadsbestuur van Amsterdam meende dit in ieder geval in 1947 ten stelligste te moeten ontkennen. Lipschits, die de achterstallige energiehelling bestempelde als 'luguber', kwam op grond van zijn eigen onderzoek slechts met één concreet voorbeeld van een invordering van een gasrekening. Dit betrof een geval in Apeldoorn, waarbij van de Liro-rekening van de heer L. nog tijdens de oorlog 1,54 gulden werd afgeschreven. Naar aan te nemen valt, had Lipschits een voorbeeld uit Amsterdam genomen als hij dat had gevonden.⁸ Al is niet met zekerheid vast te stellen of de beschuldigingen hout snijden – daartoe ontbreken de bronnen –, op grond van dit onderzoek moet worden geconcludeerd dat het twijfelachtig is of er op grote schaal achterstallige energierekeningen zijn ingevorderd, en dat de bestaande aanwijzingen eerder suggereren dat sprake is geweest van incidentele vorderingen. Deze zullen dan naar alle waarschijnlijk hebben plaatsgevonden vóór februari 1947.

STRAATGELD EN BRANDVERZEKERINGSBELASTING IN AMSTERDAM

Conform het landelijke beleid inzake grondbelasting riep de Joodsche Commissie voor Herstel in haar brief van februari 1947 het Amsterdamse stadsbestuur op om ook inzake de inning van straatgeld en de daarmee vaak in één adem genoemde brandverzekeringsbelasting een andere opstelling aan te nemen. Ook voor wat betreft deze twee heffingen waren als gevolg van de bezetting rekeningen onbetaald gebleven. Hoewel de Commissie erkende dat de gemeenteontvanger geneigd was 'om binnen de grenzen van zijn bevoegdheden tot regelingen met de belastingplichtigen te geraken', bleef hij tegelijkertijd 'op grond van zijn instructies verklaren dat de Joodsche belastingplichtigen gehouden blijven, alle achterstallige aanslagen voor straatgeld en brandverzekeringsbelasting te voldoen'.⁹

De hoogte van straatbelasting of straatgeld werd bepaald door de be-

lastbare opbrengst van aan openbare wegen gelegen gebouwen en onbebouwde terreinen, en werd geheven als bijdrage van de perceelegeenaar aan de aanleg en het onderhoud door de gemeente van de straat, de straatverlichting, de riolering en het schoonhouden van de straten. Brandverzekeringsbelasting, een bijdrage voor de aanwezigheid van een goed functionerende brandweer, werd vastgesteld op grond van het bedrag waarvoor gebouwen tegen brandschade waren verzekerd, waarover dan een bepaald percentage werd berekend. Wanneer de panden niet verzekerd waren, werd een percentage van de herbouwwaarde genomen. Voor de heffing op straatgeld bood de gemeentelijke verordening de mogelijkheid om ‘in bijzondere gevallen op gronden van billijkheid of gemeentebelang’ een gedeeltelijke of gehele ontheffing van die belasting te geven. Zo’n billijkheidsbepaling was in de verordening op de brandverzekeringsbelasting niet opgenomen. Wel konden aanslagen die volgens de directeur der gemeentebelastingen ‘ten onrechte of tot een te hoog bedrag zijn opgelegd’, eventueel worden vernietigd of verminderd. Beide verordeningen voorzagen niet in een boete of rente voor het te laat of niet betalen van de desbetreffende belastingen, zoals dat voor de erfpachtcanon het geval was.¹⁰

Zowel het straatgeld als de brandverzekeringsbelasting werden volgens de gemeentewet opgelegd aan diegenen die ‘het genot hebben’ van belastbare eigendommen, waarbij als criterium gold dat dit de personen waren die bij aanvang van het belastingjaar in de kadastrale leggers aangemerkt stonden als eigenaren. Als een pand tijdens de bezetting was verkocht, hetgeen in de kadastrale leggers werd vastgelegd, was vanaf het begin van het daaropvolgende jaar dus niet de oorspronkelijke eigenaar, maar de oorlogskoper belastingplichtig. Als een pand echter onder beheer was gebleven, en als de oorlogsbeheerder nalatig was geweest in het betalen van het verschuldigde bedrag aan straatgeld en brandverzekeringsbelasting, werd de oorspronkelijke Joodse eigenaar daar na de bezetting alsnog voor aangeslagen. In artikel 9 van de Duitse verordening 154/1941 (‘betreffende het joodsche grondbezit’) stond weliswaar dat het beheer in de openbare registers van het kadaster werd aangetekend, maar dat betekende niet dat de oorspronkelijke eigenaren uit die registers werden geschrapt.

Op het moment dat de Joodsche Commissie voor Herstel de bo-

vengenoemde brief schreef, was er binnen de gemeente Amsterdam al enige tijd een discussie gaande over de heffingen van straatgeld en brandverzekeringsbelasting. Een notitie van de chef Invorderingszaken van 1 november 1946, gaf blijk van voortschrijdend inzicht. Aanvankelijk had men beslist dat de achterstalligheid gewoon moest worden betaald, met dien verstande dat de invorderbaarheid afhankelijk werd gesteld van de financiële draagkracht van de belastingschuldige. Dit was dus afwijkend van het landelijk beleid betreffende de heffing van grondbelasting, waarbij de draagkracht van de betrokkene geen rol speelde. Verder was overwogen om uitstel van betaling te verlenen in afwachting van wat aan gederfde huren en dergelijke zou worden terugbetaald, maar hiervan was om ‘administratieve redenen’ afgezien, omdat restitutie aan Joodse eigenaren door oorlogsbeheerders als de NGV jaren op zich kon laten wachten. Er moest echter wel een oplossing komen. De chef voor Invorderingszaken constateerde dat de moeilijkheden ‘steeds talrijker’ werden. Gedupeerden weigerden ‘pertinent [...] de lasten over 1943 en 1944 te betalen’ en het ‘verzet groeit steeds meer aan!’¹¹

Om enige greep te krijgen op de zaak stelde de chef Invorderingszaken voor een onderscheid te maken tussen drie categorieën panden, die elk om een eigen beleid vroegen. De eerste categorie betrof panden die niet verkocht en niet gesloopt waren. In die gevallen zou de achterstallige belasting over het jaar 1943 kunnen worden kwijtgescholden op voorwaarde dat ‘1944’ en ‘1945’ wél werden betaald. ‘Naar het zich laat aanzien’ zou in veel gevallen ‘deze handelswijze met succes kunnen worden toegepast’. Mocht een belastingplichtige toch niet akkoord gaan met deze regeling, dan zou eventueel ook ‘1944’ kunnen worden ‘losgelaten’. Hierbij werd aangetekend dat een dergelijk flexibel beleid wel nieuwe problemen zou kunnen oproepen, aangezien ‘de Joden elkaar inlichten over hetgeen zij te dezen opzichte hebben bereikt, hetgeen reeds tot gevolg heeft gehad, dat door sommigen, die het verschuldigde over 1943 en 1944, hetzij vrijwillig, hetzij gedwongen, hebben voldaan, restitutie hebben verzocht’. In de tweede categorie vielen de beheerde panden die niet verkocht, maar wel waren gesloopt. De chef Invorderingszaken schreef dat na een aanvankelijke poging om ‘het verschuldigde over 1943 en 1944 in te vorderen’, al spoedig

uit overwegingen van billijkheid van deze invordering was afgezien, op voorwaarde dat de vanaf 1 januari 1945 verschuldigde belasting wél betaald werd. De derde categorie omvatte de onder beheer gestelde panden die tijdens de oorlog waren verkocht. Hier zouden de ‘Joodsche rechthebbenden’ moeten worden verplicht om op de dag ‘waarop zij het huis in gebruik hebben genomen, dan wel de huren daarvan hebben ontvangen’, de aanslagen te voldoen.¹²

In maart 1947 kwam er een vervolg op de voorstellen die door de chef Invorderingszaken waren gedaan. Dit naar aanleiding van een overleg met de rijksontvanger, die verantwoordelijk was voor de inning van grondbelasting in Amsterdam. Deze had zo zijn eigen opvattingen over de bezwaren die van Joodse zijde werden geopperd. Tegen de chef Invorderingszaken had hij opgemerkt: ‘Zij die zoveel bezwaren maken tegen het voldoen van achterstallige belastingen, zijn in den regel niet de eigenlijke belastingsschuldigen. Zij zijn erfgenamen, al dragen zij tijdelijk den naam van bewindvoerder e.d.. Deze Joodsche belanghebbenden willen blijkbaar van de erfenis wel de baten, doch niet de lasten accepteren.’ Hoewel de rijksontvanger begrip had ‘voor het leed den Joden aangedaan’, was hij van mening dat hij uitsluitend rekening diende te houden met de financiële kant van de zaak, en dat hij wel tot de conclusie moest komen dat ingeval van de belanghebbenden ‘slechts zelden van armoede gesproken kan worden’.¹³ De erven van vermoorde Joden hadden onredelijke verlangens, zo vond de rijksontvanger.

In hoeverre de rijksontvanger zich bij zijn denkbeelden heeft laten leiden door anti-Joodse vooroordelen, zoals de Jood als geldwolf (alleen de baten en niet de lasten) en de rijke Jood (van armoede is zelden sprake), kan niet worden vastgesteld. Dergelijke vooroordelen waren echter zeker geen zeldzaamheid en behoren, aldus historica Gans, tot de verzameling van anti-Joodse stereotypen van sociaaleconomische aard ‘variërend van de geldjood, de materialistische jood’ en ‘de handels- en sjacherjood’.¹⁴ In ieder geval meende de chef Invorderingszaken de opvattingen van de rijksontvanger aan het gemeentebestuur te moeten meedelen, wellicht uit het oogpunt van rechtvaardiging van het gevoerde beleid.

Op grond van de notities van deze ambtenaar formuleerde het Am-

sterdamse stadsbestuur in oktober 1947 een antwoord aan de Joodsche Commissie voor Herstel. Ten aanzien van de erfpachtcanons – want ook deze waren in de brief van de commissie ter sprake gekomen – zijn de argumenten inmiddels bekend. De gemeente wees op het onderscheid tussen verplichtingen die voortvloeiden uit persoonlijke verbintenissen, en verplichtingen die voortkwamen uit het zakelijk recht. Anders lag dat, aldus B en W, bij directe belastingen als straatgeld en brandverzekering. Bij het innen hiervan werd door de gemeenteontvanger ‘grote soepelheid betracht’. In een vereenvoudigde weergave van de voorstellen van de chef Invorderingszaken schreef de gemeente dat teruggekeerde Joodse eigenaren die in betalingsmoeilijkheden verkeerden, over het jaar 1943 geen straatgeld en brandverzekering hoefden te betalen op voorwaarde dat de achterstalligheid over 1944 en volgende jaren voldaan zou worden.¹⁵ Tot zover waren er sinds 1946 geen veranderingen in het beleid.

Met betrekking tot de invordering van heffingen op gesloopte panden was er wel iets veranderd. De aanslagen over de aan de sloop voorafgegane jaren 1943 en 1944, zo schreef de gemeente aan de Joodsche Commissie voor Herstel, werden ‘voor zover niet reeds door zgn. beheerders voldaan, [...] bij betalingsmoeilijkheden buiten verdere invordering gelaten’. Dit had de chef Invorderingszaken ook al voorgesteld, maar nieuw was dat de aanslag over het jaar 1945 ten gunste van de eigenaren werd aangepast door deze te berekenen op basis van onbebouwd eigendom in plaats van op basis van bebouwd eigendom. Hierdoor werd het bedrag aan straatgeld ‘belangrijk gereduceerd’ en kwam de brandverzekering geheel te vervallen.¹⁶

In het archief bevinden zich enkele honderden verzoeken om ontheffing die conform het principe van een omzetting van bebouwd naar onbebouwd zijn afgewikkeld. In het overgrote deel van de gevallen werd op deze wijze een aanslag van tientallen guldens verminderd tot een miniem bedrag van slechts enkele dubbeltjes. Dat gold bijvoorbeeld voor een vier-tal percelen aan de Van Ostadestraat. Het totaalbedrag van 127,19 gulden werd in dit geval teruggebracht tot slechts 81 cent. Of zulke kleine sommen vervolgens nog moesten worden betaald is de vraag, want bij een aanzienlijk deel van dergelijke gevallen werd door een ambtenaar de aantekening gemaakt: ‘Straatgeld en brandverz. bel. voor 1945 ontheffen’.¹⁷

De verzoeken om ontheffing vanwege sloop bieden geen duidelijkheid over de persoonlijke achtergrond van de aanvragers. De bestudering van de helft van de dossiers leverde niettemin ruim honderd casussen op, waarbij het – op grond van de achternaam van de betrokkene en de locatie van het onroerend goed – aannemelijk is, dat het om Joodse eigenaren ging met één of meerdere gesloopte panden in de Jodenbuurt. Bij deze casussen werd van een totaalbedrag van circa 8.750 gulden aan straatgeld over 1945 zo'n 8.500 gulden kwijtgescholden. Als die cijfers worden geëxtrapoleerd naar het totale aantal ingediende verzoeken, dan bedroeg het aantal Joodse gevallen dat ontheffing van de straatbelasting heeft gevraagd om en nabij de tweehonderd, en is bij elkaar zo'n 17.000 gulden kwijtgescholden.¹⁸ De gemeente Amsterdam heeft inzake de heffing van straatgeld soepelheid betracht, en daarbij de consequenties voor de schatkist voor lief genomen.

Dat neemt niet weg dat er soms bitter tegen de rekeningen werd geprotesteerd. Zo was I.A. Fontijn, bewindvoerder van verschillende panden, aangeslagen voor straatgeld en brandverzekering. De gemeenteontvanger had een regeling voorgesteld, die door Fontijn werd afgewezen. Onterecht, aldus de gemeenteontvanger, want het ging om kleine bedragen (bij elkaar zo'n 114 gulden) die Fontijn best kon betalen – 'financiële onmacht tot betalen is niet aanwezig'. Er was in dit geval sprake van 'principiële onwil'. Dit kon niet worden getolereerd en de gemeenteontvanger had 'tot zijn leedwezen' moeten overgaan tot invordering van de huuropbrengst van de panden van Fontijn. Dit dwangmiddel was vanuit het perspectief van de gemeente succesvol, daar Fontijn vervolgens de aanslagen had betaald. Onder protest, want Fontijn drong aan op restitutie van de door hem betaalde bedragen.¹⁹ De afloop van de zaak is niet bekend, maar waarschijnlijk zal deze poging van Fontijn geen succes hebben gehad. De gemeente Amsterdam was huiverig voor restitutie, omdat dit naast administratieve rompslomp een onwenselijk precedent zou scheppen.

Voor zover bekend hebben de protesten tegen de invordering van achterstallig straatgeld door de gemeente Amsterdam niet geleid tot procedures bij de Raad van Beroep voor de directe belastingen (hierna Raad van Beroep). Dat was echter wel het geval bij een conflict over een door de gemeente Amsterdam opgelegde aanslag voor brandver-

zekeringsbelasting over het jaar 1944. Het ging om een heffing van 15 gulden voor de panden aan de Zwanenburgwal nummers 44 en 46 van de erven van A. Hamburger-Veerman. Gezien het relatief bescheiden bedrag was het verzet tegen de heffing waarschijnlijk een principewestie. Nadat bezwaar maken bij de Amsterdamse inspecteur der gemeentebelastingen tot niets had geleid, stapten de erven Hamburger-Veerman naar de Raad van Beroep. Zij voerden aan dat zij in 1944 niet als ‘genothebbers’ van de panden konden worden aangemerkt, omdat die onder beheer stonden van de bezettende macht. Op 6 mei 1946 oordeelde de Raad van Beroep echter dat de erven terecht voor de belasting waren aangeslagen, omdat zij op 1 januari 1944 in de kadastrale leggers als belastingplichtig voor de desbetreffende eigendommen stonden aangewezen. Dat de huizen onder beheer stonden, en dat ze daar in de praktijk dus niet over hadden kunnen beschikken, deed aan dit feit niets af. De Raad van Beroep meende, net als de Amsterdamse inspecteur der gemeentebelastingen, dat het beheer het eigendomsrecht van de eisers niet had opgeheven.²⁰

De erven Hamburger-Veerman legden zich niet neer bij deze beslissing en gingen in cassatie bij de Hoge Raad, de hoogste rechtsprekende instantie in Nederland op het gebied van het civiele, straf- en belastingsrecht. In een cassatieberoep wordt een zaak niet inhoudelijk behandeld, maar wordt er alleen gekeken of de lagere rechtsinstanties de wet juist hebben toegepast. De erven Hamburger-Veerman betwيفelden dit en betoogden voor de belastingkamer van de Hoge Raad, dat hun recht van eigendom over de panden niet automatisch hoefde te betekenen dat zij in 1944 daarvan dan ook de ‘genothebbers’ waren geweest. De Raad van Beroep had volgens hen nagelaten dit goed te onderzoeken. De Hoge Raad was echter van mening dat de Raad van Beroep dit argument van de eisers wel degelijk in beschouwing had genomen, ‘doch dat verweer onjuist heeft geoordeeld’. De Hoge Raad bevestigde de redenering van de Raad van Beroep dat bij het bepalen van wie de genothebber was, de formele status van eigenaar, hetgeen door de erven niet werd betwيف, zwaarder woog dan de verregaande praktische bevoegdheden van de oorlogsbeheerder. Wel werd opgemerkt dat de eisers hadden kunnen aanvoeren dat zij op 1 januari 1944 ten onrechte in het kadaster als eigenaar vermeld hadden gestaan.

Indien dat argument in cassatie echter was ingebracht, had de Hoge Raad zich niet bevoegd geacht om hier inhoudelijk op in te gaan. Dat was immers een kwestie ‘mede van feitelijken aard’. Het cassatieberoep werd op 19 februari 1947 verworpen.²¹

Ook in Den Haag speelde de kwestie van achterstallige gemeentelijke belastingen. In de Haagse discussie richtten de protesten zich met name op het straatgeld. Ook hier ging het om de fundamentele vraag wie moest opdraaien voor achterstalligheid: de teruggekeerde Joodse eigenaar of de oorlogsbeheerder? Of moest de gemeente haar verlies nemen en tot kwijtschelding overgaan?

STRAATBELASTING IN DEN HAAG

Den Haag had na Amsterdam de grootste Joodse gemeenschap van Nederland. In de periode vanaf het einde van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog verdrievoudigde het aantal Joden in de hofstad. In september 1940 kregen naar schatting 2000 uit Duitsland gevluchte Joden die in Scheveningen waren neergestreken het bevel te kuststrook te verlaten. Voor ‘verdachte’ personen zoals Britten, Fransen, Noren, Tsjechen en Polen, gold hetzelfde.²² Hun woningen bleven leeg, net als alle andere woningen die door de bouw van de Atlantikwall in 1942 ontruimd moesten worden, met plundering en roof tot gevolg.

Meteen na de bevrijding in 1945 had het Haagse stadsbestuur de gemeentelijke diensten opdracht gegeven verslag te doen van de oorlogschade. Het resulteerde in een lijvig rapport onder de titel ‘Gebeurtenissen tijdens de Duitse bezetting’. De inleiding van het rapport had literaire allure, getuige alleen al de eerste alinea:

Schrijvend het relaas van de gebeurtenissen tijdens de Duitse bezetting, beschouwend de cijfers en andere concrete gegevens waarop het is gebaseerd, word ik herinnerd aan Cato’s woorden, uitgesproken tijdens den strijd tusschen Rome en Carthago: ‘Voorts ben ik van oordeel, dat Carthago vernietigd moet worden’, en het is alsof ik dit ‘oordeel’ thans hoor herhaald uit den mond van den bezetter van Nederland in de jaren 1940-1945, maar dan zóó gewijzigd, dat ’s-Gravenhage de plaats van Carthago inneemt.²³

Met name de aanleg van de Atlantikwall betekende voor Den Haag en Scheveningen ‘niet minder dan een ramp’. Op 15 mei 1942 bevalen de Duitsers om 350 woningen (waaronder 120 gemeentewoningen) aan de kuststrook te ontruimen. De ontruiming moest op 22 mei zijn voltooid; ‘de sleutels moesten aan den Ortskommandant worden afgegeven, terwijl het aan de bewoners werd overgelaten of zij hun inboedel al dan niet in het huis wenschten achter te laten’. Het was, aldus de schrijvers van het rapport, nog ‘kinderspel’ vergeleken met de grootschaliger ontruiming van 5 oktober 1942. In totaal werden in het kustgebied 25.550 woningen ontruimd, waarvan er ongeveer 2900 werden onteigend en afgebroken, en 1244 alleen onteigend. De ontruiming van de eigen woning ‘beteekende in vele gevallen intrekken bij anderen’. Dit gebeurde vrijwillig of gedwongen en gaf ‘op den duur aanleiding tot allerlei conflicten en onaangenaamheden. Samenwoning, en zeker gedwongen samenwoning, is nimmer bij deze bevolking geliefd geweest, daarvoor is deze te veel op haar vrijheid gesteld. “Eigen haard is goud waard” en “My home is my castle” zijn daarvan de spreekwoordelijke uitingen.’²⁴

Het rapport ging verder met een opsomming van de immense financiële schade in de gemeente Den Haag, niet alleen door afbraak, vernieling en bominslagen, maar ook door inkomstenderving. Het betrof onder andere de erfpachtcanon. De maatregelen van de Duitse bezetter ‘ten aanzien van de Joden en de evacuatie van vele erfpachters naar elders hadden tot gevolg [gehad] dat betalingen eerst plaats vonden, nadat inlichtingen waren ingewonnen omtrent de nieuwe verblijfplaats van de debiteuren. Omvangrijke briefwisseling was noodig om de beheerders van het z.g. Joodsche en/of vijandelijke vermogen op te sporen.’ De achterstand in het betalen van de erfpachtcanon liep vooral op na september 1944. Dit was met name het gevolg van het gebrek aan en wegvallen van elektriciteit waardoor problemen optraden bij het maken van kwitanties, het kasregister niet meer werkte en de postcheque-en-girodienst stagneerde.²⁵

Ook de inning van huren had ernstige moeilijkheden ondervonden. ‘Ten gevolge van het wegvoeren der Joodsche bewoners, waren de verlaten perceelen maandenlang onbewoond, voordat door de Duitse organen een nieuwe huurder werd aangewezen; de hierdoor ontstane

huurschuld ad f. 4.416,48 is eind 1943 als oninbaar afgeschreven.’ Die huurschuld liep ook nadien alleen nog maar op bij gezinnen van wie de mannen waren opgepakt of gevangengenomen, en door de hongertochten naar het noorden, waardoor bewoners soms maandenlang wegbleven.²⁶ In juli 1945 merkte een verslaggever van *De Maasbode* in een onderhoud met wethouder Feber op dat het niet gemakkelijk zou zijn ‘het financieel paardje weer in het gareel te brengen’. Feber beaamde dit. De tekorten op de gemeentebegroting voor 1945 werden geschat tussen de 15 en 18 miljoen gulden, waaraan behalve de achterstallige erfpachtcanon en de misgelopen huren, ook de tegenvallende belastingopbrengsten debet waren: een daling van 15,7 miljoen tot 8.1 miljoen gulden.²⁷

Gezien de hachelijke financiële situatie was de gemeente Den Haag allerminst geneigd belastingschulden kwijt te schelden. Een uitzondering vormde de mogelijkheid van een gehele of gedeeltelijke ontheffing van de straatbelasting indien het verwoeste panden betrof. De slachtoffers van het bombardement op het Bezuidenhout op 3 maart 1945, konden bijvoorbeeld van de gemeente Den Haag een ontheffing krijgen van vijfzesde van de aanslag over 1945. Voor panden die slechts gedeeltelijk onbruikbaar waren, was echter geen ontheffing mogelijk.²⁸

Straatbelasting, zo was vastgelegd in de regelgeving van de gemeente Den Haag, was ‘een billijke bijdrage in de kosten ten laste van de Gemeente komende voor aanleg en onderhoud van openbare landwegen in de Gemeente, voor hunne verlichting, en voor afvoer van water en vuil’. Het werd geheven op eigendommen ‘die aan de openbare landwegen in de Gemeente belenden of in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen zijn, mits aan die wegen door de Gemeente zorg wordt besteed aan een of meer hiervoren genoemde voorzieningen’. Belastingplichtig waren zij die ‘krachtens recht van bezit of eenig ander zakelijk recht het genot heeft van gebouwde eigendommen’.²⁹ Het was, net als bij het conflict over de brandverzekeringsbelasting in Amsterdam, dit *genot* dat inzet werd van de discussie over de vraag wie aansprakelijk moest worden gesteld voor de betaling van de achterstalligheid. Deze discussie begon vrijwel onmiddellijk na de bevrijding toen een aantal Haagse Joodse huiseigenaren weigerde op te draaien voor de belastingschulden die tijdens de bezetting buiten hun schuld waren ontstaan.

De Joodse huiseigenaren stonden hierin niet alleen. Het was de Joodsche Commissie voor Herstel geweest die er in een brief aan de regering in maart 1946 op had gewezen het ‘alleszins bevreemdend’ te vinden ‘dat op het gebied der belastingen geen algemeene regelingen zijn getroffen, opdat met de bijzondere omstandigheden van deze extra-getroffen groep rekening wordt gehouden. De fiscus gaat in dezen te werk, alsof zij nooit van schade gehoord heeft. Aanmaningen en dwangbevelen worden gestuurd, boeten worden soms opgelegd zonder met de feiten rekening te houden.’³⁰ De landelijke overheid had, zoals eerder vermeld, in de loop van 1946 haar beleid aangepast als het ging om de heffing van grondbelasting.³¹ De gemeente Den Haag was echter niet van plan dit landelijke beleid te volgen. De Joodse huiseigenaren die bezwaar maakten, kregen van de Haagse gemeentelijke belastingdienst nul op het rekest. Zij lieten het er niet bij zitten en stapten naar de Haagse Raad van Beroep voor de directe belastingen. De gemeente verweerde zich bij monde van de directeur der gemeentebelastingen, W. Kleijn Molekamp.

Kleijn Molekamp, die als geen ander was ingevoerd in de gemeentelijke financiën en een lange carrière in gemeentelijke dienst achter de rug had, was van meet af aan bij de problematiek betrokken. In de zomer van 1948 resulteerde dit in een notitie aan het stadsbestuur. Daarin betoogde Kleijn Molekamp dat er aan de wettigheid van de opgelegde aanslagen niet getwijfeld hoefde te worden. Het was echter de vraag ‘of de billijkheid gedoogt, dat verdere maatregelen worden genomen om de achterstallige belastingen in te vorderen’. In april 1946 had het college van B en W zich op het standpunt gesteld geen kwijtschelding te verlenen, omdat ‘het nadeel van achterstallige belastingen niet ten laste van de gemeente behoort te komen’, maar onder druk van de vele verzoek- en bezwaarschriften was dit besluit heroverwogen. In afwachting van een definitieve beslissing waren, aldus Kleijn Molekamp, ‘zulks in navolging van de rijksontvanger ten aanzien van de grondbelasting gevolgd gedraglijn’, geen verdere stappen tot invordering ondernomen. Dit betekende dat op 1 juli 1948 de volgende bedragen nog openstonden: 36 posten over het jaar 1943 voor een bedrag van 3.082 gulden, 37 posten over het jaar 1944 voor een bedrag van 5.396 gulden en 135 posten over het jaar 1945 voor een bedrag van 9.392 gulden.³²

Kleijn Molekamp leek dus niet ongevoelig te zijn voor het billijkheidsargument. Leek, want mede onder invloed van het beleid in andere steden – in Rotterdam waren alle straatgeldaanslagen op een kleine 1.000 gulden na voldaan en werden verzoeken om teruggave afgewezen – en verwijzend naar het arrest van de Hoge Raad inzake de Amsterdamse brandverzekeringsbelasting van 19 februari 1947, adviseerde de directeur der gemeentebelastingen alsnog tot invordering over te gaan en afwijzend te reageren op de verzoek- en bezwaarschriften.³³ Aldus werd in de zomer van 1948 door B en W besloten. Het Haagse gemeentebestuur wilde niet opdraaien voor de financiële schade die als gevolg van de anti-Joodse maatregelen was ontstaan. ‘Het komt mij voor,’ aldus Kleijn Molekamp in antwoord op een protest van S. Coppenhagen, de bewindvoerder van R.J. Smit, ‘dat het niet op de weg van de gemeente ligt, om de schade die joodse eigenaren in een bepaald geval leden door oorlogsomstandigheden en Duitse bezetting, te vergoeden.’³⁴

Het was exact hetzelfde argument dat de gemeente Amsterdam hanteerde als het ging om de invordering van achterstallige erfpachtcanon. Coppenhagen was het er niet mee eens en opende de aanval op Kleijn Molekamp door te stellen dat ‘iemand die zoiets thans schrijft, niet de aangewezen man is om hier op te treden. Hoezeer ik ook begaan ben met het lot van de Gemeente Den Haag, die deze f. 19,- zou moeten missen, kan ik mij toch voorstellen dat de schade van den Joodsche eigenaar in kwestie, groter is: namelijk alles, wat hij eens zijn eigendom kon noemen met inbegrip van zijn leven [...]’.³⁵

Zoals gezegd stapte een aantal Joodse huiseigenaren naar de Raad van Beroep. Een van hen was H. Cohen, bewindvoerder van D. Cohen. Alvorens de zaak voor de rechter kwam, had Cohens raadsman, mr. J. Hollander, de bezwaren tegen de aanslag in een brief aan Kleijn Molekamp uiteengezet:

Het bezwaar is hierop gegrond, dat de betreffende percelen gedurende de oorlog in ‘beheer’ zijn geweest bij de ANBO, van welk z.g. ‘beheer’ aantekening is gedaan in de kadastrale leggers. Dit ‘beheer’, hetwelk was gegrond op de Verordening van den voormaligen Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied no. 154/1941

betreffende Joods grondbezit, hield echter in de volledige beschikkingsbevoegdheid over de percelen. Deze verordening had dan ook geen ander doel dan aan de confiscatie van Joods onroerend goed een wettig tintje te verschaffen, hetgeen in de praktijk is gebleken o.m. hieruit, dat de wettige eigenaren nimmer enige opbrengst van hunner onroerende goederen ontvingen, die naar willekeur werden vervreemd of bezwaard en waarvan alle provenuen in onbekende Duitse zakken verdwenen.³⁶

In wezen was er, aldus Hollander, dan ook geen sprake van beheer namens de eigenaren, ‘doch wel [van] een beroving met een poging tot legalisatie daarvan’. Het ging hier dus om de vraag wat de onderbeheerstelling precies behelsde, meer specifiek om de vraag of met de onderbeheerstelling ook het *genot* van het perceel naar de beheerder was overgegaan. Hollander meende van wel en concludeerde dat niet Cohen maar de ANBO als genothebbende moest worden aangemerkt en dus belastingplichtig was: ‘Immers het “beheer” van de ANBO aangekend in de kadastrale legger, hield in, zowel in wezen, als op grond van de bepaling der voormelde verordening, het bezit en het genot van het onroerend goed. Aan de eigenaren waren zowel rechtens als in wezen bezit en genot ontnomen.’³⁷

Het Haagse gemeentebestuur toonde zich niet gevoelig voor de argumenten van Hollander en zou bij zijn besluit blijven straatgeld bij zijn cliënt in te vorderen. Daarop wendde Hollander zich op 6 oktober 1948 tot de Raad van Beroep. Hij herhaalde namens Cohen zijn eerder geformuleerde standpunt, waaraan hij toevoegde dat de directeur der Gemeentebelasting (Kleijn Molekamp) de aanslag had gebaseerd ‘op de enkele overweging, dat de onder beheerstelling het eigendomsrecht van de aangeslagene niet teloor heeft doen gaan’. Dit berustte, aldus Hollander, op een onjuiste uitleg van de onderbeheerstelling, omdat aan het ‘beheer’ van de ANBO geen andere betekenis kon worden gegeven dan ‘gelegaliseerde beroving, welke aan de ANBO niet alleen het bezit en het daaruit voortvloeiende volledige genot verschafte van het onroerend goed, doch ook de volledige beschikkingsbevoegdheid’.³⁸

Kleijn Molekamp bestreed uiteraard deze interpretatie van de onderbeheerstelling. Volgens hem was de oorspronkelijke eigenaar (Cohen)

ook nadat de ANBO het beheer op zich had genomen, formeel eigenaar gebleven, en daarmee was ook het genot (lees: huuropbrengsten enzovoort) op die eigendommen niet verloren gegaan. Dat er in werkelijkheid geen sprake was van ‘genot’ en dat huuropbrengst en dergelijke ‘waar de bezitters recht op hadden, niet werd uitgekeerd, doet hier niet aan af’, aldus de directeur der gemeentebelastingen. Sterker nog, zo vervolgde Kleijn Molekamp zijn betoog, in sommige gevallen werd de opbrengst gebruikt ‘voor verbeteringen aan de eigendommen’. In zijn verweer verwees Kleijn Molekamp naar het arrest van de Hoge Raad inzake de Amsterdamse brandverzekeringsbelasting, en tevens naar de zaak-Simons waarbij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel ‘ondubbelzinnig’ had vastgesteld dat Simons ook over de oorlogsjaren debiteur van de gemeente was gebleven.³⁹

In zijn betoog had Hollander tevens de billijkheid van de invordering ter discussie gesteld. Maar de vraag naar billijkheid deed volgens Kleijn Molekamp niet ter zake, daar ‘straatbelasting een zakelijke belasting is; een belasting die werd ingevorderd ongeacht de exploitatie-uitkomsten’. Kleijn Molekamp besloot met op te merken: ‘Mocht een joodse eigenaar in een bepaald geval door onjuist beheer of anderszins schade hebben geleden, dan kan de Gemeente daarvoor niet aansprakelijk worden gesteld. Het ligt zeker niet op haar weg dergelijke schade, welke het gevolg is van oorlogsomstandigheden en Duitse bezetting, te vergoeden.’⁴⁰

De Raad van Beroep was een andere mening toegedaan en stelde dat Hollander de terechte vraag opwierp wie nu eigenlijk genothebbende was geweest in de oorlogsjaren. In tegenstelling tot de Raad van Beroep in Amsterdam in de brandverzekeringscasus bijna twee jaar eerder, ging de Raad van Beroep in Den Haag uitvoerig op deze kwestie in. Net als in Amsterdam werd ook volgens de bepalingen van de Haagse straatbelastingverordening als genothebbende beschouwd ‘hij die op 1 januari van het belastingjaar in de kadastrale leggers is aangewezen’. Als deze tenaamstelling in het kadaster echter verkeerd was of op dat moment was achterhaald, dan diende ‘met den werkelijken toestand’ rekening te worden gehouden. Hoewel Cohen tijdens de bezetting in de kadastrale leggers als eigenaar van het onroerend goed vermeld was blijven staan, was hier volgens de

Raad van Beroep sprake van een ‘misstelling’, oftewel een onjuiste weergave van de werkelijke situatie. Krachtens art. 8 van vo 154/1941 was de ANBO namelijk bevoegd ‘ten opzichte van het in beheer genomen onroerend goed alle rechtshandelingen te verrichten, inclusief het vervreemden en bezwaren daarvan, terwijl beschikkingen van de “gerechtigde” [de oorspronkelijke eigenaar] nietig waren en geen enkele verplichting tot het doen van rekening en verantwoording jegens de “gerechtigde” bestond’.

De onderbeheerstelling van Joods eigendom kon, aldus de Raad van Beroep van Den Haag, niet anders worden gezien dan als een onderdeel van ‘de Duitse Jodenpolitiek’, met geen ander doel dan ‘bezitsontneming van alle Joodse eigendommen’ ten bate van Duitsland of zijn handlangers. Het beheer ging feitelijk ver uit ‘boven beheer in de gewone zin van het woord’ en was in ieder geval geen beheer ‘voor of namens de gedeposeerde Joodse eigenaar’. De Raad van Beroep concludeerde dat de Joodse eigenaar ‘van alle genot was verstoken’ en daarom niet als belastingplichtige kon worden beschouwd. Fijntjes voegde de Raad hier nog aan toe dat de gemeente Den Haag dit ook wel wist omdat ‘uit eigen wetenschap bekend [was], dat de Gemeente in soortgelijke gevallen de aanslag aanvankelijk heeft opgelegd niet ten laste van de “gerechtigde” maar ten laste van de zogenaamde beheerder en eerst, nadat gebleken was dat bij laatstgenoemde de aanslag niet kon worden ingevorderd, deze stelde ten name van de “gerechtigde”’. Het bezwaar van Cohen was dus gegrond en het omstreden besluit van de gemeente moest worden vernietigd.⁴¹

De gemeente Den Haag wenste zich niet bij deze uitspraak neer te leggen en besloot, gesterkt door het arrest inzake de brandverzekeringsbelasting, de kwestie voor te leggen aan de Hoge Raad.

DE HOOGSTE RECHTER

Op 18 januari 1950 wees de belastingkamer van de Hoge Raad arrest in de zaak-Cohen. Dit arrest bepaalde in hoogste instantie wie nu eigenlijk voor de straatbelasting moest worden aangeslagen: de oorspronkelijke eigenaar of de oorlogsbeheerder. Zoals uit het voorafgaande reeds is gebleken, was het voor de beantwoording van deze vraag van

Het gebouw van de Hoge Raad in Den Haag (foto circa 1930). *Spaarnestad Photo*

doorslaggevende betekenis vast te stellen bij welke partij het genot van het onroerend goed en de daarmee samenhangende belastingplicht tijdens de bezetting hadden berust. Of anders geformuleerd: wat hield de onderbeheerstelling van Joods onroerend goed in juridisch opzicht nu precies in?

De Haagse Raad van Beroep had betoogd dat hier niet sprake was geweest van normaal beheer, maar van een vorm van roof, waarbij de Joodse eigenaar feitelijk alle genot van zijn eigendom was ontzegd. De oorspronkelijke eigenaar was daarom niet belastingplichtig. De gemeente Den Haag was daarentegen van oordeel dat de onderbeheerstelling, hoe verstrekkend die ook geweest mocht zijn, geen overdracht van eigendom of van zakelijke rechten met zich meebracht. Dat bezitsontneming het uiteindelijke doel van de bezetter was geweest, deed hier volgens de gemeente niets aan af, want de toepassing van de Duitse vo 154/1941, waarin het beheer werd geregeld, was op zichzelf niet voldoende geweest om dit doel te bereiken. De directeur der gemeentebelastingen vond dan ook dat de Raad van Beroep de bepalingen van deze Duitse verordening niet op de juiste wijze had geïnterpreteerd.

Aan de hoogste rechter werd gevraagd om in deze kwestie uitsluitsel te geven.

De eerste knoop die de Hoge Raad moest doorhakken, was de vraag of bij dit hoogste rechtscollege, dat belast was met het toezicht op de juiste toepassing van het Nederlandse recht, wel kon worden geklaagd over de interpretatie van een *Duitse* bezettingsmaatregel. Om het antwoord van de Hoge Raad op deze vraag te kunnen begrijpen, is het van belang om nogmaals te kijken naar het Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93), dat regelde wat er met de Duitse verordeningen moest gebeuren. Deze werden in drie lijsten gecategoriseerd: A, B en C. De verordeningen van lijst A werden geacht nimmer van kracht te zijn geweest (art. 16 van E 93), de verordeningen op lijst B traden met de bevrijding buiten werking (art. 17) en die van lijst C werden voorlopig gehandhaafd (art. 18).⁴² De A-lijst bevatte alle anti-Joodse verordeningen, dus ook vo 154/1941 die de onderbeheerstelling van Joods onroerend goed regelde. De Nederlandse herstelwetgever bepaalde dat de A-verordeningen met terugwerkende kracht nietig waren, echter mét de toevoeging, geformuleerd in art. 30 van E 93, dat aan de nietigheid van deze verordeningen geen rechten konden worden ontleend ‘zolang geen bijzondere voorziening [d.i. een minnelijke regeling of een uitspraak van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel] is getroffen omtrent de regeling of opheffing van de gevolgen daarvan’.⁴³

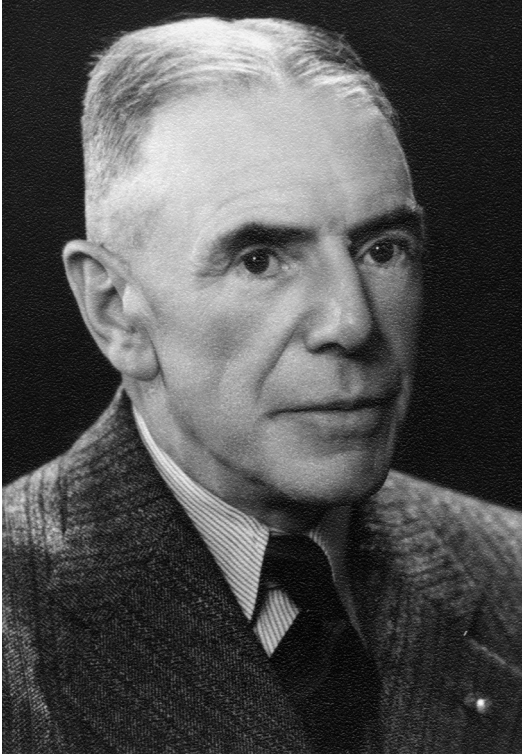
Zolang er geen bijzondere voorziening van rechtsherstel was getroffen, aldus de Hoge Raad, moet ‘de rechter bij de beoordeling van de rechtsgevolgen van handelingen, welke gegrond waren op een bezettingsregeling voorkomende op lijst A. die regeling [...] toepassen alsof zij wel van kracht ware geweest’. In zo’n geval moest een dergelijke bezettingsregeling voorlopig als ‘wet’ worden beschouwd. Deze redenering had als merkwaardige consequentie dat een Duitse A-verordening die geacht werd volgens art. 16 van besluit E 93 ‘nimmer van kracht te zijn geweest’, volgens art. 30 van datzelfde besluit via de achterdeur plots als (tijdelijke) wet weer opdook. In de zaak-Cohen was het beheer van de ANBO over het eigendom na de oorlog opgeheven (art. 90 van besluit E 100) zonder dat er een ‘bijzondere voorziening van rechtsherstel’ was getroffen. Volgens de redenering van de Hoge Raad diende de vo 154/1941 in dit geval dus als Nederlandse wet te worden

beschouwd. Dat betekende dat over een verkeerde toepassing daarvan in cassatie bij de Hoge Raad kon worden geklaagd.⁴⁴

Nu het vraagstuk van de ontvankelijkheid was opgehelderd, kon de Hoge Raad zich daadwerkelijk buigen over de Duitse maatregelen inzake het Joodse onroerend goed. De bezettende macht had, zo constateerde de Hoge Raad, niet gekozen voor het confisceren van het volledig eigendomsrecht van het Joodse huizenbezit (in het arrest werd hiervoor de term ‘naasting’ gebruikt), maar voor een ‘minder ver strekkende maatregel’, namelijk onderbeheerstelling. De vo 154/1941 verleende weliswaar verregaande bevoegdheden aan de NGV, maar ‘zolang [deze regeling] niet, in het kader van de politiek van den bezetter tegen de Joden, door vervreemding door den beheerder dan wel door andere regelingen van den bezetter ten opzichte van de Joodse onroerende goederen zijn gevolgd’, ging ‘noch het eigendom noch het recht van bezit van die goederen voor belanghebbende verloren’. Met andere woorden, uitgaande van de bepalingen van vo 154/1941 bleef, zolang een pand onder beheer stond en niet aan derden was doorverkocht, de oorspronkelijke eigenaar formeel de eigenaar en bezitter, en daarmee tevens belastingplichtig.⁴⁵

De Hoge Raad beklemtoonde in zijn betoog dat de wijze waarop na de bevrijding op grond van art. 90 van besluit E 100 het beheer over Joods eigendom was opgeheven, in overeenstemming was met zijn conclusie. Daarbij werd er namelijk in de praktijk van uitgegaan dat voor deze niet verkochte goederen ‘rechtsherstel niet nodig was, omdat zij zonder meer ter beschikking stonden van de [oorspronkelijke] rechthebbenden, die steeds eigenaar en bezitter waren gebleven’. De eigendommen waren, aldus de Hoge Raad, weer aan de oorspronkelijke eigenaren teruggegeven zonder dat daarvoor een juridisch ‘herstel in onrechtmatig ontnomen rechten’ nodig werd geacht omdat die rechten hun immers formeel nooit waren ontnomen.⁴⁶

Slechts één kleine opening werd de eiser door de Hoge Raad geboden. Het hoogste rechtscollege erkende dat ‘in onderscheidene gevallen een aanslag als de onderhavige tot een onbillijke heffing kan leiden’. Het was hier echter niet aan de rechter om uitkomst te bieden, maar ‘slechts aan de heffende gemeente zelve’. In dit verband wees de Hoge Raad op het beleid van de minister van Financiën ten aanzien

N.C.M.A. van den Dries,
lid van de belastingkamer
van de Hoge Raad
(foto circa 1955).
*Collectie Haags
Gemeentearchief*

van de invordering van grondbelasting, daarmee suggererend dat de gemeente Den Haag mogelijk een soortgelijke regeling voor wat betreft straatbelasting zou kunnen treffen.⁴⁷ Verder wilde de Hoge Raad niet gaan. Dat paste ook niet in zijn taakopvatting, zoals dat in 1945 uiteen was gezet door mr. N.C.M.A. van den Dries, een van de leden van de belastingkamer van de Hoge Raad in de zaak-Cohen.

Van den Dries was tijdens de bezetting als raadsheer aangebleven en had in 1945 een apologie geschreven over de Hoge Raad tijdens de Duitse bezetting. Daarin beklemtoonde hij dat deze rechtsprekende instantie geen politiek college was. Van den Dries schreef:

Het zij dan ook met nadruk gezegd: de functie van den Hoogen Raad is geen andere dan die van een opperste gerechtshof, dat langs den weg van rechtspraak in de bij hem aangebrachte gedingen en door

toezicht op de leden der gerechtelijke macht waakt voor nakoming der wetten. Van zijn instelling af heeft hij zich onthouden en moeten onthouden van iedere inmenging in aangelegenheden van de Uitvoerende macht en de Wetgevende macht, gelijk deze staatsorganen op hunne beurt, wil men den rechtsstaat in stand houden, zich van inmenging in de rechtspraak moeten onthouden.⁴⁸

De Hoge Raad diende zich, aldus Van den Dries, te beperken tot een strikte toetsing van de naleving van de letter der wet, zonder zich te bekommeren om de rechtvaardigheid of wenselijkheid daarvan. Dat laatste behoorde immers tot het domein van de politiek. Conform deze zienswijze vernietigde de Hoge Raad de uitspraak van de Raad van Beroep in Den Haag en handhaafde het besluit van de directeur der Gemeentebelastingen.⁴⁹

Maar net zoals Van den Dries' verdediging van de Hoge Raad tijdens de bezetting tot felle kritiek leidde – de Leidse hoogleraar R.P. Cleveringa, die in 1940 had geprotesteerd tegen het ontslag van zijn Joodse collega prof.mr. Meijers, had voor die apologie maar één kwalificatie: 'walgelijk'⁵⁰ – kon ook het arrest inzake straatbelasting van Van den Dries c.s. niet bij iedereen de toets der kritiek doorstaan. Het arrest van 18 januari 1950, zoals gepubliceerd in *Nederlandse Jurisprudentie* 1950, werd namelijk voorzien van een annotatie. Ondertekend door 'D.J.V.', de initialen van D.J. Veegens, op dat moment lid van de bijzondere raad van cassatie en tevens plaatsvervangend landsadvocaat. Veegens annoteerde met enige frequentie arresten, en zijn initialen stonden in de wandelgangen dan ook al gauw voor 'De Juiste Visie', volgens collega's niet ten onrechte, omdat hij 'dikwijls op overtuigende wijze mankementen in arresten van de Hoge Raad' blootlegde.⁵¹

Veegens stond alom bekend als kritisch en intelligent. In december 1943 was hij bij een razzia opgepakt (hij had zich niet gemeld als reserveofficier) en hij bracht de rest van de oorlog in krijgsgevangenschap door. Volgens de overlevering kon hij blind simultaan schaken. Hij lag, naar eigen zeggen, 'achterover op zijn brits, met gesloten ogen, en dicteerde de stellingen van zijn stukken op het bord'. Zoals een schaker die via 'zuiver verstandelijke kanalen' een partij speelt, zo beoordeelde Veegens juridische vraagstukken, echter zonder daarbij 'het vlees en

D.J. Veegens, prominent jurist (foto uit 1952).
Collectie Joggli Meihuizen

bloed van de emoties en de waarderingen eromheen' buiten beschouwing te laten.⁵² Hij typeerde het arrest over straatbelasting als 'de opmerkelijkste bijdrage' van de Hoge Raad 'tot de juridische afwikkeling van oorlog en bezetting' door de 'strikte toepassing' van het Besluit Bezettingsmaatregelen. In die toepassing duldde de Hoge Raad, aldus Veegens, 'geen uitlegging buiten de grammaticale en de systematische', sterker nog, deze werd doorgevoerd 'tot haar uiterste consequentie'.

Dat een Duitse A-verordening door een strikte interpretatie van art. 30 van E 93 alsnog tijdelijk werd gelegaliseerd, vond Veegens onverteerbaar. 'Was de veronderstelling niet aannemelijker geweest,' stelde hij retorisch, 'dat de [Nederlandse] besluitwetgever in geen geval de ten dode opgeschreven Duitse roofverordeningen tussen vonnis en executie onder den hoede van de hoogste Nederlandsen rechter heeft willen stellen?' Met andere woorden, Veegens meende dat de Hoge

Raad het cassatieberoep ten onrechte ontvankelijk had verklaard. Hij stelde dat de bepalingen van de wetsbesluiten E 93 en E 100 genoeg aanknopingspunten boden om te concluderen dat ‘een tijdelijke bevestiging van het onrecht der A-verordeningen’ nooit de bedoeling van de wetgever kan zijn geweest. ‘Wellicht zou de dogmatische geslotenheid van ’s H.R.’s rechtspraak bij deze oplossing hebben geleden, maar dit zou ruimschoots zijn opgewogen door een winst in overtuigingskracht. Ondanks alle juridische dialectiek zal het velen moeite kosten te beamen, dat de georganiseerde ontrenting van een bevolkingsgroep voor den Nederlandse rechter “wet” kan zijn.’⁵³

De uitleg die de Hoge Raad had gegeven aan vo 154/1941 ‘bevredigt evenmin’, zo vervolgde Veegens met gevoel voor understatement zijn commentaar. Deze verordening gaf de ‘Verwalters’ een uitgebreid mandaat, die ‘alle beheersdaden, zo in als buiten rechte’ omvatte, inclusief de bevoegdheid om het onroerend goed te vervreemden of te bezwaren. De Joodse eigenaar was daartegenover machteloos: ‘Naar enig recht van de gedeposeerde [...], b.v. op verantwoording van revenuen en opbrengsten, zoekt men in de verordening tevergeefs’. Dit was, aldus Veegens, ‘geen willekeurig verzuim, maar een welbewust gekozen vorm van ontzetting uit het bezit’. Volgens Veegens was slechts één conclusie mogelijk: alles ‘wees m.i. ondubbelzinnig op belastingplicht van den “Verwalter” als genothebende krachtens zake-lijk recht van bezit’.⁵⁴

Ten slotte bestreed Veegens de aanname van de Hoge Raad dat diens interpretaties in overeenstemming waren met de praktijk van teruggave van onder beheer gestelde en niet verkochte onroerende goederen. Volgens de Hoge Raad was gebleken dat rechtsherstel in die gevallen niet nodig werd geacht, omdat de desbetreffende eigendommen niet vervreemd waren en de oorspronkelijke rechthebbenden dus eigenaar en bezitter waren gebleven. Veegens dacht hier anders over. Art. 90 van besluit E 100, op basis waarvan het beheer door de NGV of de ANBO werd opgeheven, bepaalde weliswaar dat de door de bezetter aangestelde oorlogsbeheerder zijn bevoegdheid tot vertegenwoordiging verloor, maar dat hield volgens Veegens nog geen terugkeer van het feitelijke bezit naar de oorspronkelijke eigenaren in. In de ogen van Veegens moest de medewerking van de naoorlogse beheerders van de

NGV-boedel aan de soepele teruggave van Joods eigendom slechts worden gezien ‘als een erkenning van het van rechtswege vervallen van een bezettingsbeslissing’ (namelijk van de onderbeheerstelling door de NGV krachtens vo 154/1941) of als ‘een vrijwillig rechtsherstel’, waarbij van een ‘bijzondere voorziening’ werd afgezien. Bij geen van beide opvattingen was echter sprake van een bevestiging van de zienswijze van de Hoge Raad. Veegens meende dat voor de onder beheer gestelde, niet-verkochte panden van Joodse eigenaren, in tegenstelling tot wat de Hoge Raad beweerde, eveneens een vorm van herstel van de oorspronkelijke eigendomsverhoudingen nodig was. Naar zijn oordeel zou het alleen in het geval van *volledig* rechtsherstel met terugwerkende kracht gerechtvaardigd zijn om de oorspronkelijke eigenaar de achterstallige belasting te laten betalen.⁵⁵

Als het dus aan Veegens had gelegen, had de Hoge Raad zich voor het cassatieberoep van de gemeente Den Haag niet ontvankelijk verklaard. Voor de Joodse huiseigenaren moet het commentaar van Veegens – als zij daar al kennis van hebben genomen – een schrale troost zijn geweest. Zij waren hoe dan ook door de Hoge Raad in het ongelijk gesteld en draaiden op voor de achterstallige straatbelasting. Met het arrest verdween het onderwerp tevens van de agenda. Hetzelfde gebeurde met de erfpachtcanon, waar, na de kwijtschelding van (maximaal) de helft van de boete, de Joodse huiseigenaren zich genoodzaakt zagen zich neer te leggen bij de gang van zaken. Voor zover is na te gaan, werd in de landelijke dagbladpers noch aan straatbelasting, noch aan de erfpachtcanon (en -boete) inkt verspild. Het was pas in 2013, toen de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam (OGA) werden gedigitaliseerd, dat deze onderwerpen (per toeval) werden herontdekt. Toen was er inmiddels sprake van een heel ander maatschappelijk klimaat.

HOOFDSTUK 6

EEN NIEUW HOOFDSTUK

De Nederlandse samenleving was in de eerste decennia na de oorlog een andere dan tegenwoordig. De periode na de bevrijding stond in het teken van het herstel en de wederopbouw van de samenleving als geheel. Het waren de ‘jaren van tucht en ascese’, een combinatie van hard werken en het accepteren van materiële ontberingen. De nadruk lag daarbij sterk op de collectieve inspanning, conform het motto ‘Samen de oorlog doorstaan, nu ook samen aan de wederopbouw’. Niet achteromkijken, maar de blik op de toekomst richten, dat was het devies.¹ ‘Eerst feest,’ vond de niet-Joodse journaliste Willy Wielek, die tijdens de oorlog actief was geweest in het verzet. Tot ongeloof van de ex-concentratiekampgevangene Eddy de Wind, die er geen begrip voor kon opbrengen dat er met zoveel doden feest kon worden gevierd. De huisarts Lankhout, die zelf de kampen had overleefd, besteedde veel zorg aan zijn patiënten, maar sloot zich af voor verhalen over vermoorde partners, kinderen, familie of vrienden. ‘Ik wilde er niets mee te maken hebben, die mensen waren er en ze moesten dankbaar zijn dát ze er waren en ze moesten er maar wat van zien te maken.’ Het zou ruim twintig jaar duren voordat Lankhout ‘enigszins begrip’ kon opbrengen ‘voor het drama van het individu’ in zijn praktijk.²

VAN COLLECTIEF VERZET NAAR COLLECTIEVE SCHULD

Dankbaarheid was dus niet alleen een argument dat tegen Joodse oorlogsslachtoffers werd gebruikt als ze voor hun eigen belangen opkwamen, maar kon er tevens toe leiden dat er het zwijgen toe werd gedaan om ‘er maar wat van te maken’. Kon of wilde Lankhout zich niet in-

leven in de lotgevallen van zijn patiënten, bestuurders leken dit ook niet te doen. Volgens de politicoloog Ido de Haan in zijn boek *Na de ondergang* waren zij daartoe ‘niet in staat’. ‘De resten van het Joodse leven’ werden beschouwd als ‘niet meer dan rommel die nog opgeruimd moest worden’.³ Letterlijk betrof die rommel de oude Jodenbuurt, die door plundering tijdens de Hongerwinter tot een bouwput was verworden. In juni 1946 presenteerde B en W het Basisplan vernieuwing voormalige Jodenbuurt aan de gemeenteraad:

Gelijk Uw College bekend is, heeft de ontvolking van de voormalige Jodenbuurt gedurende de bezettingsjaren, geleid tot den afbraak en vernieling van een groot aantal panden. In totaal werden rond 330 percelen gesloopt, hoofdzakelijk gelegen aan de Jodenbreestraat, de Rapenburgerstraat en de Muiderstraat, en het wijkje tuschen het Waterlooplein en de Zwanenburgerstraat.⁴

Het stadsbestuur meende dat er geen sprake kon zijn van het op identieke wijze herbouwen ‘van wat verloren is gegaan’, omdat daaraan te veel bezwaren kleefden van ‘socialen, stedenbouwkundigen en verkeers-technischen aard’. De buurt vertoonde naar de maatstaven van de huidige tijd een

[...] ontoelaatbare vermenging van woon- en bedrijfsgelegenheid, een dichte opeenhoping van gebouwen – smalle straten, ondiepe bouwblokken met veelal bebouwde achtererven – en liet onvoldoende ruimte, om het er door gaande drukke verkeer tuschen Oost en Centrum op eenigzins bevredigende wijze te verwerken. Wij meenden derhalve, dat thans de gelegenheid moest worden aangegrepen, de buurt tot een geheel nieuw leven te brengen en wel op zoodanige wijze, dat niet alleen de oude bezwaren zouden worden ondervangen, doch vooral, dat zij uit haar sfeer van onaanzienlijke achterbuurt zou worden opgeheven tot een waardig element van onze binnenstad.⁵

De wijze waarop de gemeente Amsterdam met voortvarendheid plannen maakte voor de sanering van de Jodenbuurt, lijkt representatief voor de wijze waarop het stadsbestuur meende de achterstallige rekeningen van

de erfpachtcanon en straatgeld te moeten invorderen. Ook hier stond sanering op de eerste plaats, en wel van de gemeentefinanciën, ongeacht wat degenen die aansprakelijk werden gesteld hadden meegemaakt.

Het grote verschil tussen toen en nu, aldus de historicus Martin Bossenbroek in *De Meelstreep*, was dat het ‘uitzonderlijke van het joodse oorlogsleed heden ten dage wetenschappelijk, politiek en maatschappelijk volledig wordt erkend, en publiekelijk beklemtoond. Direct na de oorlog was de Nederlandse samenleving daar nog niet aan toe.’ Bossenbroek meent dat dit, behalve in het bewuste beleid van de regering om het algemene belang van de natie boven het belang van een specifieke bevolkingsgroep te stellen, mede een oorzaak vond in een ‘massapsychologisch mechanisme’ waarbij erkenning van de bijzondere slachtofferstatus de niet-Joodse Nederlanders zou ‘hebben geconfronteerd met de vraag naar hun eigen medeschuldigheid, nalatigheid of onverschilligheid’.⁶ Tevens signaleert hij dat de naoorlogse samenleving werd gekenmerkt door een wijdverbreid streven naar ‘gewoon doen’ en een ‘flinkheidscultuur’, ook bij veel oorlogsslachtoffers zelf. ‘Pijn of verdriet [werd] verbeterd’, ‘ongemak in stilte gedragen’ en iedereen hield zich voor de ander groot.⁷ De historicus Hans Blom heeft geconstateerd dat het naoorlogse wederopbouwethos een zich steeds verder afkeren van de oorlog met zich mee heeft gebracht. ‘Voor zover [de oorlog] een rol speelde,’ stelde Blom, ‘ging het om privé-zaken, die ieder zelf maar moest oplossen.’ In dat licht bezien was de geringe aandacht voor de Jodenvervolgving een onderdeel van een veel breder verschijnsel, namelijk van de na 1945 snel verminderende algemene belangstelling voor ‘oorlogsvraagstukken’, ‘of althans van een neiging deze “oorlogsvraagstukken” niet tot publieke zaak van de eerste orde te maken’.⁸

Ook de openstaande rekeningen hebben nauwelijks tot fundamentele discussies in het politiek-publieke domein geleid. De lokale overheid beschouwde de financiële afwikkeling van de bezettingstijd, conform Bloms analyse, vooral als een privéprobleem van de betrokken huiseigenaar en achtte daarin voor zichzelf geen rol weggelegd, ook niet omdat bestuurders zich niet verantwoordelijk voelden voor de financiële schade die als gevolg van de anti-Joodse maatregelen was ontstaan. Daar had de gemeente bovendien – zo meende zijzelf – net zo goed onder te lijden gehad. In dit verband is er een opvallende con-

tinuïteit te constateren tussen het gemeentelijk beleid tijdens en na de bezetting. Financiële afwegingen hadden prioriteit, of het nu ging om het innen van erfpachtcanon en belastingen of de kosten die gemoeid waren met schade die was ontstaan door plundering en roof.

Overwegingen van financiële aard mogen dan een belangrijke rol gespeeld hebben, toch lijkt dit nog geen afdoende verklaring te bieden voor de principiële halsstarrigheid waarmee gemeenten over het algemeen vasthielden aan de invorderingen van achterstalligheid die buiten de schuld van de Joodse oorlogsslachtoffers was ontstaan, zelfs als het om relatief bescheiden bedragen ging. De vraag dringt zich op of antisemitische sentimenten bij de besluitvorming een rol hebben gespeeld, niet alleen bij het koppige optreden van de lokale overheden, maar ook bij het reeds in Londen genomen besluit om in de naoorlogse opvang geen onderscheid te maken tussen Joodse en niet-Joodse oorlogsslachtoffers. Een duidelijk antwoord is lastig te geven. De Jong geeft weliswaar een aantal pijnlijke voorbeelden van ‘een zekere afkeer van Joden’ onder de Nederlanders in Londen, maar voegde hieraan toe: ‘Het is moeilijk schrijven over dit alles: antisemitisme was (en is) vaak ongrijpbaar.’

In zijn rapport over rechtsherstel is P.W. Klein eveneens voorzichtig wanneer hij schrijft over het besluit van de regering in Londen om aan Joodse oorlogsslachtoffers geen specifieke hulp te verlenen. ‘Mogelijk speelde antisemitisme daarbij een rol. Het is evenwel onwaarschijnlijk dat zulke gevoelens vat kregen op de besluitvorming. Voor zover dat het geval was is dat niet met zekerheid aantoonbaar.’⁹ Bepaalde uitspraken van lokale ambtenaren over Joodse belanghebbenden – dat ze ‘het onderste uit de kan willen hebben’ en ‘van de erfenis wel de baten, doch niet de lasten accepteren’, en dat bij hen ‘slechts zelden van armoede sprake’ was – zouden eveneens op anti-Joodse vooroordelen kunnen wijzen. Maar hoewel uit onderzoek van Gans en anderen is gebleken dat het antisemitisme na de oorlog bepaald niet was verdwenen, is ook hier voorzichtigheid geboden. Het waren tenslotte niet alleen Joodse oorlogsslachtoffers die te kampen hadden met de onbuigzaamheid van gemeenteambtenaren.

Voor de gemeentelijke vasthoudendheid aan de vorderingen is dan ook een andere verklaring mogelijk. Hiervoor moeten we te rade gaan bij de Duitse socioloog Max Weber, die de opkomst van de bureaucratie

in de Europese samenlevingen diepgaand geanalyseerd heeft. Dit ambtelijke bestuursstelsel, dat volgens Weber te verkiezen was boven eerdere systemen (denk aan het feodale stelsel, het stelsel van cliëntisme enzovoort), wordt gekenmerkt door een rationeel-legaal gezag dat efficiënt kan opereren door heldere regels, vastgelegde procedures, de verdeling van verantwoordelijkheid en hiërarchische en onpersoonlijke relaties. De uitvoerende ambtenaren worden betaald uit openbare middelen en kunnen zich dus permitteren neutraal te zijn. In de ideale vorm opereert een bureaucratie volgens Weber op een volkomen gevoelloze manier: ‘Ihre spezifische [...] Eigenart entwickelt sie um so vollkommener, je mehr sie sich “entmenschlicht”, je vollkommener [...] ihr [...] die Ausschaltung von Liebe, Hass und allen rein persönlichen, überhaupt allen irrationalen, dem Kalkül sich entziehenden, Empfindungselementen aus der Erledigung der Amtsgeschäfte, gelingt.’ Een goede ambtelijke regel was ‘algemeen geldig, rationeel inzichtelijk’ en mocht niet ‘door sentimenten worden gerelativeerd’.¹⁰

De visie van Weber heeft in het algemeen ook de Nederlandse ambtenaar sterk beïnvloed.¹¹ In dit verband is bijvoorbeeld de opmerking van Feber in de Haagse gemeenteraad interessant. Hij verklaarde dat bestuurders zich niet konden veroorloven om zich te laten leiden door ‘bewogenheidsmotieven’. En hoewel De Graaf, de eigenzinnige Amsterdamse directeur van de Dienst Publieke Werken, het begrijpelijk vond dat Joodse erfpachters de invorderingen van achterstallige erfpachtcanon als onbillijk ervoeren, was de regelgeving volgens hem op dat punt volstrekt helder. Kortom, zakelijke argumenten lieten naar goed weberiaans voorbeeld in de ogen van consciëntieuze bureaucraten een ruimhartiger beleid op grond van subjectieve criteria eenvoudigweg niet toe. Het moge duidelijk zijn dat het klassieke bureaucratistische bestuursstelsel ook een keerzijde heeft. In de kwestie van de openstaande rekeningen zijn de nadelen van het rationeel-legaal gezag nadrukkelijk op de voorgrond getreden: doorgeschoten formalisme en een bijna dwangmatige gelijke behandeling van ongelijke gevallen.¹²

Het overheersende belang dat de door Weber geanalyseerde bestuursstructuur hechtte aan rechtsgelijkheid, en de algemene geldigheid van wet- en regelgeving, werd in Nederland nog eens gesterkt door een nationale invulling van de herinnering aan de oorlog, waarin weinig ruim-

te was voor de specifieke ervaringen van de Joodse oorlogslachtoffers. Dit blijkt uit het naoorlogse monumentenbeleid, waarbij gedenktekens vooral nationaal en positief moesten zijn. Het blijkt ook uit de integrale aanpak van de hulpverlening, waarbij de wederopbouw van de Nederlandse natie vooropstond. Het land was zwaar getroffen door de bezetting, in het bijzonder in het laatste oorlogsjaar waarin op grote schaal was geplunderd en vernield, en enkele tienduizenden mensen het leven hadden gelaten door de Hongerwinter. De oorlogsellende bleef, met andere woorden, ook niet-Joodse Nederlanders niet bespaard. Ima Spanjaard concludeerde ‘dat wat je had meegemaakt voor ieder het ergste is’. Nadat ze, net terug uit ‘Polen’, bij een huis had aangebeld om iets te drinken te vragen, gaven de bewoners haar te verstaan: ‘Vertelt u me niets over de kampen. Wij hebben de oorlog óók meegemaakt. Wij hadden de hele Hongerwinter maar één kilo aardappelen per week.’¹³

Nog in de jaren zestig, toen er na moeizame onderhandelingen tussen de Nederlandse regering en de Duitse Bondsrepubliek een bedrag van 125 miljoen gulden schadevergoeding (*Wiedergutmachung*) ter beschikking werd gesteld voor degenen die waren vervolgd op basis van ras, geloof of wereldbeschouwing, werd de Joodse gemeenschap van regeringszijde te kennen gegeven dat ze er beter aan deed haar ongenoegen over het besluit dat ook de verzetsstrijders in dit bedrag zouden meedelen – een groep die tijdens de onderhandelingen buiten de schadevergoedingsregeling was gevallen – binnenskamers te houden. De Joodse vertegenwoordigers kregen zelfs te horen dat hun instemming met dit besluit als ‘een mooie geste’ zou worden gezien voor alles wat er al ‘voor de Joden was gedaan’, en de Joodse gemeenschap zou zich ‘in een heel moeilijke positie manoeuvreren wanneer zij zou willen stellen, dat de uitkeringen niet voor verzetslachtoffers bestemd zijn’. Verzetsstrijders hadden destijds nog een onaantastbare positie en de notie van ‘Nederland verzetsland’ was nog nauwelijks geschonden. De Joodse gemeenschap – het ging hier om de vertegenwoordigers van de drie Joodse kerkgenootschappen – besloot dan ook, om haar kritiek voor zich te houden omdat dit ‘geen sympathieke indruk [zou] maken’.¹⁴

In het midden van de jaren zestig kwam de omslag. Een nieuwe generatie zette vraagtekens bij de rol die Nederlanders hadden gespeeld in de oorlog, en de weerstand die ze hadden geboden tegen de Duitse

vervolgingsmaatregelen. In *Ondergang* schetste Presser – overigens wél behorend tot de oorlogsgeneratie – een beeld van een Nederlandse bevolking die in meerderheid passief had toegekeken toen haar Joodse landgenoten werden gedeporteerd. Drie jaar na de verschijning van *Ondergang*, op de Auschwitzherdenking van 28 januari 1968, klaagde schrijver-dichter Ed. Hoornik het Nederlandse overheidsbeleid jegens Joodse oorlogsslachtoffers aan. Auschwitz, zo betoogde hij, was ‘beschaamd zijn’ en ‘niet alleen om wat er is gebeurd, maar om wat er gebeurt’. Hoewel Hoornik begreep dat Auschwitz nauwelijks voorstelbaar was voor wie er niet geweest was, zoals hijzelf – ‘maar ik kan Auschwitz niet halen, ik tast, ik vermoed, maar ik ben al een blinde die over kleuren spreekt’ – en de overheid in die zin ook niet de maat kon worden genomen, moest men dat wel doen als het ging om wat er gedaan kon worden voor de ‘chronische zieken, de invaliden, de psychisch gestoorden, de vroegtijdig verouderden, van wie een kind kan zien dat ze moeten worden geholpen en die we nu al drieëntwintig jaar in de kou van Auschwitz laten staan’.¹⁵ Het ‘in de kou laten staan’ bleef vanaf die tijd een terugkerend thema in het maatschappelijke debat over de bejegening van Joodse oorlogsslachtoffers.

De Britse historicus Martin Conway noemde de periode vanaf eind jaren zestig een periode van schuld, waarbij het nationalisme en patriottisme die voordien dominant waren geweest, werden verdrongen door aandacht voor verliezers en collectieve zwakte.¹⁶ Deze ontwikkeling leidde tot de publieke erkenning van het Joodse oorlogsslachtofferschap. Deze verschuiving had belangrijke consequenties voor de wijze waarop met de erfenis van de Tweede Wereldoorlog werd omgegaan. Het was in het debat over de gratiëring van de Drie van Breda – de laatste Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap – in 1972 dat overwegingen van juridische aard het aflegden tegen moreel-emotionele argumenten.¹⁷ Na 27 jaar gevangenschap hadden ‘de drie’ hun straf uitgezeten – levenslang was destijds twintig jaar – en de Hoge Raad had op de gratieverzoeken van F.H. aus der Fünften, F. Fischer en J.J. Kotälla positief geadviseerd. Onder invloed van massaal protest zouden ‘de drie’ echter geen gratie krijgen. Het sociaaldemocratische Tweede Kamerlid Joop Voogd, die een motie indiende waarin hij het kabinet verzocht het voornemen tot gratiëring

niet uit te voeren, motiveerde zijn standpunt in een terugblik als volgt. Hij had het niet voor zijn rekening willen nemen dat degenen ‘die door de hel heen zijn gekomen [...] opnieuw de hel beleven op het moment dat die drie vrij worden gelaten’. Hij was ‘niet bereid, ook niet voor de zuiverheid van het Nederlandse rechtsbestel’, om mensen die de hel hadden overleefd die prijs te laten betalen. Voogd meende dat de vervolgingslachtoffers niet opnieuw in de steek konden worden gelaten, waarmee hij dus feitelijk stelde dat dit eerder wel was gebeurd.¹⁸

De kritische reflectie op het verleden beperkte zich niet tot de bezettingstijd, maar breidde zich vanaf eind jaren tachtig uit met onderzoeken over terugkeer, opvang en rechtsherstel na de oorlog.¹⁹ In een artikel in de *Groene Amsterdammer* uit 1999 vroeg De Haan zich af waarom allerlei financieel-juridische zaken ‘die vaak al dertig, veertig jaar geleden beklonken leken’ opnieuw ter discussie werden gesteld. Volgens hem lag het antwoord op deze vraag in de strijd om de publieke erkenning van het leed van de Joden ‘die de laatste jaren is uitgemond in een harde concurrentieslag met andere groepen van slachtoffers’ waarbij ‘de standing van het joodse slachtoffer’ aan slijtage onderhevig leek te zijn. De Haan doelde hier onder meer op overheidsuitkeringen ten behoeve van invalide oorlogsslachtoffers die zich aanvankelijk beperkten tot de vervolgdgen (de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers 1940-1945 (wuv) uit 1973), maar in de jaren tachtig werden uitgebreid naar andere groepen.²⁰

De Haan uitte zijn verbazing in 1999, op het hoogtepunt van de discussies naar aanleiding van het werk van de onderzoekscommissies-Van Kemenade, -Kordes en -Scholten, en kon nog niet bevroeden dat dit hoofdstuk ook na 1999 allerm minst was afgesloten. Opvallend is daarbij dat in de berichtgeving over de achterstallige erfpachtcanon en bijbehorende boete van slijtage geen sprake lijkt te zijn. Deze kwesties, die in de eerste decennia na de oorlog in de media geen aandacht kregen, kunnen nu rekenen op ruime publieke belangstelling.

Twee dominante discoursen, die elkaar ook nog eens versterkten, waren er na 1945 verantwoordelijk voor dat er voor reflectie op het eigen optreden destijds nauwelijks plaats leek te zijn. Het eerste was die van het collectieve verzet tegen de Duitse overheersers. In 1947 ontving burgemeester d’Ailly die een jaar eerder De Boer was opgevolgd, uit handen van koningin Wilhelmina de nieuwe stadsvlag. Amsterdam

Boven: Koningin Wilhelmina schenkt Amsterdam een nieuwe stadsvlag, 1947. Naast de koningin loopt burgemeester A.J. d'Ailly. *Stadsarchief Amsterdam*

Rechts: De nieuwe stadsvlag wordt op het Damplantsoen door leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) geheesen. *Stadsarchief Amsterdam*

mocht aan zijn stadswapen het devies ‘Vastberaden, heldhaftig, barmhartig’ toevoegen. Naar aanleiding van het vaandel, dat was toegekend vanwege de Februaristaking, hield d’Ailly een gloedvolle rede. Daarin typeerde hij de oorlogsjaren als een periode waarin was gebleken dat ‘het Nederlandse, het Amsterdamse volk geen slap volk was geworden’, en sprak hij van een ‘onverzettelijkheid’ die ‘van geen buigen weet’. Ook al mocht ‘onze generatie’ er zich volgens d’Ailly ‘niet op beroemen, dat allen helden zijn geweest’, toch toonde ‘het overgrote deel van ons Nederlanders, van ons Amsterdammers [...] zich bestand tegen het zware juk, dat hun werd opgelegd’. Amsterdam had het in vergelijking met andere steden ‘wel zeer zwaar’ gehad, aldus d’Ailly omdat deze stad,

[...] die prat ging op zijn rechten, fier op zijn democratische beginselen, trots op zijn vrijheid, welk het aan ballingen kon verlenen, moest ondervinden, dat duizenden en duizenden Joodse medeburgers op gewelddadige wijze werden weggevoerd om een lot te ondergaan, dat de afschuwelijkste fantasie zich nauwelijks voor kan stellen. Amsterdam zag het aan, hoe deze burgers en burgeressen op beestachtige wijze werden bijeengedreven, hoe zij werden mishandeld en gekrenkt. Maar Amsterdam kon en wilde het niet aanzien; het berustte niet; het verzette zich tegen de onderdrukker; het volk stond op; het wist en begreep wat het riskeerde. Hier gold geen afwegen van belangen; hier werd niet gewikt en gewogen; hier kwam de oer-menselijkheid van het Amsterdamse volk tot uiting; het verhieft zich tegen de bezetters; het stond op; het toonde metterdaad, dat woorden van medelijden geen ijdele klanken waren.²¹

Het tweede dominante discours drukte de opvatting uit dat de Jodenvervolgung een misdaad was die in naam van het nationaalsocialisme was begaan, en waarvoor de Nederlanders derhalve geen verantwoordelijkheid droegen. Dit thema stak ook steeds de kop op in de correspondentie tussen d’Ailly’s stadsbestuur (van 1946 tot 1957) en Joodse oorlogsslachtoffers met betrekking tot de gemeentelijke heffingen. Wie zijn beklag deed, kreeg te verstaan dat het toch niet zo kon zijn dat de gemeente Amsterdam zou moeten opdraaien voor schade die buiten

haar schuld was ontstaan. Het naoorlogse gemeentebestuur waste zijn handen in onschuld.

Van onschuld is zeventig jaar na dato geen sprake meer. Er heeft zich in de collectieve beeldvorming een verschuiving voorgedaan van ‘Nederland verzetsland’ naar ‘Nederland deportatieland’, en het gevoel van trots bij de gedachte aan het nationaal verzet heeft bij velen plaatsgemaakt voor een gevoel van schaamte voor de aanpassing en lijdelijkheid van brede lagen van de Nederlandse bevolking. Deze paradigmawisseling leidde ertoe dat de landelijke overheid het leed van de Joodse oorlogsslachtoffers erkende en bereid was financiële aanspraken te honoreren. Dertien jaar later is de gemeente Amsterdam haar daarin gevolgd. Het gemeentebestuur wenst recht te zetten wat rechtgezet moet worden.²² En hiermee is, zoals in de inleiding betoogd, een nieuw hoofdstuk aan de afwikkeling van de erfenis van de Tweede Wereldoorlog toegevoegd.

CONCLUSIE

Tijdens de bezetting waren de woningen van Joodse huiseigenaren in het kader van de anti-Joodse maatregelen onder beheer gesteld, en in veel gevallen verkocht. Vanaf dat moment waren het de oorlogsbeheerders of -kopers die de erfpachtcanon dienden te voldoen. Vooral door de toenemende economische ontwrichting en de massale vlucht van ‘foute’ Nederlanders (onder wie oorlogsbeheerders als Everout) op Dole Dinsdag in september 1944 waren aan het einde van de oorlog veel rekeningen onbetaald gebleven.²³ De gemeente Amsterdam koos ervoor om de financiële schade die hierdoor was ontstaan, op de oorspronkelijke eigenaren te verhalen. Daarbij hield het stadsbestuur onverkort vast aan een strikte toepassing van de verplichtingen rond erfpacht die waren vastgelegd in de *Algemeene bepalingen voor het voortdurend erfpacht 1937*, zich daarbij beroepend op het zakelijke karakter van het erfpachtrecht. Hierbij dienden volgens de gemeente persoonlijke omstandigheden van de erfpachter buiten beschouwing te worden gelaten. Dit betekende dat niet alleen de achterstallige erfpachtcanon bij de teruggekeerde Joodse huiseigenaren werd ingevorderd, maar dat zij ook de in de bepalingen vastgelegde boete voor te late betaling kregen opgelegd.

De protesten tegen het beleid van de gemeente Amsterdam richtten zich voornamelijk tegen het opleggen van een boete. Het stadsbestuur van Amsterdam deed het in zijn correspondentie met Joodse erfpachters voorkomen of er inzake deze boeteheffing geen alternatief beleid mogelijk was. Dat was een onjuiste voorstelling van zaken. Binnen ambtelijke kringen werden wel degelijk discussies gevoerd in hoeverre het redelijk en billijk was om boetes op te leggen. De gemeenteadvocaat meende dat er van boeteheffing kon worden afgezien en wees daarbij op de toepassing van het leerstuk van overmacht. De gemeente Amsterdam was echter niet bereid om de boetes achterwege te laten. De enige soepelheid die ze zich twee jaar na de bevrijding veroorloofde, was het besluit tot het kwijtschelden van de helft van de boete. Joodse huiseigenaren moesten uiteindelijk een bedrag van bijna 340.000 gulden aan achterstallige erfpachtcanon uit de oorlogsjaren en ruim 33.000 gulden aan bijbehorende boetes betalen.²⁴

Het vasthouden aan de boetebepaling door de gemeente Amsterdam verbaasde ook het lokale bestuur in Den Haag. Hoewel Den Haag net als Amsterdam achterstallige erfpachtcanon uit de oorlogsjaren invorderde, werd in de hofstad geen boete opgelegd wanneer de erfpachter kon aantonen dat hij wegens verwoesting of beschadiging van de opstallen in financiële moeilijkheden was geraakt, of dat hij als gevolg van ‘bijzondere zakelijke of persoonlijke omstandigheden niet in staat was [geweest] op de vervaldag de canon te voldoen’. Het Amsterdamse boetebeleid ontlokte de Haagse wethouder Feber de uitspraak: ‘Dit – dat wil ik in ieder geval wel zeggen – gaat mij en zeker ook mijn collega’s, wel wat heel erg ver.’²⁵ Ook in de gemeente Leeuwarden lijkt geen sprake te zijn geweest van een boeteheffing; het bleef in de Friese hoofdstad bij dreigementen.

Terwijl de gemeenten Den Haag en Leeuwarden dus mogelijkheden zagen om met betrekking tot de boete een ruimhartig beleid te voeren en bereid waren daarbij rekening te houden met de als gevolg van de bezetting ontstane situatie, wenste de gemeente Amsterdam vast te houden aan een strikte uitvoering van de wet- en regelgeving. Dit Amsterdamse beleid kan dan ook worden gekwalificeerd als onnodig hard ten aanzien van de Joodse erfpachters die tijdens de oorlog van hun eigendom waren beroofd. Voor wat betreft de verplichting tot het be-

talen van achterstallige canon ligt de zaak ingewikkelder. Zoals gezegd vorderde niet alleen Amsterdam achterstallige erfpachtcanons uit de oorlogsjaren op de oorspronkelijke Joodse eigenaren, ook andere gemeenten deden dit. Voor een goed begrip van deze bestuurlijke beslissing dient niet alleen het beleid van de diverse gemeenten, maar ook de nationale herstellwetgeving in ogenschouw te worden genomen. De herstellwetgever had bepaald dat anti-Joodse maatregelen met terugwerkende kracht nietig waren en dat de ontrechting geacht werd niet te hebben plaatsgevonden. Dit had tot gevolg dat de oorspronkelijke huiseigenaar na de oorlog, indien er nog achterstallige erfpachtcanon op het in de oorlog geroofd perceel rustte, verantwoordelijk werd gehouden voor de betaling daarvan.

De lokale overheden handelden in deze conform de bepalingen van de herstellwetgever, ook omdat zij meenden – de Amsterdamse gemeenteadvocaat had hier eveneens op gewezen – dat de achterstalligheid door de in zijn recht herstelde persoon op ‘derden’ kon worden verhaald. Was een pand verkocht, dan had de Joodse erfpachter inderdaad de mogelijkheid om in een onderlinge regeling (minnelijke schikking) de achterstallige lasten met de oorlogskoper te verrekenen, of als dit niet lukte, dit af te dwingen via een procedure voor de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Uit een steekproef in de notariële akten uit het kadaster is echter van een dergelijke verrekening niets gebleken. Men kan op basis hiervan dan ook constateren dat de weg die de gedupeerden volgens de gemeente Amsterdam moesten bewandelen, in de praktijk doorgaans niet tot een voor de oorspronkelijke erfpachter gunstige oplossing heeft geleid.

De woningen van Joodse erfpachters die onder beheer van de NGV waren gebleven en niet waren verkocht, werden na de oorlog eenvoudigweg teruggegeven, zonder dat daar een ‘bijzondere voorziening’ in de zin van een minnelijke schikking of een door de Raad voor het Rechtsherstel opgelegde regeling aan te pas kwam. Het was in de eerste naoorlogse jaren niet mogelijk om de achterstallige betalingen op de oorlogsbeheerders te verhalen, omdat deze boedels na de bevrijding onder beheer van de Nederlandse staat waren geplaatst en hun boekhouding in een chaotische en zorgelijke staat verkeerde. Daardoor bleef het lange tijd onduidelijk of er op deze boedels wel iets te verha-

len viel. In de jaren vijftig zou er alsnog een bedrag uit de boedel van de NGV aan Joodse schuldeisers worden uitgekeerd (claims werden voor 75 procent gehonoreerd), maar zeer waarschijnlijk was hierbij achterstallige erfpachtcanon niet inbegrepen.²⁶

Naast erfpacht vorderden de gemeenten ook achterstallige straatbelasting (straatgeld) en brandverzekeringbelasting van Joodse huiseigenaren. Anders dan bij de erfpachtboete stelde de lokale overheid van Amsterdam zich inzake deze onroerendezaakbelastingen soepeler op dan Den Haag. Bij gesloopte panden, en dat waren er in de Amsterdamse Jodenbuurt vele, werd de straatbelasting over de jaren 1943 en 1944 kwijtgescholden en werd de heffing over 1945 sterk gereduceerd. Bij niet gesloopte panden hield de gemeente de mogelijkheid open om bij betalingsmoeilijkheden van de belastingplichtige van de invordering van straatgeld over het jaar 1943 af te zien. Ook al waren de bedragen die hiermee gemoeid zijn geweest lang niet zo hoog als die van de erfpacht, toch zijn er bij elkaar genomen duizenden guldens kwijtgescholden.

Aan het verschil tussen de striktheid die de invordering van de erfpachtcanon kenmerkte en de soepelheid die in Amsterdam bij de invordering van straatgeld werd betracht, lag wellicht een gebrekkige interne afstemming tussen de verschillende gemeentelijke diensten grondslag. De inning van de erfpachtcanon viel onder verantwoordelijkheid van de Dienst Publieke Werken en het straatgeld onder de gemeentelijke belastingdienst. Alles wijst erop dat beide diensten verschillende afwegingen hebben gemaakt. Van een 'centraal' beleid was bij deze kwesties in ieder geval geen sprake. De diensten opereerden redelijk autonoom en de besluiten die op uitvoeringsniveau werden genomen, werden in Amsterdam nauwelijks onderwerp van politiek debat. Dat was anders in Den Haag, waar de zaak-Simons wel degelijk aanleiding gaf tot een politieke discussie in de gemeenteraad.

De inconsequenties die er op gemeentelijk niveau te constateren zijn, lijken zich ook op landelijk niveau te hebben voorgedaan. Het ministerie van Financiën liet enerzijds weten dat het heffen van grondbelasting over onder beheer gestelde goederen 'niet gerijmd kan worden met de billijkheid', maar bleek met betrekking tot de vermogensbelasting weer zeer star te zijn.²⁷ Er was evenmin sprake van afstemming

tussen gemeenten onderling. Hoewel Den Haag incidenteel informatie heeft ingewonnen over de handelwijze in zustersteden, zijn er sterke aanwijzingen dat iedere gemeente naar eigen goeddunken heeft gehandeld.

In Den Haag heeft het invorderingsbeleid ertoe geleid dat enkele huiseigenaren de gang naar de rechter hebben gemaakt. Zij verzetten zich tegen de betaling van de achterstallige erfpachtcanon (de zaak-Simons) en straatbelasting (de zaak-Cohen). In beide gevallen ging het om percelen die tijdens de bezetting wel onder beheer waren gesteld, maar niet waren verkocht. Zowel Simons als Cohen betoogde dat de achterstalligheid niet bij hen, maar bij de oorlogsbeheerders zou moeten worden ingevorderd. Simons, wiens bezwaar tegen de betaling van de erfpachtcanon in een procedure voor de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel werd uitgevochten, werd in 1948 in het ongelijk gesteld.

Het verzet tegen de heffing van achterstallig straatgeld leek aanvankelijk succesvol toen de Haagse Raad van Beroep meende dat de oorspronkelijke eigenaar niet voor de door de beheerder veroorzaakte achterstalligheid hoefde op te draaien. De gemeente Den Haag weigerde zich echter bij deze uitspraak neer te leggen en bracht de zaak voor de Hoge Raad. Deze vernietigde in 1950 de uitspraak van het lagere rechtsorgaan. Net als de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel in de zaak-Simons, oordeelde de Hoge Raad in de zaak-Cohen dat met de onderbeheerstelling geen zakelijke rechten waren overgedragen en de oorspronkelijke eigenaar de nog openstaande rekeningen moest betalen. De Nederlandse juridische wereld was overigens niet unaniem dezelfde mening toegedaan. Niet alleen de Raad van Beroep in Den Haag kwam tot een andere conclusie, maar ook de plaatsvervangend landsadvocaat Veegens. Zij waren van oordeel dat het Duitse 'beheer' over Joodse vermogens, waarbij de eigenaar volledig buitenspel stond, niet gelijkgesteld mocht worden met normaal beheer, in naam van de onder beheer gestelde eigenaar.

De rechtszaken die zijn aangespannen, betroffen voornamelijk Haagse gevallen. In Amsterdam heeft, voor zover dit onderzoek heeft kunnen vaststellen, alleen een soortgelijke zaak over brandverzekeringsbelasting gespeeld.²⁸ Anders dan de Raad van Beroep in Den Haag, was zijn Am-

sterdamse evenknie daarbij van mening dat de gemeente Amsterdam terecht de oorspronkelijke Joodse eigenaar voor de betaling aansprakelijk stelde. In deze zaak was het dus de Joodse gedupeerde die naar de Hoge Raad toog. Het cassatieberoep werd in februari 1947 door het hoogste rechtscollege verworpen.²⁹ Voor zover bekend, hebben Amsterdamse huiseigenaren de invordering van achterstallige erfpacht en straatgeld niet bij de rechter aangevochten. Wat betreft het verzet tegen de erfpachtcanon zal de zaak-Simons waarschijnlijk als een proefproces zijn beschouwd, waarvan de uitkomst doorslaggevend was, ook voor Joodse erfpachters in Amsterdam. Dat Simons zijn zaak bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel verloor, zal verdere juridische stappen tegen de invordering van de erfpachtcanon hebben ontmoedigd. Dat het in Amsterdam niet tot rechtszaken inzake straatbelasting is gekomen, heeft wellicht te maken met de soepeler opstelling van het gemeentebestuur in vergelijking met Den Haag. En ook hier moet het arrest inzake brandverzekeringsbelasting ontmoedigend hebben gewerkt. Voor de gemeente Den Haag was ditzelfde arrest een argument om, toen de Haagse Raad van Beroep de Joodse huiseigenaren met betrekking tot het achterstallige straatgeld in het gelijk stelde, door te procederen bij de Hoge Raad.

De protesten van Joodse huiseigenaren tegen de invorderingspraktijken van Amsterdam en Den Haag hebben slechts in beperkte mate aanleiding gegeven tot een nadere reflectie of heroverweging van het gevoerde beleid. De strikte toepassing van wet- en regelgeving bleef doorslaggevend in de besluitvorming. Vanuit het perspectief van de gemeente zal dit rigide beleid zijn ingegeven door de zorgen om de gemeentekas. Met name in Amsterdam was de dreiging van ondercuratelestelling in de jaren dertig nog niet vergeten. Daarnaast werden gemeenten in de uitvoering van hun beleid niet gehinderd door een breed gedragen maatschappelijk verzet. De verontwaardiging over de heffingen bleef binnen de muren van gemeentehuizen, advocatenkantoren en gerechtsgebouwen. Het toont de geïsoleerde positie aan van Joodse oorlogsslachtoffers, voor wier problemen destijds weinig oog was. Zijzelf aarzelden bovendien hun woede aan de grote klok te hangen. De communis opinio luidde immers dat zij blij moesten zijn dat ze de oorlog hadden overleefd, en dankbaar voor de hulp die ze in

de oorlog hadden ontvangen. Veel Joodse oorlogsslachtoffers waren doordrongen van het besef dat openlijk verzet wel eens een averechts effect zou kunnen hebben.

Naast de problemen rondom achterstallige erfpachtcanon, straatgeld en brandverzekeringsbelasting speelde na de oorlog ook nog de kwestie van het Joodse onroerend goed dat tijdens de oorlogsjaren door gemeenten was verworven. Zo kocht de gemeente Amsterdam tijdens de bezetting diverse panden die door de Duitsers van Joodse inwoners waren geroofd. Het gemeentelijk beleid van Amsterdam week in dat opzicht niet af van andere steden. De argumenten waren in alle steden dezelfde: het verwezenlijken van vaak al voor de oorlog gemaakte plannen voor stadsuitbreiding, buurtsanering of verkeersverbetering. Het op de markt komen van percelen die voor de uitvoering van deze plannen nodig waren, was voor veel gemeenten dusdanig aantrekkelijk dat zij daarbij op de koop toenamen dat het hier 'besmet' eigendom betrof. Na de oorlog vond weliswaar rechtsherstel plaats, maar daarbij traden eveneens problemen op omdat ook hier financiële overwegingen van de gemeenten doorslaggevend waren in de onderhandelingen met teruggekeerde Joodse huiseigenaren of hun erven. Deze hadden in een aantal gevallen veel geduld en doorzettingsvermogen nodig om uiteindelijk tot een voor hen min of meer bevredigende minnelijke regeling te komen. Dit was het directe gevolg van de aard van de Nederlandse herstelwetgeving, waarin de Joodse eigenaar zelf met een oorlogskoper moest onderhandelen om zijn eigendom terug te krijgen en dus afhankelijk was van diens medewerking. Zolang er geen minnelijke regeling was, bleef de oorlogskoper immers in het bezit van het onroerend goed.³⁰

De onderzoekscommissies-Van Kemenade, -Scholten en -Kordes hebben geconcludeerd dat het naoorlogse rechtsherstel in grote lijnen correct is verlopen. Daarbij is het rechtsherstel op zijn eigen voorwaarden beoordeeld; de herstelwetgeving zelf is niet ter discussie gesteld, maar als uitgangspunt aanvaard. Ten onrechte, meende Philip Staal, die als bestuurslid van het Platform Israël eind jaren negentig nauw bij de onderhandelingen met de regering over restitutie was betrokken. Volgens hem was er sprake van wetgeving 'die geen rekening hield met het feit dat de Joden, in tegenstelling tot andere groeperingen in de

samenleving tijdens de oorlogsjaren, systematisch zijn beroofd en vervolgens vermoord'.³¹ Ten onrechte, meende ook De Haan. In feite, zo betoogde hij, hebben de commissies 'het onrecht van destijds gedeeltelijk herhaald, adding insult to injury'. Hoe hebben ze, zo vroeg De Haan zich retorisch af, kunnen beweren dat de herstelwetgeving aan de eisen had voldaan terwijl in hun rapporten 'talloze voorbeelden' van 'fatale weeffouten' te vinden waren, zoals de 'inperking van beroepsprocedures' en de vage criteria van 'redelijkheid' en 'billijkheid'. Veraart heeft in dit verband geconstateerd dat de pragmatische, instrumentele visie van de Nederlandse regering op het rechtsherstel in dienst van de wederopbouw, met als grondslag 'billijkheid' en 'redelijkheid', er in de praktijk toe heeft geleid dat 'joodse rechthebbenden vaak water bij de wijn moesten doen' omdat er werd aangestuurd op compromissen.³²

Met de paradigmawisseling van 'Nederlands verzetsland' naar 'Nederland deportatieland' zijn de naoorlogse compromissen niet langer leidend, maar juist onderwerp van kritiek geworden. Nu de Jodenvervolging niet langer gezien wordt als een uitsluitend Duits vergrijp, is de Nederlandse samenleving ontvankelijk geworden voor de morele aanspraken van Joodse oorlogsslachtoffers. In tegenstelling tot begrippen als 'billijkheid' en 'redelijkheid', die veel onderhandelingsruimte toelaten, worden morele aanspraken wel gepresenteerd als niet-onderhandelbaar: men kan ze accepteren of niet.³³ Deze ontwikkeling heeft een schaduwzijde. Om Veraart nogmaals te citeren: 'Moraal zonder recht lijkt verdacht veel op sentiment.'³⁴ Het is dit sentiment dat vandaag de dag krachtig naar voren treedt wanneer het overheidshandelen van destijds onderwerp van discussie is. Als gevolg daarvan wordt het steeds lastiger om de historische context van dat handelen voor het voetlicht te brengen. Een reconstructie van die context is echter wel degelijk van belang voor een goed begrip en de evaluatie van het gemeentelijke doen en laten van destijds.

De grote financiële moeilijkheden waarin de gemeenten verkeerden, de weberiaanse bestuursorganisatie met haar rationeel-legale grondslag, de in Londen ontworpen herstelwetgeving, het beleid ten aanzien van de opvang van oorlogsslachtoffers, de fysieke en mentale oorlogsschade die heel Nederland had getroffen, het wederopbouwethos ('niet

klagen maar de schouders eronder'), het grote belang dat gehecht werd aan het collectief ten opzichte van het individu: het was deze combinatie van factoren waarbinnen het gemeentelijk beleid ten aanzien van Joodse oorlogsslachtoffers moet worden begrepen. Het gemeentelijke beleid inzake erfpacht en onroerendezaakbelastingen werd bovendien nog eens gesterkt door de genoemde arresten van de Hoge Raad.

Afgezien van het opleggen van de boete voor achterstallige oorlogscanons, kan worden geconcludeerd dat het Amsterdamse gemeentebeleid niet wezenlijk afweek van dat van andere gemeenten. Voor iedere gemeente had het op orde brengen van het gemeentelijke huishoudboeke prioriteit. Er zijn geen aanwijzingen dat de bestuurlijke en ambtelijke elite in de onderzochte gemeenten vond dat extra inspanningen moesten worden geleverd om tegemoet te komen aan de specifieke moeilijkheden waarmee de Joodse huiseigenaren te maken kregen. Gemeenten zagen voor zichzelf geen rol weggelegd in het verhalen van de achterstalligheid in betalingen op de oorlogsbeheerders of -kopers. Wanneer er toch enige soepelheid werd betracht, lijkt dit niet van harte te zijn gegaan, maar paste men het beleid slechts aan omdat de moeilijkheden 'steeds talrijker' werden, het verzet groeide en gedupeerden 'pertinent' betaling weigerden.³⁵ De algemene beleidslijn bleef echter om voor Joden geen uitzonderingen te maken.

Dat wil niet zeggen dat er geen ander beleid gevoerd had kunnen worden. Ook destijds was er binnen stedelijke bestuurskringen en de rechterlijke macht discussie of men wellicht niet anders moest of kon handelen. Anders dan in onderzoeken waarbij wordt beweerd dat met de ogen van nu het beleid van toen moet worden afgekeurd – een bewering die een evolutie in waarden en normen en zelfs menselijke compassie en empathie veronderstelt –, heeft het onderzoek voor dit boek duidelijk gemaakt, dat er ook in de eerste jaren na de oorlog twijfels bestonden over de invorderingen. Dat dit niet tot een beleidswijziging heeft geleid, was het gevolg van de overtuiging dat de aan de Joodse gemeenschap toegebrachte schade niet door toedoen van het Nederlandse bestuur was ontstaan. Hiermee meende zowel de landelijke als de lokale overheid een krachtige rechtvaardiging van haar beleid in handen te hebben. Zeventig jaar na de oorlog heeft deze opvatting al haar overtuigingskracht verloren.

BIJLAGE 1

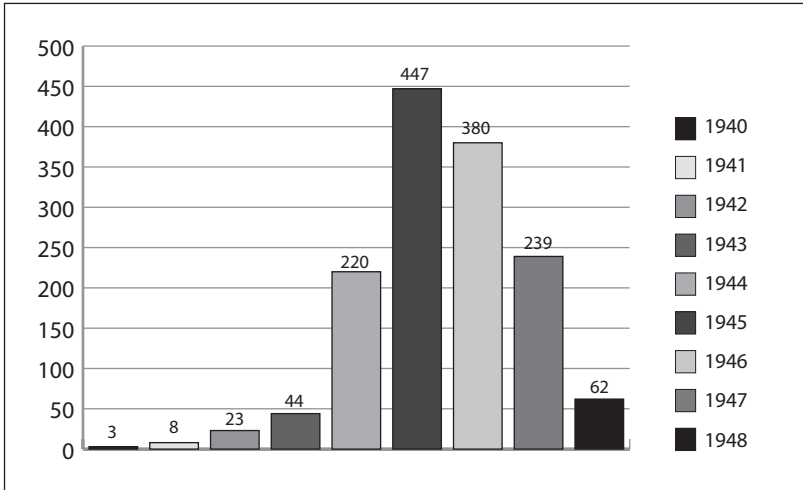
BEREKENINGEN

De onderstaande cijfers zijn gebaseerd op een analyse van de gegevens uit de boetedossiers (ingediende verzoeken tot gedeeltelijke kwijtschelding van de boete), die bij het Stadsarchief Amsterdam berusten. Tabel 1 en grafiek 1 laten het aantal achterstallige erfpachttermijnen per jaar zien, zoals vermeld in de boetedossiers. Deze grafiek is gemaakt op basis van 233 toegekende verzoeken tot kwijtschelding van een deel van de boete (217 Joodse erfpachters en 16 niet-Joodse erfpachters). Tot en met 1943 bleef achterstalligheid relatief beperkt. De achterstanden namen in 1944 en 1945 enorm toe en hielden ook in de eerste jaren na de oorlog nog aan. De gegevens over 1948 betreffen alleen de eerste paar maanden van dat jaar.

TABEL 1

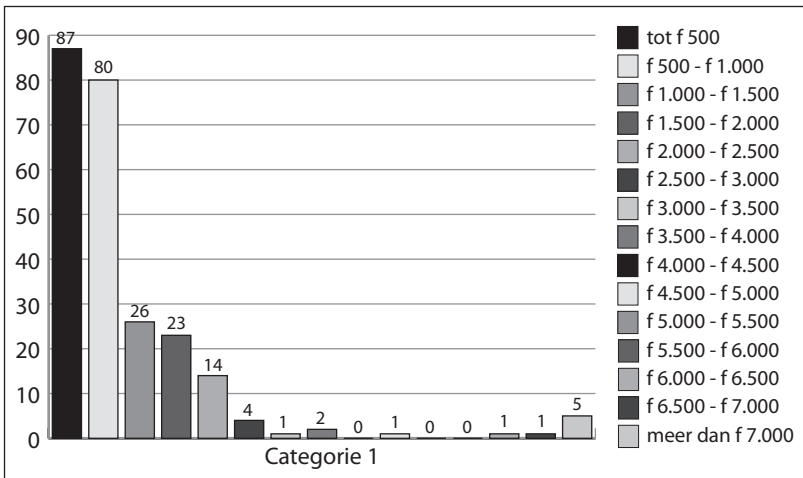
Jaar	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948
Achterstallige erfpachttermijnen	3	8	23	44	220	447	380	239	62

GRAFIEK 1

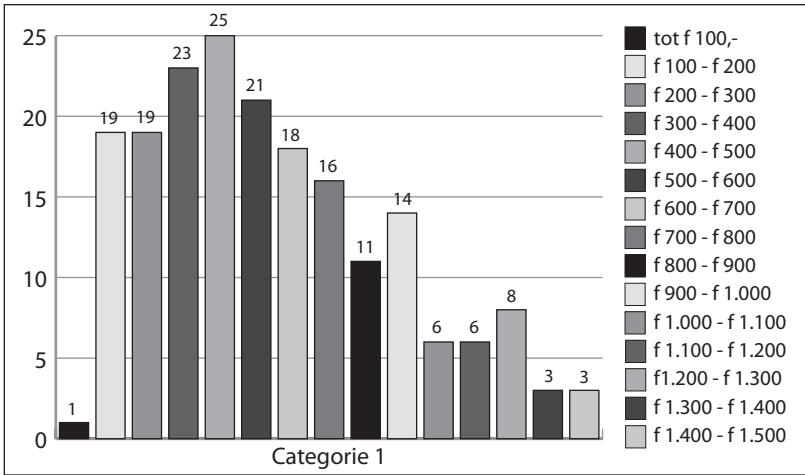

Grafiek 2 illustreert de hoogte van de achterstallige canonbedragen uit de oorlogsjaren (tot 31 december 1945), afgezet tegen het aantal toegekende casussen uit de boetedossiers. Het blijkt dat het in de meeste gevallen ging om bedragen lager dan 1.000 gulden. Grafiek 3 is een verdere uitsplitsing van de eerste drie kolommen van grafiek 2.

GRAFIEK 2

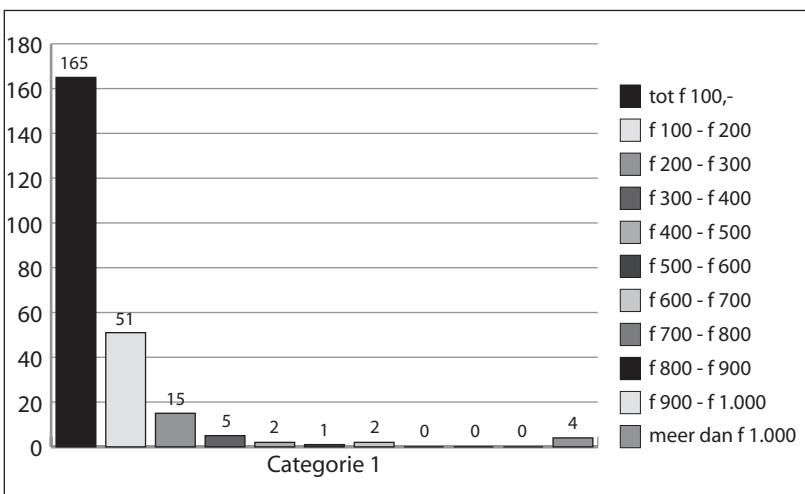

GRAFIEK 3

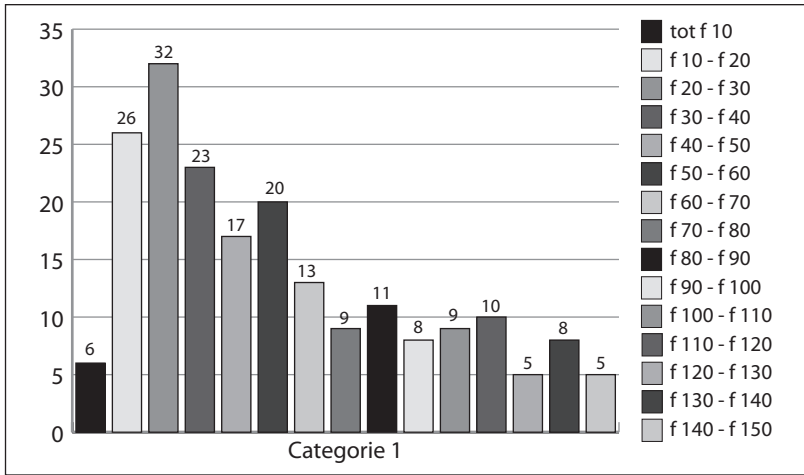

Grafiek 4 toont de hoogte van de door de gemeente opgelegde boetebedragen (tot 31 december 1945), afgezet tegen het aantal toegekende gevallen uit de boetedossiers. In de meeste gevallen werd een boete van minder dan 200 gulden opgelegd (de gedeeltelijke kwijtschelding van de boete in 1948 is hier niet meegerekend). Grafiek 5 (een verdere uitsplitsing van de boetebedragen tot 150 gulden) laat net als grafiek 4 een aflopend beeld zien.

GRAFIEK 4

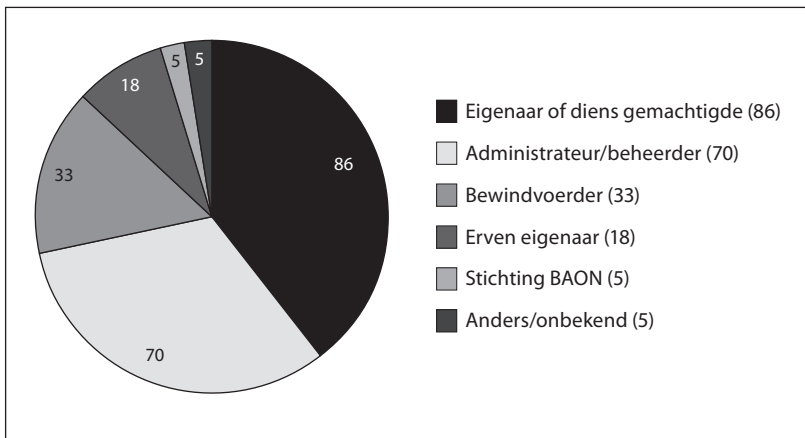

GRAFIEK 5

Grafiek 6 is gemaakt op basis van de 217 toegekende gevallen inzake Joods eigendom uit de boetedossiers en laat een indeling in categorieën zien van personen die een verzoek tot kwijtschelding van een deel van de boete hebben ingediend. Zoals te verwachten viel, waren het voor het grootste deel eigenaren (erfpachters), of personen die door hen gemachtigd waren. Maar ook werden verzoeken ingediend door personen die als ‘administrateur’ of ‘beheerder’ werden aangeduid (bijvoorbeeld makelaars of notarissen) en die naar aan te nemen

GRAFIEK 6

valt, op een of andere wijze de belangen van de erfpachthouders behartigden. Andere groepen die het bezwaarformulier invulden, waren bewindvoerders (die bij afwezigheid van de oorspronkelijke eigenaar diens zaken waarnamen), erven van de oorspronkelijke eigenaar en de stichting Bewindvoering Afwezigen en Onbeheerde Nalatenschappen (BAON). Deze stichting trad in opdracht van het Nederlands Beheersinstituut op als bewindvoerder van alle ‘afwezigen’, waarvan de namen voorkwamen in de polisadministratie van de LVVS.

De cijfers die in de 217 boetedossiers van Joodse erfpachters staan vermeld, maken het mogelijk om een exacte berekening te maken van de totaalbedragen die waren gemoeid met het naoorlogs innen van de achterstallige termijnen van de erfpachtcanon en van de bijbehorende boetes. In deze berekening zijn tevens de door de gemeente toegekende kwijtscheldingen van de boetes verdisconteerd. Zeer waarschijnlijk vertegenwoordigen die 217 boetedossiers echter niet alle Joodse erfpachters die na de oorlog te maken kregen met de openstaande rekeningen van de gemeente. Buiten beeld vallen bijvoorbeeld de gevallen die mogelijk wel een boete hebben gekregen, maar die – om welke reden dan ook – niet om een kwijtschelding hebben gevraagd. Het is niet mogelijk om op basis van de beschikbare gegevens een nauwkeurige schatting van deze groep te maken.

Een dergelijke raming zou een stap dichterbij komen wanneer het totale aantal (of het percentage) Joodse erfpachters in 1940 bekend zou zijn. Dit is echter niet het geval.² Naast de 217 ‘bezwaargevallen’ uit de boetedossiers bestaat er een lijst (waarschijnlijk opgesteld in 1946), waarop Amsterdamse percelen staan die tijdens de bezetting onder beheer zijn gesteld van de NGV.³ Hierop staan 390 percelen van Joodse eigenaren vermeld. De NGV-lijst is zeker niet volledig en er staan ook panden op waarop geen erfpacht rust. Op basis van de boetedossiers en de NGV-lijst kunnen 505 Joodse huizenbezitters in Amsterdam geïdentificeerd worden. Het zullen er in werkelijkheid meer zijn geweest. Eric Slot noemt in zijn artikel ‘Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan Jodenvervolging’ dat is gepubliceerd in het *Historisch Nieuwsblad* (2008) een aantal van 2200 Joodse panden die door het makelaarskantoor Everout zijn verkocht. Dit getal baseert Slot (onder meer)

op de administratie van de NGV. De verkoop van percelen van Joodse huiseigenaren werd bijgehouden in de zogeheten *Verkaufsbücher*, die bij het Nationaal Archief in Den Haag worden bewaard.⁴ Maar ook in die verkoopboeken zullen waarschijnlijk veel panden staan waarop geen erfpacht rust.

De beschikbare bronnen geven dus geen uitsluitsel over het totale aantal Joodse erfpachters in Amsterdam. Maar al was dat aantal wél bekend geweest, dan zou het niet zeker zijn of al die erfpachters (of hun erven) na de bevrijding met het probleem van de achterstallige oorlogscanons te maken hebben gehad. Mogelijk hebben sommige oorlogskopers de canons tot aan het einde van de oorlog tijdig voldaan. Hoeveel dit er geweest zijn is niet bekend. Bovendien zullen er Joodse eigenaren (en wellicht ook oorlogskopers) zijn geweest die de erfpacht voor een bepaalde periode hebben afgekocht. Er zijn echter redenen om aan te nemen dat deze groep niet erg groot geweest is.⁵ Behalve de cijfers in de boetedossiers zijn er dus geen andere kwantitatieve gegevensbestanden beschikbaar waarmee een calculatie gemaakt zou kunnen worden van de totaalbedragen die met de achterstallige betalingen van Joodse erfpachters gemoeid zijn geweest.

Een complicerende factor bij de berekeningen vormt de mogelijkheid dat Joodse overlevenden de openstaande financiële kwesties met betrekking tot hun huizenbezit (inclusief achterstallige erfpachtcanon en -boetes) op zeker moment in het kader van een rechtsherstelprocedure of minnelijke schikking met de oorlogskopers hebben verrekend. Aan de hand van de namenlijst van de boetedossiers is een steekproef gedaan in het register van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel om een indicatie te krijgen van het aantal 'boetegevallen' die de afdeling Rechtspraak heeft afgehandeld. Uit een steekproef van de letters A tot en met H bleek dat slechts een handjevol namen in dat register waren terug te vinden, hetgeen de conclusie rechtvaardigt dat voor het gros van de boetegevallen de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel geen uitspraak heeft gedaan. Uit de opgevraagde dossiers van de wél aanwezige personen bleek bovendien niets van een verrekening van achterstallige erfpachtcanon en/of boete. Op grond van deze steekproef mag worden aangenomen dat: (1) over mogelijke verrekeningen van achterstallige canon en boete in de uitspra-

ken van de afdeling Rechtspraak weinig tot niets te vinden zal zijn, en (2) de meeste boetegevallen niet door middel van een uitspraak van de afdeling Rechtspraak, maar door middel van een minnelijke schikking in hun rechten zijn hersteld. Dat laatste komt overeen met de bevindingen van de commissie-Kordes.⁶

Een tweede steekproef is genomen in de notariële akten van het kadaster van Amsterdam om de vraag te beantwoorden in hoeverre de in deze akten vastgelegde minnelijke schikkingen een verrekening van de achterstallige erfpacht en/of boete te zien geven. Van de dertien notariële akten die bij deze steekproef zijn bekeken, is slechts in twee gevallen sprake van een verrekening van de canon en boete. Een belangrijk punt is ook dat op de ingevulde bezwaarformulieren door diverse erfpachters opmerkingen zijn geplaatst die suggereren dat bij vroeg rechtsherstel veelal geen verrekening heeft plaatsgevonden. Daar de twee bovengenoemde steekproeven heel weinig informatie over mogelijke verrekeningen tussen de oorspronkelijke eigenaren en de oorlogskopers of -beheerders opleverden, konden deze niet in de berekeningen worden meegenomen.

De gemeente Amsterdam bood uitsluitend de mogelijkheid tot een gedeeltelijke kwijtschelding van de boete over de periode 1 januari 1939 t/m 31 december 1945; boetebedragen die na 1 januari 1946 waren ontstaan, kwamen niet in aanmerking voor kwijtschelding. Deze bedragen zijn dan ook niet in de berekeningen opgenomen. Men zou zich echter kunnen afvragen of (ten minste een deel van) de boetes van na januari 1946 niet eveneens als oorlogsgelateerd zouden moeten worden aangemerkt, gezien het vaak moeizame rechtsherstel – het was geen uitzondering dat Joodse eigenaren pas na jaren procederen in hun woonrechten werden hersteld – en de benarde financiële positie waarin velen ook in de eerste periode na de oorlog verkeerden waardoor betalingen soms niet tijdig konden worden verricht. Berekeningen van oorlogsgelateerde boeteheffingen vanaf 1 januari 1946 zijn echter problematisch. Voor deze periode worden de gegevens in toenemende mate fragmentarisch en bovendien gaan de persoonlijke omstandigheden van de erfpachters steeds verder uiteenlopen (de ene erfpachter werd direct in zijn rechten hersteld, de andere niet; de ene kon de erfpachtcanon direct betalen, de andere niet; de ene kwam met

de oorlogskoper tot een regeling, de andere niet enzovoort). Het is dan ook niet goed mogelijk om voor de periode na 31 december 1945 een enigszins betrouwbare berekening te geven van de direct of indirect door de bezetting veroorzaakte boetes. Hoe verder men in tijd van de oorlog verwijderd raakt, des te moeilijker wordt het om 'oorlogsboetes' van 'normale' financiële sancties te onderscheiden.

In tabel 2 staan de totaalbedragen van achterstallige canons en boetes aangegeven, berekend op basis van de cijfers die in de 217 individuele boetedossiers van Joodse erfpachters staan vermeld.

TABEL 2

CANONS VOLGENS JOODSE BEZWAARDOSSIERS				
	aantal percelen	in guldens 1945	in euro 1945 (/ 2,20371)	in euro 2014 (x 28,5989)
ontstaan in 1940	2	14.430,63	6.548,33	187.275,16
ontstaan in 1941	2	20.073,24	9.108,84	260.502,78
ontstaan in 1942	10	91.956,74	41.728,15	1.193.379,17
ontstaan in 1943	7	4.788,03	2.172,71	62.137,21
ontstaan in 1944	122	156.926,46	71.210,12	2.036.531,18
ontstaan in 1945	84	51.112,06	23.193,64	663.312,64
totaal canons WO2 Joodse bezwaardossiers	227	339.287,16	153.961,80	4.403.138,14
totaal boetes WO2 Joodse bezwaardossiers minus kwijtscheldingen		33.326,21	15.122,77	432.494,72
TOTAAL CANONS PLUS BOETES BEZWAARDOSSIERS		372.613,37	169.084,58	4.835.632,87

Uit de boetedossiers valt af te leiden dat aanvankelijk een totaal boetebedrag van 45.114,40 gulden over de achterstallige oorlogscanons is opgelegd. Na kwijtschelding van een deel van de boete (namelijk 11.788,19 gulden) resteerde nog een bedrag van 33.326,21 gulden. Opgerent naar 2014 is dat 432.495 euro.⁷ De achterstallige canons uit de periode 1940-1945 waarover deze boete werd berekend, bedroegen op basis van de

cijfers in de boetedossiers tezamen in totaal 339.287 gulden. Opgerent naar 2014 is dat circa 4.4 miljoen euro. In tabel 2 is overigens sprake van 227 percelen. Dat dit getal hoger ligt dan het aantal boetedossiers van Joodse erfpachters (217) komt omdat in een aantal van die dossiers kwijtschelding wordt gevraagd voor meerdere percelen.

Zoals eerder is opgemerkt, vertegenwoordigen de boetedossiers waarschijnlijk niet alle Joodse erfpachters die na de oorlog met achterstallige canons werden geconfronteerd. Erfpachters die wel een boete kregen, maar niet om een (gedeeltelijke) kwijtschelding hebben gevraagd, zijn uiteraard niet in de dossiers terug te vinden. De in tabel 2 genoemde cijfers zijn dus vermoedelijk onvolledig. Het is niet mogelijk om van het ontbrekende deel een precieze schatting te maken. Wel kan, op basis van cijfers over de jaren 1929-1952 in de jaarlijkse ‘Rekening en Verantwoording’ van de gemeente Amsterdam, een indicatie worden gegeven van de totale omvang van de bedragen die met de erfpachtkwesitie gemoeid zijn geweest. Deze jaarlijkse overzichten geven een beeld van de omvang van de achterstanden bij het betalen van de canons en van de bijbehorende boetesommen vóór, tijdens en na de oorlog. Op deze wijze kan bepaald worden hoeveel de achterstanden tijdens de oorlog ‘extra’ zijn opgelopen in vergelijking met ‘normale’ tijden, en hoeveel meer aan boetes als gevolg daarvan is opgelegd. Het betreft dan alle achterstallige canons en boetes, dus van Joodse als niet-Joodse erfpachters. In tabel 3 zijn die ‘extra’ bedragen weergegeven. Beklemtoond moet worden dat de daarin vermelde cijfers, hoe zorgvuldig ook berekend, een duidelijke onzekerheidsmarge kennen, omdat ze uit de officiële opgaven van boetes en (achterstallige) erfpachtcanons in de ‘Rekening en Verantwoording’ en de op basis daarvan vastgestelde indicatie zijn *afgeleid*.

De in tabel 3 weergegeven ‘extra’ erfpachtboetes (dat wil zeggen meer dan in ‘normale’ jaren) zijn op twee manieren berekend:

(1) Op basis van het verschil met de opgetelde boetesommen die vóór de oorlog door de gemeente werden geïncasseerd. In de ‘Rekening en Verantwoording’ worden de ontvangen boetes per jaar vermeld. Daarbij is met name juist voor de naoorlogse jaren 1946-1948 sprake van een duidelijk hoger dan normaal bedrag aan boetes. Het betreft een ‘extra’ bedrag aan ontvangen boetes van in totaal ruim 88.000 gulden. Wanneer

TABEL 3

TOTALE BEDRAGEN BOETES							
			oorspronkelijk bedrag	omrekening	in guldens 1945	in euro 1945	in euro 2014
						(/ 2,20371)	(x 28,5989)
BOETES							
o.b.v. ONTVANGEN BOETES							
extra boetes (1)			125.618,37		125.677,82	57.030,11	1.630.998,36
waarvan 1941 (2)			-36.938,06		-39.169,12	-17.774,17	-508.321,76
resteert			88.680,31		86.508,70	39.255,94	1.122.676,60
kwijtgescholden in boetedossiers (3)			-12.225,62		-12.225,62	-5.547,74	-158.659,39
Resteert extra boetes			76.454,69		74.283,08	33.708,19	964.017,21
o.b.v. ACHTERSTAND CANONS							
extra boetes (4)			76.188,56		75.489,72	34.255,74	979.676,52
kwijtgescholden in boetedossiers (3)			-12.225,62		-12.225,62	-5.547,74	-158.659,39
Resteert extra boetes			63.962,94		63.264,10	28.708,00	821.017,13
ERFPACHTCANONS EXTRA ACHTERSTALLIG (4)							
	o.b.v. nieuw in jaar	o.b.v. achterstand einde periode	oorspronkelijk bedrag	omrekening	in guldens 1945	in euro 1945	in euro 2014
1940	96.090,03	0,00	48.045,02	1,0790	51.840,57	23.524,23	672.766,98
1941	10.180,84	49.539,37	29.860,11	1,0604	31.663,66	14.368,34	410.918,73
1942	276.691,36	85.062,83	180.877,10	1,0394	188.003,65	85.312,34	2.439.839,03
1943	0,00	113.373,44	56.686,72	1,0215	57.905,48	26.276,36	751.475,09
1944	31.912,80	461.084,93	246.498,87	1,0097	248.889,90	112.941,31	3.229.997,36
1945 geheel	207.104,70	431.985,00	319.544,85	1,0000	319.544,85	145.003,13	4.146.930,05
correctie 1/45 halfjaar	-103.552,35	-215.992,50	-159.772,43		-159.772,43	-72.501,57	-2.073.465,02
Totaal extra canons	518.427,38	925.053,07	721.740,23		738.075,69	334.924,15	9.578.462,19
TOTAAL CANONS PLUS BOETES (MAXIMAAL)			798.194,92		812.358,77	368.632,34	10.542.479,41

¹ Berekend op basis van meer dan in 'normale' jaren ontvangen boetes (m.n. in de naoorlogse jaren).

² De boetes van 1941 hebben betrekking op in 1940 opgelopen achterstalligheid. Het 'extra'-deel van die boetes lijkt reeds in 1941 en 1942 voldaan te zijn en moet dus niet worden meegerekend.

³ Een kwijtschelding van 11.788,19 gulden voor de 217 Joodse gevallen, plus een kwijtschelding van 437,43 gulden voor de 16 niet-Joodse gevallen.

⁴ Berekend op basis van meer achterstand dan in 'normale' jaren optredende achterstand in de canonbetaling (m.n. in de jaren 1944-1948).

kwijtscheldingen in mindering worden gebracht resteert ruim 76.000 gulden.

(2) Op basis van de meer dan normale achterstanden in betalingen van de canons. In de ‘Rekening en Verantwoording’ staat telkens het bedrag aan achterstallige canons voor het desbetreffende jaar vermeld. Aan de hand daarvan kan de daarmee gemoeide boete (0,5 procent per maand) worden berekend. Dergelijke calculaties resulteren met name voor de oorlogsjaren tot extra verschuldigde (toen niet-betaalde) boetes met een benaderde waarde van ruim 76.000 gulden. Wanneer ook hierop de kwijtscheldingen in mindering worden gebracht, resteert circa 64.000 gulden.

Berekeningen op basis van de gegevens in de ‘Rekening en Verantwoording’ wijzen dus op een totale oorlogsgerelateerde boetesom van tussen de circa 64.000 en 76.000 gulden, en op een totale som aan achterstallige oorlogscanons van ongeveer 722.000 gulden. Deze bedragen betreffen, zoals gezegd, alle ‘extra’ achterstalligheid uit de oorlogsjaren (zowel Joodse als niet-Joodse, inclusief Duits-gerelateerd uit 1945). Hoewel de cijfers in tabel 3 dan ook niet uitsluitend op Joodse erfpachters kunnen worden betrokken, markeren ze wel, zij het met de nodige speling vanwege de onzekerheidsmarge in de berekeningen, een bovengrens voor de bedragen die met de erfpachtkwestie gemoeid zijn geweest.

Vergelijken we de totaalcijfers in tabel 3 met de opgetelde bedragen uit de boetedossiers in tabel 2 (waarbij uitsluitend Joodse gevallen zijn meegerekend), respectievelijk 339.287 gulden voor de canon en 33.326 gulden voor de boete, dan vormen de boetedossiers ongeveer 50 procent van het op basis van de ‘Rekening en Verantwoording’ berekende totaal en lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de boetedossiers – in ieder geval in financieel opzicht – een zeer substantieel deel van alle Joodse erfpachtcasussen dekken. Welk deel van de uit de jaaroverzichten berekende totaalbedragen daarenboven wellicht ook nog aan Joodse erfpachters zou kunnen worden toegeschreven, is niet met enige nauwkeurigheid vast te stellen.

BIJLAGE 2

ARREST HOGE RAAD 1947

Nederlandse Jurisprudentie 1950.

No. 223

Hooge Raad (Derde Kamer), 19 Febr. 1947. (Mrs. v.d. Dries, Nypels, Meekman, Sinninghe Damsté, Hijink).

Brandverzekeringsbelasting der gemeente Amsterdam. “Genothebbende”. Huizen als Joodsch bezit staande onder beheer van een door de bezettende macht in het leven geroepen instelling.

(Gemeentewet art. 227).

De Hooge Raad enz.:

Gezien het beroepschrift in cassatie van E. Beekman, te Amsterdam, namens de erven A. Hamburger-Veerman tegen de uitspraak van den Raad van Beroep voor de Directe Belastingen aldaar van 6 Mei 1946 betreffende de aan hen opgelegden aanslag in de Brandverzekeringsbelasting der gemeente Amsterdam voor het belastingjaar 1944:

Gezien de stukken;

O[verwegend] dat belanghebbenden na tegen bovenvermelden aanslag vruchteloos bezwaar te hebben gemaakt bij den Inspecteur der Gemeentebelastingen te Amsterdam, in beroep voor den Raad van Beroep, hebben aangevoerd, dat de aanslag hun ten onrechte is opgelegd; dat echter de Raad van Beroep de beschikking van den Inspecteur

heeft gehandhaafd, daarbij overwegende;

“dat ingevolg art. 9 der desbetreffende heffingsverordening belastingplichtig zijn zij, die krachtens recht van bezit of eenig ander zake-lijk recht het genot hebben van de in deze gemeente gelegen gebouwde eigendommen, terwijl als genothebbenden worden aangemerkt zij, die bij den aanvang van het belastingjaar in de kadastrale leggers van de rijksgrondbelasting als voor die eigendommen belastingplichtig staan aangewezen, wordende, wanneer wordt aangetoond, dat in de kadastrale leggers een mistelling of onjuiste te naamstelling heeft plaats gehad of wel dat ingetreden wijziging in den belastingplicht daar bij den aanvang van het belastingjaar nog niet was opgenomen, als genothebben- de aangemerkt degene, die bij den aanvang van het belasting- jaar krachtens de bepalingen van de wet van 26 Mei 1870 St. 82 voor dat eigendom belastingplichtig was;

“dat op 1 Januari 1944 belanghebbenden in de kadastrale leggers voor de Rijksgrondbelasting als belastingplichtigen voor de onderhavige gebouwde eigendommen stonden aangewezen: dat belanghebbenden van deze eigendommen de gemeenschappelijke eigenaren zijn;

“dat belanghebbenden van meening zijn, dat zij ondanks niet als ge- nothebbenden in de zin van vorenaangehaald artikel kunnen worden beschouwd, aangezien in 1944 de huizen als Joodsch bezit onder be- heer stonden van een door de bezettende macht in het leven geroepen instelling;

“dat, zooals ook ongeveer door den Inspecteur is betoogd, de even- vermelde door de bezettende macht tegen de huizen van belangheb- benden genomen maatregel hun eigendomsrecht op die huizen niet te loor heeft doen gaan, zoodat hun aanwijzing in de kadastrale registers voor de rijksgrondbelasting als genothebbenden daarvan, in verband met de omschrijving, welke art. 47 van de wet betrekkelijk de grond- belasting van 26 Mei 1870 St. no. 82 van dat begrip geeft, ook voor het tijdperk, gedurende hetwelk zij het beheer over hun eigendommen – onvrijwillig – kwijt zijn geweest, juist moet worden geacht;

“dat hieruit volgt, dat het beroep niet gegrond is;”

O[verwegend] dat belanghebbenden in cassatie hebben gesteld ver- keerde toepassing van art. 9 van de Verordening der gemeente Am- sterdam op de heffing en invordering van de Brandverzekeringsbelas-

ting en van art. 47 van de Wet van 26 Mei 1870 (Staatsblad no. 82) op de grondbelasting;

dat daarbij in hoofdzaak is aangevoerd, dat de aangehaalde artikelen geen oorzakelijk verband leggen tusschen het zijn van eigenaar en het zijn van genothebbende en dan ook zonder verlies van den eigendom een toestand kan ontstaan, waarbij de aanwijzing van de eigenaren als genothebbers in de kadastrale leggers als onjuist moet worden geacht; dat de Raad van Beroep heeft nagelaten te onderzoeken, of bedoelde toestand bij den aanvang van het belastingjaar bestond; dat belanghebbenden inderdaad bij den aanvang van het belastingjaar geen genothebbers van de huizen waren en krachtens de verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche Gebied betreffende het Joodsche grondbezit (Verordeningenblad 1941/154) zelfs niet meer in het bezit waren van de huizen, daar de bezettende macht de volledige heerschappij over de huizen uitoefende tegen den wil van de eigenaren en de huizen ook tegen wil van de eigenaren kon vervreemden; dat aan het voorafgaande niet afdoet, dat achteraf belanghebbenden hun rechten op de opbrengsten van de huizen zullen trachten te doen gelden;

O[verwegend] dienaangaande:

dat ingevolge art. 47 van de aangehaalde Wet op de grondbelasting welk artikel ook een grondslag voor de onderhavige heffing vormt, belastingplichtig is hij, die het genot heeft van de gebouwde of ongebouwde eigendommen, krachtens recht van bezit of eenig ander zakelijk recht;

dat de Raad van Beroep heeft beslist, dat naar genoemde wetsbepaling belanghebbenden als genothebbers van de eigendommen waren te beschouwen, niet alleen op grond van het eigendomsrecht van belanghebbenden, doch mede op grond, dat het door hen gevoerde verweer, dat de huizen als Joodsch bezit onder beheer stonden van een door de bezettende macht in het leven geroepen instelling, niet belette, dat zij krachtens hun genoemd zakelijk recht het genot van de eigendommen hadden;

dat dan ook de Raad van Beroep het verweer van belanghebbenden niet buiten onderzoek heeft gelaten, doch dat verweer onjuist heeft geoordeeld, en zulks terecht, nu belanghebbenden ten betooge, dat zij

BIJLAGEN

als eigenaren bij den aanvang van het belastingjaar ten onrechte in de kadastrale leggers als genothebbenden stonden vermeld, niet aanvoerden, dat niet zij doch een ander krachtens zakelijk recht genothebben-
de was van de eigendommen;

dat indien belanghebbenden in cassatie bedoelen te stellen, dat de bezettende macht krachten zakelijk recht van bezit in het genot was van de eigendommen, deze stelling, als zijnde mede van feitelijk aard, niet met vrucht voor het eerst in cassatie kan worden te berde gebracht;

Verwerpt het beroep.

BIJLAGE 3

ARREST HOGE RAAD 1950

Nederlandse Jurisprudentie 1950
No. 690

Hoge Raad (Belastingkamer), 18 Januari 1950. (Mrs. v.d. Dries, Nypels, Sinnighe, Damsté, Dubois, Boltjes).

Straatbelasting 's-Gravenhage en Verordening 154/1941 betr. Joods grondbezit. Klacht in cassatie over s. of v.t. van een bezettingsregeling, vermeld op lijst A, bedoeld in art. 16 van besluit E 93.

Uit de artt. 16 en 30 van E 93 j°. besluit E 100 vloeit voort, dat, zolang niet blijkt dat een bijzondere voorziening van rechtsherstel is getroffen, de rechter bij de beoordeling van de rechtsgevolgen van handelingen, welke gegrond waren op een bezettingsregeling voorkomend op lijst A, die regeling moet toepassen alsof zij wel van kracht waren geweest.

Voorzover op deze wijze de Ned. Besluitwetgever na de bevrijding aan algemene voorschriften van den bezetter werking heeft toegekend, kunnen deze regelingen worden beschouwd als te zijn "wet" in den zin van het met art. 99 R.O. overeenkomende art. 18 der wet van 19 Dec. 1914. S. 564, over welke s. of v.t. in cassatie kan worden geklaagd.

Door de overneming van het beheer van het Joodse grondbezit (art. 7 Verordening 154/1941) noch door de aantekening in de openbare registers (art. 9) ging, zolang zij niet door vervreemding door den beheerder dan wel door andere regelingen van den bezetter zijn gevolgd, de eigendom of

het recht van bezit van die goederen voor belanghebbende verloren.

Belanghebbende is terecht als "genothebbende" in de straatbelasting aangeslagen.

¹ en ²

(Wet R.O. art. 99; Wet Raden van Beroep art. 16; Gemeentewet art. 280; Besluit bezettingsmaatregelen E 93 artt. 16 en 30).

De Hoge Raad enz.;

Gezien het beroepschrift in cassatie van den Directeur der Gemeentebelastingen te 's-Gravenhage tegen de uitspraak van den Raad van Beroep voor de Directe Belastingen aldaar van 15 December 1948 betreffende een aanslag in de straatbelasting van die gemeente, belastingjaar 1943, opgelegd aan A. te B. in zijn hoedanigheid van bewindvoerder over den afwezigen C,

Gehoord den advocaat van verzoeker tot cassatie (Mr. C.R.C. Wijkerheld Bisdom; *Red.*);

O[verwegend] dat de artt. 1 en 3 van de verordening der gemeente 's-Gravenhage op de heffing en invordering ener belasting, onder den naam van Straatbelasting, luiden:

Art. 1. In deze Gemeente wordt, tot het verkrijgen van een billijke bijdrage in de kosten, ten laste van de Gemeente komende voor aanleg en onderhoud van openbare landwegen in de Gemeente, voor hunne verlichting, en voor afvoer van water en vuil, een belasting, onder den naam van Straatbelasting, geheven wegens gebouwde eigendommen en daarbij behorende erven, die aan de openbare landwegen in de Gemeente belenden of in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen zijn, mits aan die wegen door de Gemeente zorg wordt besteed aan een of meer der hiervoren genoemde voorzieningen.

Art. 3 Belastingplichtig is hij, die krachtens recht van bezit of eenig ander zakelijk recht het genot heeft van gebouwde eigendommen, bedoeld in artikel 1.

1 Op een beroep van belanghebbende tegen een uitspraak van den r.v.b. te Amsterdam van 3 februari 1949 betreffende een aanslag in de brandverzekeringsbelasting der gemeente Amsterdam deed de h.r. op 18 januari 1950 een gelijke uitspraak, daarbij het beroep verwerpen. (*Red.*)

2 Zie noot onder het arrest. (*Red.*) Gezien de stukken;

Als genothebbende wordt aangemerkt hij, die op 1 Januari van het belastingjaar in de kadastrale leggers is aangewezen, tenzij kan worden aangetoond, dat in die leggers een misstelling heeft plaats gehad, of dat de vóór den aanvang van het belastingjaar plaats gehad hebbende veranderingen daarin nog niet waren opgenomen, in welke gevallen met den werkelijken toestand rekening wordt gehouden.

Indien in den loop van een belastingjaar het in het eerste lid van dit artikel bedoelde genot op een ander is overgegaan en de aanslag betreffende dat jaar, opgelegd aan den vorigen genothebbende, niet voor het volle bedrag is of kan worden ingevorderd, zal alsnog een aanslag kunnen worden opgelegd aan den nieuwen genothebbende voor den duur van zijn genot in dat belastingjaar. In zoodanig geval wordt den vorigen genothebbende ambtshalve tot een gelijk bedrag ontheffing verleend.

O[verwegend] dat belanghebbende, aan wien voor 7 percelen een aanslag was opgelegd van f 191,78 in de straatbelasting over het belastingjaar 1943, na vruchteloze reclame bij den Directeur der Gemeentebelastingen, tegen diens besluit tot handhaving van den aanslag in beroep is gekomen bij den R.V.B.;

O[verwegend] dat de R.V.B. dat besluit alsmede den aanslag heeft vernietigd;

dat de Raad daarbij heeft overwogen:

“dat krachtens de Verordening van de vroegere Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied No. 154/1941 betreffende het Joods grondbezit de aan C. toebehorende percelen onder beheer werden genomen door het Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen, dat op zijn beurt dat beheer weer overdroeg aan “Nobiscum”; dat op grond van par. 9 van genoemde Verordening dit beheer werd aangetekend in de kadastrale leggers; dat belanghebbende als grief tegen het opgemeld besluit en de daarbij gehandhaafde aanslag heeft aangevoerd, dat deze ten onrechte aan hem is opgelegd, zijnde op 1 Januari 1943 niet C maar “Nobiscum” genothebbende geweest;

“dat art. 3 van de Verordening op de heffing ener belasting onder de naam van straatbelasting te 's-Gravenhage bepaalt, dat belastingplichtig is hij, die krachtens recht van bezit of ander zakelijk recht het genot heeft van gebouwde eigendommen, terwijl als genothebbende wordt

aangemerkt hij, die op 1 Januari van het belastingjaar in de kadastrale leggers is aangewezen, tenzij kan worden aangetoond, dat in die leggers een misstelling heeft plaats gehad;

“dat krachtens art. 8 van Verordening 154/1941 het A.N.B.O. althans Nobiscum bevoegd was ten opzichte van het in beheer genomen onroerend goed alle rechtshandelingen te verrichten, inclusief het vervreemden en bezwaren daarvan, terwijl verder beschikkingen van de “gerechtigde” nietig waren en geen enkele verplichting tot het doen van rekening en verantwoording jegens de “gerechtigde” bestond;

“dat het bovendien van algemene bekendheid is, dat het onder beheer stellen van Joods eigendom, als onderdeel van de Duitse Jodenpolitiek, de strekking had en niet anders was dan bezitsontneming van alle Joodse eigendommen ten bate van Duitsland of deszelfs handlangers;

“dat uit een en ander volgt, dat beheer krachtens de Verordening 154/1941 ver uitging boven beheer in de gewone zin van het woord, in ieder geval niet was beheer voor of namens de gedeposedeerde Joodse eigenaar;

“dat de “gerechtigde” mitsdien van alle genot der zaak was verstoken;

“dat uit het vorenoverwogene tevens volgt, dat de aanwijzing in de kadastrale leggers van C. een misstelling in die leggers was, zodat deze op 1 Januari 1943 niet als genothebende kan worden beschouwd en derhalve niet belastingplichtig was;

“dat ook de Gemeente zich op dit standpunt heeft geplaatst, zijnde de Raad uit eigen wetenschap bekend, dat de Gemeente in soortgelijke gevallen de aanslag aanvankelijk heeft opgelegd niet ten laste van de “gerechtigde” maar ten laste van de zogenaamde beheerder en eerst, nadat gebleken was dat bij laatstgenoemde de aanslag niet kon worden ingevorderd, deze stelde ten name van de “gerechtigde”;

O[verwegend] dat de Directeur der Gemeentebelastingen als middelen van cassatie heeft aangevoerd:

“I. S. althans v.t. van art. 280 van de Gemeentewet, art. 3 van de meergemelde verordening van de gemeente 's-Gravenhage, de artt. 1, 7, 8 en 9 van de verordening 154/41 betreffende het Joodse grondbezit, art. 16 van het Besluit Bezettingsmaatregelen en art. 671 B.W., doordat de Raad heeft voorbijgezien:

a. dat blijkens de duidelijke tekst van art. 8 der verordening 154/1941 het “Nobiscum” krachtens deze verordening bevoegd was tot alle rechtshandelingen, die een behoorlijk beheer met zich brengt, terwijl art. 1 sub 3 de eigenaar of hem die enig ander zakelijk recht op het onder beheer gestelde onroerend goed kan doen gelden, uitdrukkelijk als de gerechtigde aanduidt. Hieruit kan slechts volgen, dat hoever het beheer krachtens de verordening 154/1941 ook moge gaan, dit beheer geen zakelijke rechten van de oorspronkelijke gerechtigde op de beheerder deed overgaan. Hieraan doet niet af, dat de strekking van de verordening geweest moge zijn een bezitsontneming van Joodse eigendommen, omdat de enkele toepassing van deze verordening daartoe niet kon leiden en in casu dan ook niet tot bezitsontneming geleid heeft;

b. dat de verordening 154/1941 krachtens het bepaalde in art. 16 van het Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93) geacht moet worden nimmer te zijn van kracht geweest en dus, wat ook de strekking van het beheer krachtens genoemde verordening moge zijn geweest, dit nimmer tot overgang van zakelijke rechten kan hebben geleid. Dit klemt te meer nu hetgeen onrechtmatig ingevolge dit beheer is geschied niet tot (nietige) overdracht van zakelijke rechten heeft geleid.

II. S. en/of v.t. der voornoemde artt., doordat de Raad heeft bevestigd, dat indien in de kadastrale leggers belanghebbende als genothebbende is aangewezen dit een misstelling in die leggers is, zodat hij op de datum, waarop het belastingjaar aanving, niet als genothebbende kon worden beschouwd en derhalve niet belastingplichtig was, daarbij uitgaande van de opvatting, dat een aanvankelijk juiste tenaamstelling in de kadastrale leggers door het feit, dat op het betrokken onroerend goed de Verordening 154/1941 van toepassing was geworden, als een misstelling zou moeten worden beschouwd, zulks ten onrechte, daar een misstelling uiteraard slechts plaats kan vinden, doordat een inschrijving ten onrechte of abusievelijk ten name van een ander dan de zakelijk gerechtigde wordt gesteld;”

O[verwegend] eerst omtrent de opgeworpen vraag, of in cassatie kan worden geklaagd over schending of verkeerde toepassing van een bezettingsregeling vermeld op lijst A bedoeld in art. 16 van het Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93):

dat weliswaar genoemd art. 16 bepaalt, dat de bezettingsregelingen vermeld op lijst A worden geacht nimmer van kracht te zijn geweest, doch art. 30 voorschrijft, dat aan die bepaling geen rechten kunnen worden ontleend, zolang geen bijzondere voorziening is getroffen omtrent de regeling of opheffing van de gevolgen daarvan;

dat hieruit in verband met het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100) voortvloeit dat, zolang niet blijkt dat een bijzondere voorziening van rechtsherstel is getroffen, de rechter bij de beoordeling van de rechtsgevolgen van handelingen, welke gegrond waren op een bezettingsregeling voorkomende op lijst A, die regeling moet toepassen alsof zij wel van kracht ware geweest;

dat, voorzover op deze wijze de Nederlandse Besluitwetgever na de bevrijding aan algemene voorschriften van den bezetter werking heeft toegekend, deze regelingen kunnen worden beschouwd als te zijn “wet” in den zin van het met art. 99 R.O. overeenkomende art. 18 van de wet van 19 December 1914, S. 560, over welke schending of verkeerde toepassing in cassatie kan worden geklaagd;

O[verwegend] alsnu omtrent onderdeel *a* van het eerste middel:

Dat een Staat, die de hand wil leggen op vermogen van vijandelijke Staten of derzelve onderdanen, dit kan doen door naasting van dit vermogen, in welk geval de getroffene den eigendom verliest, of wel door minder ver strekkende maatregelen, zoals onderbeheerstelling van of een bewindvoering over dit vermogen, al dan niet versterkt met uitgebreide beschikkingsbevoegdheid van beheerder of bewindvoerder;

Dat de inhoud van de bepalingen van Verordening 154/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied betreffende het Joodse grondbezit doet zien, dat de bezetter, toen hij de hand wilde leggen op het Joodse onroerend vermogen, in die verordening den tweeden weg heeft gevolgd, te weten het toekennen aan de Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen van de bevoegdheid om het beheer van het Joodse grondbezit over te nemen – art. 7 – en het verlenen aan haar van uitgebreide bevoegdheden van beheer en beschikking, met ontneming aan den gerechtigde van ieder recht tot beschikking over dat vermogen – art. 8 – ;

dat ingevolge art. 9 door aantekening in de openbare registers de

overneming van het beheer van kracht werd, doch door die overneming of die aantekening, zolang zij niet, in het kader van de politiek van den bezetter tegen de Joden, door vervreemding door den beheerder dan wel door andere regelingen van den bezetter ten opzichte van de Joodse onroerende goederen zijn gevolgd, noch de eigendom noch het recht van bezit van die goederen voor belanghebbende verloren ging;

dat deze zienswijze ook in overeenstemming is met de na de bevrijding in de praktijk gevolgde opvatting, dat, mede in aansluiting aan art. 90 van het Besluit herstel rechtsverkeer, ten aanzien van onroerende goederen van Joden, welke door voormelde instelling niet aan derden waren vervreemd, – anders dan in de opvatting van den R.v.B. het geval zou zijn – rechtsherstel niet nodig was, omdat zij zonder meer ter beschikking stonden van de rechthebbenden, die steeds eigenaar en bezitter waren gebleven;

dat uit een en ander volgt, dat, na de eigendom en het bezit van de goederen, wegens welke de onderhavige straatbelasting is geheven, voor belanghebbende niet verloren zijn gegaan, deze in de kadastrale leggers terecht als de zakelijk gerechtigde bleef aangewezen en daarin geen misstelling heeft plaats gehad of veranderingen niet waren opgenomen, zodat belanghebbende terecht als de genothebende in den zin van art. 3 lid 2, van de heffingsverordening is aangeslagen en het middel is gegrond;

O[verwegend] dat wel in onderscheidene gevallen een aanslag als de onderhavige tot een onbillijke heffing kan leiden, doch op dit stuk niet de rechter uitkomst kan brengen, doch slechts de heffende gemeente zelve, in welk verband valt te wijzen op de resolutie van den Minister van Financiën van 9 Sept. 1947 no. 208 ten opzichte van de invordering van de grondbelasting, welke naar dezelfde criteria wordt geheven als de straatbelasting der gemeente 's-Gravenhage;

Vernietigt de uitspraak van den Raad van Beroep te 's-Gravenhage;
Handhaaft het besluit van den Directeur der Gemeentebelastingen.

Noot. De opmerkelijkste bijdrage van den H.R. tot de juridische afwikkeling van oorlog en bezetting bestaat in zijn strikte toepassing van het Besluit Bezettingsmaatregelen. Bij de regeling van den overgang van

het bezettings- naar het Nederlandse recht duldt hij geen uitlegging buiten de grammaticale en de systematische. Bovenstaand arrest voert deze opvatting door tot haar uiterste consequentie: zelfs de A-verordeningen, die krachten art. 16 E 93 “worden geacht nimmer van kracht te zijn geweest”, gelden op grond van art. 30, dat rauwelijkse acties op grond van deze nietigheid uitsluit, als door den Nederlandsen besluitwetgever met terugwerkende kracht ingevoerd en behoren dus tot de “wetten” in den zin van art. 99 R.O.!

Deze posthume heerschappij van een A-verordening over een bepaalde rechtsbetrekking neemt eerst een einde, nadat tussen de partijen rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Of de werking daarvan zich ook tot het verleden uitstrekt, hangt af van den inhoud der voorziening. De H.R. zal dus in voorkomende gevallen den inhoud van een vonnis of overeenkomst tot rechtsherstel moeten onderzoeken, immers daarvan hangt de verbindende kracht van een wettelijk voorschrift af.

Was de veronderstelling niet aannemelijker geweest, dat de besluitwetgever in geen geval de ten dode opgeschreven Duitse roofverordeningen tussen vonnis en executie onder de hoede van den hoogsten Nederlandsen rechter heeft willen stellen? Voor een uitlegging, die er voor terugdeinst de plaatsing op de A-lijst eerst terug te brengen tot een blote beginselverklaring en haar daarna bovendien met een beroep op art. 30 te verheffen tot een voorlopige legalisatie, zijn uit den tekst van het besluit E 93 argumenten bij te brengen, b.v. uit art. 21 lid 2. Voor zover een A-verordening uitdrukkelijk of stilzwijgend een Nederlands wettelijk voorschrift had afgeschaft, is het bij de ontruiming van het bezette gebied *ex tunc* herleefd. Art. 22 E 93 doet alle bezettingsbeslissingen, genomen op grond van A-verordeningen, voor de toekomst van rechtswege vervallen. In zover is art. 16 dus geen dode letter.

Art. 25 E 100 letter c doet eveneens de negatieve rechtswaarde van A-verordeningen uitkomen: ten opzichte van handelingen, op grond daarvan verricht, bestaat een rechtsvermoeden ten gunste van ingrijpen van den Raad voor het Rechtsherstel. Het besluit E 100 heeft de aanvechtbare handelingen ter wille van de rechtszekerheid niet nietig, maar vernietigbaar verklaard.

Het zou dus met het stelsel van onze herstelwetgeving zeer wel heb-

ben gestrookt in het besluit E 93 niet een tijdelijke bevestiging van het onrecht der A-verordeningen te lezen, maar alleen een uitsluiting van den gewonen weg van rechten.

Wellicht zou de dogmatische geslotenheid van 's H.R.'s rechtspraak bij deze oplossing hebben geleden, maar dit zou ruimschoots zijn opgewogen door een winst in overtuigingskracht. Ondanks alle juridische dialectiek zal het velen moeite kosten te beamen, dat de georganiseerde ontrecting van een bevolkingsgroep voor den Nederlandsen rechter "wet" kan zijn.

De uitlegging, in het arrest gegeven aan verord. no. 154/1941, bevredigt evenmin. De R.V.B. had feitelijk vastgesteld, dat de percelen van C in beheer waren genomen door het A.N.B.O.. Deze "Verwaltung" omvatte blijkens artt. 8 en 9 van de verordening alle beheersdaden, zo in als buiten rechte, benevens de bevoegdheid om het onroerende goed te vervreemden of te bezwaren. Beschikkingen over Joods grondbezit door den oorspronkelijken rechthebbende waren nietig, zolang de "Verwaltung" duurde. Naar enig recht van de gedeposeerde jegens de "Niederländische Grundstücksverwaltung", b.v. op verantwoording van revenuen en opbrengsten, zoekt men in de verordening tevergeefs. Dit was geen willekeurig verzuim, maar een welbewust gekozen vorm van ontzetting uit het bezit. De H.R. motiveert niet nader, waarom C zijn bezit in dit geval niet zou hebben verloren. Bij arrest van 19 Febr. 1947, B. 8274, beschouwde hij deze vraag als mede van feitelijken aard.

Het geheel der "rechts"verhoudingen en feitelijke omstandigheden op 1 Januari 1943, waaraan de verordening de verschuldigdheid van straatbelasting verbindt, wees m.i. ondubbelzinnig op belastingplicht van den "Verwalter" als genothebende krachtens zakelijk recht van bezit; vgl. Rb. Amsterdam 3 Nov. 1948, N.J. 1949 no. 29, over premies Ziektewet voor het personeel van een onder beheer gestelde Joodse onderneming. Slechts in geval van volledig rechtsherstel met terugwerkende kracht zou belastingheffing van den eigenaar gerechtvaardigd zijn.

Het argument, in het arrest geput uit de practijk van het rechtsherstel t.a.v. niet vervreemde onroerende goederen van Joden, schijnt mij ondeugdelijk. Deze practijk is immers alleen bij een bepaalde uitlegging

BIJLAGEN

overeen te brengen met 's H.R.'s opvatting van art. 30 E 93. Zowel de ruime bevoegdheden van de N.G.V. als de rechteloosheid van de Joodse eigenaren blijven in stand, totdat daaraan langs den weg van rechtsherstel een einde is gemaakt. Uit art. 90 E 100 volgt alleen, dat, zover in verord. no. 154/1941 tevens een bevoegdheid tot vertegenwoordiging opgesloten lag, deze van rechtswege is beëindigd. Dit hield nog geen terugkeer van het feitelijke bezit naar de eigenaren in.

De medewerking van de beheerders der N.G.V. c.s. kan m.i. slechts worden gezien hetzij als een erkenning van het van rechtswege verval van een bezettingsbeslissing (t.w. het overnemen van het beheer krachtens verord. no. 154/1941, art. 7) ingevolge art. 22 E 93, hetzij als een vrijwillig rechtsherstel. Bij beide opvattingen vervalt het aan deze (overigens na-oorlogse) praktijk ontleende argument voor de oorspronkelijke betekenis van de verordening.

D.J.V.

VERANTWOORDING

De resultaten van historisch onderzoek worden grotendeels bepaald door de vraagstelling en door de mate van beschikbaarheid van relevante bronnen. De aanleiding voor dit boek vormde de ontdekking van documenten met betrekking tot boetes voor achterstallige erfpachtcanon die de gemeente Amsterdam na de oorlog heeft opgelegd aan Joodse huiseigenaren. De vragen die dit opwierp brachten de gemeente ertoe het NIOD te vragen een onderzoek naar deze kwestie in te stellen. Het NIOD nam de opdracht aan, hetgeen na zeven maanden onderzoek resulteerde in het in maart 2014 verschenen rapport ‘De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)’. Bij dat rapport lag het accent op een kwantitatieve analyse van het Amsterdamse gemeentebeleid inzake achterstallige erfpacht in de periode na de oorlog. In *Openstaande rekeningen* wordt een ruimer perspectief gehanteerd, waarbij de bevindingen van het eerste rapport in bredere historische en maatschappelijke context zijn geplaatst. Zo’n breder blikveld, waarbij verder wordt gekeken dan alleen naar de ambtelijke besluitvorming over de erfpachtkwestie, is noodzakelijk om het Amsterdamse gemeentebeleid ten aanzien van teruggekeerde Joden goed te kunnen beoordelen.

Na de verschijning van het eerste rapport gaf de gemeente opdracht voor een vervolgonderzoek waarbij het NIOD (1) het Amsterdamse naoorlogse erfpachtbeleid in vergelijkend perspectief zou bestuderen, en (2) naast het onderzoek naar de erfpachtkwestie ook andere gemeentelijke heffingen in het onderzoek zou betrekken. Bij de andere heffingen werd met name gedacht aan gemeentelijke belastingen die sinds 1970 onder de onroerendezaakbelasting (ozb) vallen, zoals straatgeld.

Met de opdrachtgever is echter afgesproken om ‘heffingen’ ruim te interpreteren. Indien er gedurende het onderzoek andere relevante onderwerpen opdoken, dan zouden deze worden meegenomen. Zo’n onderwerp was bijvoorbeeld de kosten die de gemeente Amsterdam declareerde bij teruggekeerde Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden voor in de oorlog uitgevoerde sloop- en stutwerkzaamheden.

Het laatstgenoemde onderwerp is tevens exemplarisch voor de moeilijkheden die zich tijdens dit onderzoek voordeden met betrekking tot het beschikbare bronnenmateriaal. Het bleek niet mogelijk om de gang van zaken rondom het gemeentelijk beleid inzake sloop- en stutwerkzaamheden met enige precisie te reconstrueren. Er waren aanwijzingen dat hierover in het archief van de Dienst Volkshuisvesting interne correspondentie en rapporten over aan particulieren opgelegde rekeningen aanwezig was, maar dit materiaal is na de oorlog op een bepaald moment vernietigd. Hetzelfde gold voor veel andere uitvoeringsdossiers die krachtens de Archiefwet na enige jaren in aanmerking kwamen voor de notering vvv (voor vernietiging vatbaar). Krachtens de lijst, ‘houdende opgaaf van voor vernietiging in aanmerking komende stukken in de gemeentearchieven van 1948’, komen dossiers die betrekking hebben op aangifte, opgave, beschrijving, vrijstelling, vermindering en invordering van de gemeentelijke belastingen na drie jaar op de vvv-lijst.

In de loop der decennia zijn de bepalingen in de Archiefwet aangepast, maar voor veel materiaal dat voor dit onderzoek relevant zou kunnen zijn, is volgens de richtlijnen van 1948 bepaald dat het niet bewaard hoefde te blijven. Ook op het niveau van de rijksoverheid is op deze wijze veel belangwekkend materiaal verloren gegaan. Het (landelijke) archief van de Schade Enquête Commissie had bijvoorbeeld meer inzicht kunnen bieden in de mogelijkheden tot verrekening van de geleden oorlogsschade. In 1956 verleende de algemeen rijksarchivaris echter toestemming tot vernietiging. Hetzelfde gold voor het archief van het Commissariaat voor Oorlogsschade.¹ Wel was het mogelijk om een steekproef te doen in de ruim 15.000 rekeningoverzichten waarop boekingen staan aangegeven die tussen 1941 en 1956 op de rekeningen bij de Liro en de Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS) hebben plaatsgevonden.

Door de vernietiging van uitvoeringsdossiers en de beperkingen van het wél beschikbare bronnenmateriaal is het moeilijk te reconstrueren hoe het gemeentelijk beleid in de praktijk precies voor Joodse huishoudens heeft uitgewerkt. Dat neemt niet weg dat het wel mogelijk is gebleken een beeld te vormen van het lokale overheidsbeleid op hoofdlijnen. Een informatieve bron vormden de beroepszaken die Joodse huiseigenaren in Den Haag in de jaren veertig aanspanden tegen de invordering van achterstallig straatgeld. Deze rechtszaken illustreren de wijze waarop de gemeente Den Haag die aanslagen meende te kunnen verdedigen, het verzet van de Joodse oorlogsslachtoffers hiertegen en de juridische afwegingen van de rechters. De *Nederlandse Jurisprudentie*, waarin sinds 1913 wekelijks belangwekkende gerechtelijke uitspraken in burgerlijke en strafzaken worden gepubliceerd, is daarom voor de periode 1945-1955 systematisch doorgenomen.

Hoewel de kwestie van het invorderen van de achterstallige erfpachtcanon en bijbehorende boetes, dat de aanleiding voor dit boek vormde, zich in de jaren na de oorlog afspeelde, was het van belang om ook de oorlogsperiode in het onderzoek te betrekken. De achterstalligheid in het betalen van de erfpachtcanon, die tot het opleggen van de boetes had geleid, was immers tijdens de bezetting ontstaan. Al in de oorlog kregen Joden als gevolg van de anti-Joodse maatregelen te maken met betalingsmoeilijkheden. Daarbij valt op dat het financieel-economische beleid van het 'foute' stadsbestuur in de periode 1941-1945 niet veel verschillen vertoonde met dat van het stadsbestuur na de oorlog.

Dat het optreden van sommige Amsterdamse gemeentelijke diensten tijdens de oorlog controversieel genoemd kan worden is geen nieuws. Met name over de inzet van de politie en het trambedrijf bij de deportatie van Joden is in het verleden reeds veel geschreven en gediscussieerd. Minder bekend is dat het Amsterdamse stadsbestuur in de oorlog Joods onroerend goed heeft aangekocht en daarmee een rol heeft gespeeld in de ontrecting van Joden en de roof van Joods eigendom. Ook dit aspect van het gemeentelijk beleid is in dit onderzoek onder de loep genomen. Tevens is aandacht besteed aan enkele andere specifieke kwesties die in het kader van dit onderzoek van belang werden geacht, zoals de kosten van het collectieve vervoer per gemeentetram van Joodse gedeporteerden, en aanmaningen voor openstaande

VERANTWOORDING

gasrekeningen die na mei 1945 aan teruggekeerde Joden zouden zijn toegezonden.

De opdrachtgever voor dit boek was de gemeente Amsterdam, maar de inhoud is de verantwoordelijkheid van het NIOD. De NIOD-onderzoekers kregen van de gemeente de vrijheid om binnen de kaders van de onderzoeksopdracht, geheel naar eigen inzicht invulling te geven aan het onderzoek en de verslaglegging daarvan.

AFKORTINGEN

ABC	Afwikkelingsbureau Concentratiekampen
ANBO	Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen
BAON	Bewindvoering Afwezigen en Onbeheerde Nalatenschappen
BBS	Besluit Buitengewoon Strafrecht
B en W	Burgemeester en Wethouders
BW	Burgerlijk Wetboek
BWSA	Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CHU	Christelijk-Historische Unie
CJO	Centraal Joods Overleg Externe Belangen
CMJO	Centraal Meldpunt Joodse Oorlogsclaims
DGBR	Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging
FJN	Federatief Joods Nederland
GA	Groninger Archieven
GEB	Gemeentelijk Energie Bedrijf
GG en GD	Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst
HCL	Historisch Centrum Leeuwarden
HGA	Haags Gemeentearchief
HTK	<i>Handelingen Tweede Kamer</i>
HWV	Handwerkers Vriendenkring
IRA	Gemeentelijke Inspectie voor de Repatriëering
KNHG	Koninklijk Nederland Historisch Genootschap
KVP	Katholieke Volkspartij

AFKORTINGEN

Liro	Lippmann, Rosenthal & Co
LJG	Liberaal Joodse Gemeente
LVVS	Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat
MAROR	Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel
NA	Nationaal Archief
NAF	Nationaal Arbeidsfront
NBI	Nederlands Beheersinstituut
NGV	Niederländische Grundstücksverwaltung
NHA	Noord-Hollands Archief
NIK	Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap
NIOD	Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
NIW	<i>Nieuw Israëlitisch Weekblad</i>
NOR	Naoorlogsche Rechtspraak
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
OGA	Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam
ozb	onroerendezaakbeslating
PBA	Politie-Bataljon Amsterdam
PIG	Portugees-Israëlitische Gemeente
POD	Politieke Opsporingsdienst
PRAC	Politieke Recherche Afdeling Collaboratie
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RVB.	Raad van Beroep voor de directe belastingen
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SAR	Stadsarchief Rotterdam
SD	Sicherheitsdienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SEC	Schade Enquête Commissie
Sipo	Sicherheitspolizei
SMN	Stoomvaart Maatschappij Nederland
SS	Schutzstaffel
UVV	Unie voor Vrouwelijke Vrijwilligers
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
V.O.	Verordening
WA	Weerbaarheidsafdeling
WUV	Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers 1940-1945

NOTEN

Voorwoord

- 1 G.L. Durlacher, *De zoektocht* (Amsterdam: Meulenhoff 1991), 162.

Inleiding

- 1 Zie voor de uitspraak van Franklin: <http://freakonomics.com/2011/02/17/quotes-uncovered-death-and-taxes/> ('[I]n this world nothing can be said to be certain, except death and taxes.'). en over Treub: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA). Te raadplegen online.
- 2 Zie J.C.H. Blom, 'Grijs verleden?', in: *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd* (Amsterdam: Boom 2007), 57-67, aldaar, 59.
- 3 De Hartogh, al voor de oorlog actief in de gemeentepolitiek, stond tijdens de Duitse bezetting op de 'beschermd' lijst van secretaris-generaal K.J. Frederiks, de zogeheten Barneveldlijst. Deze groep werd in 1944 naar Theresienstadt gedeporteerd.
- 4 Verslag eerste gemeenteraadsvergadering 21 november 1945, *Gemeenteblad* 1945, Afd. 2.
- 5 Roel Hijink, *Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Hilversum: Verloren 2011), 90. Zie ook: Bianca Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten. Monumenten ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog in Amsterdam 1945-1991', in: *Kunst en beleid in Nederland*, dl. 6 (1993), 13-62, aldaar 41-42.
- 6 Frank van Vree, 'Iedere dag en elk uur. De Jodenvervolging en de dynamiek van de herinnering in Nederland', in: Hetty Berg en Bart Wallet (red.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945*, (Zwolle: Waanders 2010), 57-72, aldaar 59-60.
- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem, 61-62. De Nationale Monumenten Commissie was in 1946 ontstaan op initiatief van de minister van Staat, M.L. Beelaerts van Blokland en de vice-president van de Raad van State, M.L. van Holthe tot Echten. Deze commissie moest beoordelen aan welke monumenten – op te richten in verband met de gebeurtenissen in de jaren 1940-1945 – een nationale betekenis behoorde te

NOTEN INLEIDING

- worden toegekend. Zie voor de namen van de leden het ‘Verslag van de Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens, 1949’, Stadsarchief Amsterdam (saa), collectie 396 (Archief van het Werkcomité voor het tot stand brengen van een Nationaal Monument op de Dam te Amsterdam), inv.nr.11.
- 9 Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 90. Wanneer het gaat om de plaatsing van gedenktekens moet er een onderscheid worden gemaakt tussen publieke ruimte en particuliere (niet-openbare) ruimte. Zo kwam er in 1948 een monument op de Joodse begraafplaats Muiderberg ter nagedachtenis aan de omgekomen slachtoffers van Mauthausen.
 - 10 Er was een comité opgericht dat naast De Hartogh bestond uit: M.B.B. Nijkerk (2de voorzitter), de arts L. Weijl (secretaris), J.N. Kattenbrug (penningmeester), prof. mr. G. van den Bergh, M. de Groot, M.H. van Hertzfeld, H. Leijdensdorff, M. Swaab, mevr. E. Teeboom-van West en S. Zadoks. Zie het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* (NIW), 9 november 1945 (‘Aanbieding gedenkteeken’). Te raadplegen online. Zie ook: Anthonie Golverdingen, ‘De vroege herdenking van de Jodenvervolging in Amsterdam vanaf 1945 tot en met 1965’ (scriptie 2014). Te raadplegen online.
 - 11 Zie NIW, 25 januari 1946 en 17 februari 1950.
 - 12 Wertheim had in een eerste ontwerp de figuur Jeremia als centrale figuur gekozen, maar dit werd verworpen, zie saa, collectie 30578 (Topografie), inv.nr. 494.
 - 13 Notitie over de grondgedachte van de beeldhouwer Wertheim over de vijf symbolische reliëfs en hun betekenis, 23 februari 1950, saa, collectie 30578, inv. nr. 498.
 - 14 Hinke Piersma, *Bevochten recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam: Boom 2005).
 - 15 NIW, 3 maart 1950.
 - 16 NIW, 22 november 1946.
 - 17 Geciteerd in Ian Buruma, 1945. *Biografie van een jaar* (Amsterdam: Atlas Contact 2013), 147. Zie over dankbaarheid ook Evelien Gans, “‘Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden’”. Antisemitische stereotypen in Bevrijd Nederland’, in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2002), 313-353.
 - 18 Hamelaers-Terhagen geciteerd in: Piersma, *Bevochten recht*, 97. Zie voor meer voorbeelden Gans, ‘Vandaag hebben ze niets’. Het voorbeeld uit de *Leidsche Courant* is geciteerd in Isaac Lipschits, *De kleine Sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Mets & Schilt 2001), 192.
 - 19 Sam Goudsmit, dagboek deel 10. Te raadplegen online, website www.hetgeheugenvan nederland.nl.
 - 20 Sam Goudsmit geciteerd in: Van Vree, ‘Iedere dag en elk uur’, 63. De Portugees Israëlitisch Gemeente liet verstek gaan bij de onthulling, en dit was niet uit tijdgebrek, getuige de rectificatie van het verslag over de onthulling op 3 maart 1950 in NIW, 10 maart 1950.
 - 21 Geciteerd in: Jaap Cohen en Hinke Piersma (red.), *Moedige mensen. Helden in oorlogstijd* (Amsterdam: Boom 2014), 11.
 - 22 Efeziërs 1:3: ‘Gezegend zij de God en Vader van onzen Heere Jezus Christus, Die ons gezegend heeft met alle geestelijke zegening in den hemel in Christus.’ De

- boodschap ‘Tel uw zegeningen, een voor een’ werd vooral populair door het lied van de evangelist Johannes de Heer (1866-1961) (lied 256 uit-zijn meezing-bundel).
- 23 Zo werd op de website Welingelichte Kringen een foto van de razzia op Joden op het Jonas Daniël Meijerplein uit 1941 geplaatst met de tekst ‘Amsterdam eiste erfacht op van teruggekeerde Joden’, 30 maart 2013. GeenStijl schreef op 30 maart 2013: ‘Amsterdam: “De Holocaust was belastingontduiken”’, en Dutch tv sprak van ‘Nazi Amsterdam’ die in 1946 Joden ‘besjoemelde’. Te raadplegen online.
 - 24 Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 3 april 2013.
 - 25 Brief van B en W aan de leden van de gemeenteraad Amsterdam, 21 mei 2014. Te raadplegen online: <http://www.amsterdam.nl>. Zie voor het onderzoek naar de gemeentegiro door drs. H.G.M. (Hein) Blocks, ‘Girodienst der Gemeente Amsterdam. Niet-opgevraagde Tegoeden/Tweede Wereldoorlog’. Blocks startte dit onderzoek in 2011 en voltooide zijn rapport in 2013.
 - 26 Er werden uiteindelijk vijf commissies geïnstalleerd. Naast de commissie-Van Kemenade, de commissie-Scholten, die onderzoek deed naar de afhandeling van het rechtsherstel bij banken en verzekeraars, en de commissie-Kordes, die zich zou bezighouden met onderzoek naar tastbare goederen (zaken), waren dit de commissie-Ekkart (kunst) en de commissie-Van Galen (Indische tegoeden).
 - 27 Zie over de verzekeringen ook het recentelijk verschenen boek van Regina Grüter, *Strijd om gerechtigheid. Joodse verzekeringstegoeden en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2015).
 - 28 Brief van de minister-president, minister van Algemene Zaken en de ministers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van Financiën aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 21 maart 2000, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-25839-13.html>. Zie voor een kritisch commentaar op de bevindingen van de commissies: Ido de Haan, ‘Het morele krediet van het Joodse leed’, *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1999. Te raadplegen online.
 - 29 Brief van de minister-president e.a., 21 maart 2000.
 - 30 Voor een uitgebreide uiteenzetting over de onderhandelingen en de berekeningen, zie: Philip Staal, *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van Joodse oorlogswezen* (Delft: Eburon 2008), 233-250. Het bedrag is bekend geworden onder de naam Maror-gelden: Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel.
 - 31 In een brief van burgemeester M.J. Cohen aan Federatief Joods Nederland, d.d. 26 februari 2009 staat: ‘De 400 miljoen moesten volgens de regeringsverklaring worden gezien als een tegemoetkoming en erkenning van de morele aanspraken vanuit de joodse gemeenschap [...]. Dit gebaar heeft betrekking op de overheid en het overheidsoptreden in zijn totaliteit, zo liet minister-president Kok bij brief van 3 mei 2000 aan burgemeester Patijn weten. Dit standpunt van de regering betekent derhalve dat aan mogelijke tekortkomingen van de gemeente Amsterdam in de bejegening van de teruggekeerde joodse slachtoffers en in het proces van rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, wordt tegemoetgekomen door dat gebaar.’ Zie: <http://www.binnenlandsbestuur.nl/Uploads/Files/Document/Brief-Cohen-Joodse-oorlogsslachtoffers.pdf>.
 - 32 Brief van E.E. van der Laan aan de leden van de gemeenteraad, 21 mei 2014. Te

NOTEN HOOFDSTUK 1

raadplegen online.

- 33 Rapport 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Te raadplegen online.
- 34 Lipschits, *De kleine Sjoa*, 19-20. Zie ook: Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde Joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001), en Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu 1999).

Hoofdstuk 1

- 1 *Het Volk Dagblad voor de arbeiderspartij*, 16 mei 1940. Zie ook: Friso Frank Roest en Jozef Hubert Maria Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam: Van Genneep 1998), 85.
- 2 Paul van 't Veer, *Daendels. Maarschalk van Holland* (Zeist: De Haan 1963) 30-31. Zie ook: Pieter de Vreede, *Mijn levensloop* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 1994), noot 61.
- 3 Von Tiedemann geciteerd in Harm Kaal, *Het hoofd van de stad. Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum* (Amsterdam: Aksant 2008), 223, en J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1965, 5de druk), deel 1, 11.
- 4 Voor de afscheidsbrief van Joëls zie website Joods Monument. Zie verder: Karin Dangermond, 'Het heft in eigen hand. Een kwalitatief onderzoek naar Joodse zelfmoorden in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog' (scriptie 2011).
- 5 De Vlucht in de gemeenteraadsvergadering van 12 juni 1940, geciteerd in: Kaal, *Het hoofd van de stad*, 226-228 en 245.
- 6 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 55-56, en Kaal, *Het hoofd van de stad*, 233.
- 7 Kaal, *Het hoofd van de stad*, 236-237 en 35-39.
- 8 Dagboek F.P. Guépin, 8 mei 1945, NIOD, collectie 244 (Europese dagboeken en egodocumenten), inv.nr. 714.
- 9 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006), 255.
- 10 C.J. Neiszen, de zoon van oud-tramdirecteur J.H. Neiszen en hoofdingenieur van de gemeentetram, had zijn wethouderschap te danken aan zijn ijverige optreden tijdens de Februaristaking en zijn rol bij de bestraffing van de stakers. Zie: Tim van der Steen, 'Het controversiële oorlogsverleden van de Gemeentetram. Over de bezettingsgeschiedenis van de Amsterdamse vervoersdienst, en de manier waarop het oorlogsverleden van het trambedrijf, de houding die directeur W.B.I. Hofman aannam ten opzichte van de bezetter, vanaf het begin van de jaren negentig opnieuw controversieel werd' (scriptie 2009). Te raadplegen online.
- 11 Dagboek Guépin, 21 december 1941, NIOD, collectie 244, inv.nr. 714.
- 12 NIOD, collectie 246 (Verzetsgedichten), respectievelijk inv.nr. 654 en inv.nr. 1151.
- 13 Dagboek Jan Cornelis van den Berg, NIOD, collectie 244, inv.nr. 1264.
- 14 Zie jaarverslag 1942, SAA, collectie 15030 (bibliotheek), inv.nr. 133352. In de periode tussen het overlijden van Neiszen en het aantreden van Gratama werd de Dienst Publieke Werken waargenomen door Guépin en de Dienst Volkshuisvesting door Walch. Dat Jan Gratama pro-Duits was, blijkt onder andere uit zijn voorzitterschap van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap, iets

- wat hem door het verzet erg kwalijk werd genomen. Zie bijvoorbeeld *De Vrije Kunstenaar*, 15 augustus 1944. Te raadplegen online.
- 15 Respectievelijk Boek der Besluiten, 6 en 13 december 1940 (kopieën), NIOD, DOC II, collectie 249-0029B (Joden Amsterdam).
 - 16 Toen Van Lier in 1933 op 55-jarige leeftijd benoemd werd tot gemeentesecretaris en daarmee zijn post als directeur Algemene Zaken verliet, schreven de kranten hier lovend over. In *De Tijd* stond: 'Mr. Van Lier is een man met veel kunde, bekwaamheid en werkkraft, iemand wiens arbeid waarlijk nooit begrensd is geweest door kantooruren. [...] In het bestuur der stad is hij ingewerkt als een der weinigen. Hij kent alle verhoudingen, is een scherp jurist en een ambtenaar die niet tot de bureaucratie behoort.' Geciteerd in: Th. Schweiger, 'De secretarissen van Amsterdam sedert 1813 (VI)', *Ons Amsterdam*, 13 (1961), 5, 146-155.
 - 17 Boek der Besluiten B en W, 29 november 1940, NIOD, DOC II, collectie 249-0029B. Een gemeenteadvocaat kan in civiele procedures optreden als procureur. Tevens biedt hij de gemeente rechtskundige bijstand in de vorm van adviezen. Zie 't *Koggeschip. Orgaan van het Amsterdamse secretariëpersoneel*, 9de jaargang, no. 51, april 1956, 175-178.
 - 18 Dagboek Meijer Lisser, NIOD, collectie 244, inv.nr. 1368. Zie over Meijer Lisser ook: Joosje Lakmaker, *Voorbij de Blauwbrug. Het verhaal van mijn joodse grootvader* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2008), 271 e.v.
 - 19 Ben Sijes, *De Februaristaking: 25-26 februari 1941* ('s-Gravenhage: Nijhoff 1954), 14.
 - 20 Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Genneep 1999), 225.
 - 21 Zie Voûte aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Frederiks, 10 maart 1943, SAA, collectie 5170 (Archief van de Algemene Secretarie), inv.nr. 1335, en een schrijven van de General Kommissar für Verwaltung und Justiz, 30 maart 1943 aan Frederiks, SAA, collectie 5170, inv.nr. 1335, 'Dem Antrage, auf Grund der Anordnung vom 18. Februari 1943 bezüglich der Beambten der Gemeinde Amsterdam H.A. van Beusekom und J. Reitsma eine Sonderregelung zu treffen, ist nicht entsprochen worden.'
 - 22 Jaap Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis* (Amsterdam/Antwerpen: Querido 2015), 373.
 - 23 Voûte aan Lages, juli 1943, NIOD, collectie 216b (departement van Binnenlandse Zaken), inv.nr. 172. Aan het verzoek van Voûte is geen gehoor gegeven. Martijn Neeter en zijn gezin werden op 16 juli 1943 vergast in Sobibor.
 - 24 A.H.B. de Munnick, *Uitverkoren in uitzondering? Het verhaal van de Joodse 'Barneveld-groep' 1942-1945* (Barneveld: BDU 1991).
 - 25 Respectievelijk Voûte aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, 3 mei 1943, Voûte aan Lages, juli 1943, en Voûte aan Schröder, 18 augustus 1943, NIOD, collectie 216b, inv.nr. 172.
 - 26 Presser, *Ondergang*, deel 1, 287. Zie over Van den Oever: Guus Meershoek, *Bevolen dienst geweigerd. Jan den van Oever, zijn geweten en de grenzen van het aanvaardbare in politiedienst* (Amsterdam: Politie Amsterdam-Amstelland 2008).
 - 27 Presser, *Ondergang*, deel 1, 207-208.
 - 28 *De Waarheid*, 26 april 1947. Zie ook: Meershoek, *Bevolen dienst geweigerd*.
 - 29 Zie getuigschrift mr. J. Reitsma, 27 april 1947, lijst 'bemiddeling van de burge-

NOTEN HOOFDSTUK 1

- meester' over de jaren 1941-1944, Voûte aan Lages, 12 mei 1942, bedankbriefje dochter Kitty Granaat aan Voûte, 20 mei 1942, NIOD, collectie 216b, inv.nr. 172, en website Joods Monument.
- 30 Zie respectievelijk W.B.I. Hofman aan mr. A.W. Kymell, 23 april 1947, en getuigschrift Reitsma, 27 april 1947, NIOD, collectie 216b, inv.nr. 172.
- 31 Paul van Tongeren en Trudy Admiraal, *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)* (Soesterberg: Aspect 2015), 304, 305, 412.
- 32 Ibidem, 306.
- 33 Zie over Voûtes veroordeling: Naoorlogsche Rechtspraak (NOR), E.J. Voûte, 20 juni 1947, nr. 920, en bijzondere raad van cassatie, 8 december 1947, nr. 1180.
- 34 Dagboek Guépin, 22 augustus 1942, NIOD, collectie 244, inv.nr. 714.
- 35 Ibidem.
- 36 Verklaring van Guépin in het Huis van Bewaring te Amsterdam, 25 juni 1945, Nationaal Archief (NA), Den Haag, collectie 2.09.09, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), dossier F.P. Guépin, inv.nr. 21723.
- 37 Respectievelijk de directeur van de Gemeentelijke Verzorgingshuizen voor ouden van dagen aan Guépin, 23 maart 1942, en diverse correspondentie over herplaatsing in Joodse instelling, SAA, collectie 5186 (Secretarie: Afdeling Sociale Zaken en rechtsvoorgangers), inv.nr. 2313.
- 38 Rapport over Guépin, 6 november 1942, NIOD, DOC 1, collectie 248-0601. In een aanvullend NSB-rapport uit november 1943 staat dat Guépin 'zijn houding als Nationaal-Socialist in zijn voordeel [heeft] gewijzigd. Hij is thans gemakkelijk toegankelijk voor alle kameraden, die hem wenschen te spreken en komt nu voor zijn Nationaal Socialistische gezindheid uit.'
- 39 Verklaring van Guépin in het Huis van Bewaring te Amsterdam, 25 juni 1945, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier F.P. Guépin, inv.nr. 21723.
- 40 Ibidem.
- 41 Dagboek Guépin, 4 april 1943, NIOD, collectie 244, inv.nr. 714.
- 42 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 332.
- 43 Het Besluit Buitengewoon Strafrecht werd op 22 december 1943 afgekondigd 'overwegende, dat de veiligheid van den Staat het dringend noodzakelijk maakt buitengewone bepalingen van strafrecht vast te stellen voor de berechting van zekere gedurende den tijd van den huidige oorlog begane feiten, welke in zoo ernstige mate strafwaardig zijn, dat hun strafbaarheid daarmee in overeenstemming dient te worden gebracht, zonder dat een beroep op het bepaalde in artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht bij die berechting dient te worden toegelaten'. Zie: http://wetten.overheid.nl/BWBR0002006/geldigheidsdatum_03-03-2011.
- 44 Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2003), 220. Zie ook: A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen: Van Gorcum 1978).
- 45 Tribunaalbesluit, 29 april 1947, NIOD, DOC 1, collectie 248-0601.
- 46 Uitspraak Tribunaal Amsterdam, NIOD, DOC 1, collectie 248-1656.
- 47 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 436 en 437.
- 48 *De Waarheid*, 5 november 1948.

- 49 Peter Romijn 'De oorlog (1940-1945)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 1995), 313-350, aldaar 334.
- 50 Willem Herman Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976* (Amsterdam: Boom 2014), 87-88.
- 51 *Vooruit*, 9 december 1940. Te raadplegen online op de website van het Joods Historisch Museum.
- 52 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 163.
- 53 Een schrijven van de regeringscommissaris aan 'Hoofden van Administratiën, diensten en bedrijven van de Gemeente Amsterdam', 28 april 1941, SAA, collectie 5252 (Gemeentelijk Vervoersbedrijf), inv.nr. 1886.
- 54 Dagboek Van den Berg, 26 juni 1941, NIOD, collectie 244, inv.nr. 1264.
- 55 Een schrijven van de regeringscommissaris, 24 juni 1941, SAA, collectie 5252, inv. nr. 1886
- 56 Dezelfde waarschuwingen werden ook verspreid in de vorm van circulaire's aan het personeel, SAA, collectie 5252, inv.nr. 4642.
- 57 Circulaire's aan het personeel der Gemeentetram, 17 juni 1940, 4 september 1940, 30 januari 1941, 29 augustus 1941 en 27 januari 1943, SAA, collectie 5252, inv.nr. 4642.
- 58 Dagrapporten afkomstig van de verschillende bureaus, SAA, collectie 5225 (Gemeentepolitie), inv.nr. 1887 (1941, februari 22-28). Overigens toonden Amsterdamse politieagenten in die tijd soms openlijk hun afkeer van de NSB. Op 4 februari 1941 had Böhmcker zich bij de burgemeester beklagd: 'Die Amsterdamer Polizei ist immer zur Stelle, wenn es gilt, gegen Angehörige der NSB vorzugehen.' Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 133. Zie over intimidaties door de NSB ook: Sijes, *De Februaristaking*, 62-66.
- 59 Dagboek D. van der Grift, 26 februari 1941, NIOD, collectie 244, inv.nr. 1071.
- 60 Van der Steen, 'Het controversiële oorlogsverleden van de Gemeentetram'. Zie ook: 'Tramdirecteur in oorlogstijd', *Ons Amsterdam*, nr. 5, mei 2013. Te raadplegen online.
- 61 Dagrapporten afkomstig van de verschillende bureaus, SAA, collectie 5225, inv. nr. 1887.
- 62 Overigens zouden op deze tweede stakingsdag tal van ambtenaren van gemeentelijke diensten het werk hervatten. Dat gold bijvoorbeeld voor een aantal afdelingen van de Dienst Stadsreiniging (de Vuilverbranding en de Centrale Werkplaatsen). Bij de Dienst Publieke Werken daarentegen werd nog flink gestaakt en daalde het aantal stakers slechts met 10 procent. Zie Sijes, *De Februaristaking*, 150-151.
- 63 Dagrapporten afkomstig van de verschillende bureaus, SAA, collectie 5225, inv. nr. 1887.
- 64 Dagboek Guépin, 7 maart 1941, NIOD, collectie 244, inv.nr. 714.
- 65 Rede van den Rijkscommissaris Dr. Seyss-Inquart gehouden op woensdag 12 maart 1941 in het Concertgebouw te Amsterdam voor het Arbeitsbereik der NSDAP in de Nederlanden. Te raadplegen online.
- 66 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 306.
- 67 *Ibidem*, 306-307. In mei 1941 werden 74 gemeenteambtenaren ontslagen. Een aantal van hen werd reeds enkele maanden na hun gedwongen vertrek weer in

NOTEN HOOFDSTUK 1

- dienst genomen, o.a. negen werknemers van het Gemeentelijk Energie Bedrijf die in verband met de 'technische veiligheid' van het bedrijf weer mochten terugkeren. Zie Sijes, *De Februaristaking*, 175.
- 68 Van Tongeren en Admiraal, *Jacoba van Tongeren*, 419.
- 69 De figuur van een regeringscommissaris aan het hoofd van een gemeente was in het Nederlandse staatsrecht niet onbekend, maar wel uitzonderlijk. Tot een dergelijk benoeming kon de regering besluiten wanneer een gemeente onbestuurbaar was. Het was in 1933 gebeurd in de Groningse gemeente Beerta. De Verordening 36/1941 was echter niet gebaseerd op het Nederlandse recht, maar op het decreet van Hitler van 18 mei 1940, dat in de benoeming van een Rijkscommissaris had voorzien. Zie: Romijn, *Burgemeester in oorlogstijd*, 251-252.
- 70 Ibidem, 230-233.
- 71 Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillende, oorzaken* (Amsterdam: Boom 2011), 545-546.
- 72 Van der Grift schreef: 'Jammer nu, dat ik aan de Waterleiding werkte, daar een ieder begreep dat dit bedrijf moest doorwerken. Trouwens volgens mij had een gedeelte wel kunnen staken, maar daartoe ontstond geen actie. Alleen was dit te gewaagd en moest ik dus aan het werk blijven.' NIOD, dagboek D. van der Grift, collectie 244, inv.nr. 1071.
- 73 Dagboek Van der Grift, 12 juni 1942, NIOD, collectie 244, inv.nr. 1071.
- 74 Ibidem, 10 juli 1942.
- 75 Ibidem, 14 juli 1942.
- 76 Van der Steen 'Tramdirecteur in oorlogstijd', *Ons Amsterdam*, nr. 5, mei 2013. Te raadplegen online.
- 77 Respectievelijk Geert Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam: Olympus, 40ste druk 2014), 339, en Lipschits, *De kleine Sjoa*, 45.
- 78 Een schrijven aan *Hauptsturmführer* Karl Wörlein over tramwagens welke van 14 op 15 juli zouden rijden voor vervoer van Joden, 14 juli 1942, SAA, collectie 5252, inv.nr. 1965. De conceptverklaring dateert van 14 juli 1942 en zit in hetzelfde inventarisnummer.
- 79 Brief van het Gemeentelijk Bureau voor Sociale Zaken, afdeling Werkverruiming aan de directie van de Gemeente Tram, 9 september 1942, SAA, collectie 5252, inv.nr. 1909. Het Gemeentelijk Vervoersbedrijf bleef tot op het laatst trams leveren voor het vervoer van Joden. Vanaf het voorjaar van 1944 werden gemengd gehuwde Joodse arbeiders die in het Amsterdamse Bos moesten werken met de tram naar het Haarlemmermeerstation gebracht, vanwaar ze verder per trein reisden. Pas met het uitbreken van de spoorwegstaking op 17 september 1944 kwam hier een einde aan. H.J.A. Duparc, *Een eeuw elektrische exploitatie van de tram in Amsterdam* (2000), 223.
- 80 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1969-1991), deel 7 (1ste helft), 302.
- 81 Hofman aan Voûte, november 1943, SAA, collectie 5252, inv.nr. 1996.
- 82 Secretaris-generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken aan burgemeesters der onderscheidene gemeenten, 22 oktober 1943, SAA, collectie 5293, ongeinventariseerd, doos 124.
- 83 Lipschits, *De kleine Sjoa*. 45. Aalders, *Berooid*, 120. Loe de Jong beweert in deel

- 12 van zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (tweede helft, 683) hetzelfde als Lipschits en Aalders. Het is echter niet duidelijk op welke (primaire) bron deze auteurs zich baseren. In de eindverslagen van de beheerders-vereffenaars van de boedels van de roofinstellingen LVVS (de voormalige Liro) en VVRA uit april 1958 is over transportkosten van gemeenten of de NS niets te vinden (NIOD, resp. DOC II, 249-0419A en DOC II, 249-849A). Wel vermelden die rapporten dat tijdens de bezetting uit de tegoeden van de Liro 100.000 gulden voor het 'Joods Tehuis' in Barneveld is betaald (zie eindverslag LVVS, 52), en een bedrag van 25,9 miljoen gulden ter beschikking is gesteld voor de bouw, het onderhoud en de exploitatie van de kampen Westerbork en Vught (zie eindverslag VVRA, 20-21). Na de oorlog, in 1951, heeft het ministerie van Financiën voor de overname van Westerbork en Vught slechts 5,6 miljoen gulden aan de VVRA betaald. De resterende 20,3 miljoen is alsnog meegenomen in de 400 miljoen gulden die de Nederlandse overheid in 2000 ter beschikking stelde aan de Joods gemeenschap. Zie: Eindrapport van de Commissie-Kordes, 11, en brief van de minister-president e.a. aan de Tweede Kamer, 21 maart 2000.
- 84 Geciteerd in: Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945*, 556.
- 85 Ibidem, 428 e.v. en 548 e.v.
- 86 Dagboek Van der Grift, 22 juli 1942 en 25 september 1942, NIOD, collectie 244, inv.nr. 1071.
- 87 *De Vrije Kunstenaar*, 15 maart 1944. In een bundel onder redactie van Remco Ensel en Evelien Gans, *Blaming 'the Jew': Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society* (Amsterdam: Amsterdam University Press, te verschijnen in 2016), spreekt Gans in dit verband van *Schuldabwehrantisemitismus*.
- 88 Presser, *Ondergang*, deel 2, 377. De complete dagboekantekeningen van die Betuwetocht op 20 juni 1943 opgeschreven door een 48-jarige handelsvertegenwoordiger, staan afgedrukt in: *Dagboekfragmenten 1940-1945* ('s-Gravenhage: Nijhoff 1954), 304-307.
- 89 Rapport bureau Pieter Aertszstraat, 8 augustus 1942, SAA, collectie 5225, inv.nr. 1956. Zie voor overlijdensdatum Thomas Raske website Joods Monument. Voor de lijsten van 'bekend geworden gevallen van zelfmoord', zie NIOD, collectie 182 (Joodse Raad), inv.nr. 203. Zie eveneens het artikel 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943' van Wout Ultee en Ruud Luijckx, in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. (Amsterdam: University Press 1997), 55-76, aldaar 62-65 en Dangermond, 'Het heft in eigen handen'. Zie voor de advertenties van Günzburger en Kool de website Joods Monument.
- 90 Aalders, *Roof*, 145. In een rapport over de NGV van 16 mei 1946 werd gesproken van ongeveer 25.000 percelen. Rapport 16 mei 1946, NA, 2.09.16 (Nederlands Beheersinstituut (NBI)), inv.nr. 530. Op 21 mei 1942 volgde de tweede Liro-verordening (VO 58/1942) op grond waarvan nog meer vormen van bezit en vermogen moesten worden aangemeld of ingeleverd, waaronder levensverzekeringen, juwelen en paarden. Met deze verordening was ook sprake van een verdere aanscherping van het vrij te besteden bedrag. Dit bedrag, dat maandelijks mocht worden opgenomen, werd verlaagd van 1000 naar 250 gulden.

- 91 In het dagelijkse spraakgebruik worden ‘bezit’ en ‘eigendom’ niet onderscheiden. Er is echter wel een juridisch verschil. Eigendom is het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben. Meestal is de eigenaar ook de bezitter, maar niet altijd. Als een object wordt gestolen dan kan de eigenaar daar niet langer feitelijk over beschikken. Hij is dan geen bezitter meer, terwijl de dief, als die het object voor zichzelf houdt, wel bezitter is maar geen eigenaar. Een huurder van een pand is noch eigenaar noch bezitter maar een ‘houder’: iemand die krachtens een rechtsverhouding met de eigenaar de feitelijke beschikking over een zaak heeft. Eigenaren van onroerende zaken staan als zodanig ingeschreven in het hypotheekregister/kadaster. Het huis of stuk grond staat dan letterlijk op iemands naam. In dit boek zal gesproken worden van ‘Joods eigendom’, tenzij het een citaat betreft. Destijds werd veelal gesproken over ‘Joods bezit’.
- 92 Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam; Sanders Instituut/Alphen aan den Rijn: Kluwer 2005), 149-159. Zie ook: Aalders, *Roof*, 145.
- 93 Hans Safrian, ‘Expediting Expropriation and Expulsion: The impact of the “Vienna Model” on anti-Jewish policies in Nazi-Germany, 1938’, *Holocaust and Genocide Studies*, jrg. 14, nr. 3, winter 2000, 390-414. Zie ook: Andreas Schrabauer, “...die österreichische Invasion”. Zur Beteiligung des “Donauklubs” an der Beraubung, Verfolgung und Ermordung der Jüdinnen und Juden im Reichskommissariat Niederlande’, in: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (red.), *Täter. Österreichische Akteure im Nationalsozialismus*, Wenen 2014 (Jahrbuch 2014). Te raadplegen online.
- 94 Schrabauer, “...die österreichische Invasion”, 207-208.
- 95 Eric Slot, ‘Crimineel vastgoed verdiende grof geld aan Jodenvervolgning’, *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9, 2008. Te raadplegen online.
- 96 Veraart, *Ontrechting en Rechtsherstel*, 150-152. Overigens had de Nederlandse regering in ballingschap al in juni 1942 via Radio Oranje tegen het kopen van geroofde eigendommen gewaarschuwd: ‘[W]at in de vorm van effecten, grond en andere geregistreerde eigendommen aanwezig is, waarvan de rechtmatige eigenaar, Jood of niet-Jood, later gemakkelijk zijn rechten kan bewijzen, daarvan zullen de Duitsers of andere dieven of helers niet lang plezier belevén. Dat wordt hun even gemakkelijk afgenomen als zij het verworven hebben.’ Geciteerd in Aalders, *Roof*, 107.
- 97 Respectievelijk notulen van vergadering van beheerders, makelaars en procuratiehouders van de ANBO-kantoren, 29 maart 1943 en 7 december 1942, NIOD, DOC II, collectie 249-0018 (ANBO).
- 98 Brief van de Hauptabteilung Wirtschaft aan de Beauftragten für Siedlung und Gebauten, 19 februari 1944, NIOD, collectie 39 (Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft), inv.nr. 2241. Zie over De Vries ook: Veraart, *Ontrechting*, 150, noot 175.
- 99 Notitie betreffende de ‘Arisierung jüdischen Grundbesitzes’, NIOD, collectie 039 (Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft), inv.nr. 2241.
- 100 *Eerste rapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden wo-II in Nederland* (1998), 158.
- 101 Verwijzing naar Meyer Sluysers, die op indringende wijze heeft geschreven over

- Joods Amsterdam.
- 102 Dagboek C.A.L. Sander, 28 mei 1943, NIOD, collectie 244, inv.nr. 2014.
- 103 Ibidem, 27 augustus 1943.
- 104 Ibidem, 9 september 1943.
- 105 Rapport Bureau Pieter Aertszstraat, 8 augustus 1942, SAA, collectie 5225, inv.nr. 1956.
- 106 Correspondentie tussen de heer S. en de Dienst Publieke Werken, juni-juli 1943, Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam (OGA)-dossiers, E 2211-1. Anton Kleinkramer had een Electricische Fabriek van Steenhouwwerken. Hij hield kantoor op de Weteringschans 114, waar tevens een showroom was. De fabriek en een andere showroom waren gevestigd op de Papaverhoek 25.
- 107 Respectievelijk rapporten van de bureaus Marnixstraat, Van Baerlestraat en Overtoom, 8 en 9 november 1942, SAA, collectie 5225, inv.nr. 1968.
- 108 Zie de correspondentie bij het SAA, collectie 5293 (archief van de Gemeentelijke Woningdienst), ongeïventariseerd, doos 124 (Joodse bewoners, omslag 'huurwoningen in de Transvaalbuurt'). In het jaarverslag van de Woningdienst van 1943 wordt over de huurderiving het volgende gemeld: 'Als gevolg van de ontruiming door de bezettende macht van woningen, welke bewoond waren door Joden, bedroeg de huurderiving eind van het jaar f. 123.351,77.'
- 109 Directeur van de Woningdienst J.L. Flipse aan de wethouder van Volkshuisvesting, 20 oktober 1942, en Voûte aan Beaufrage für die Stadt Amsterdam, 12 september 1942, SAA, collectie 5293, ongeïventariseerd, doos 124.
- 110 Flipse aan de wethouder van Volkshuisvesting, 28 juli 1942, en brieven van Flipse aan Lippmann, Rosenthal & Co., 2 en 4 november 1942, SAA, collectie 5293, ongeïventariseerd, doos 124.
- 111 Notitie Flipse, 3 september 1942, SAA, collectie 5293, ongeïventariseerd, doos 124. Ook particuliere verhuurders konden bij de Liro claimen. Deze mogelijkheid was in eerste instantie zelfs tot stand gekomen op aandringen van een particuliere organisatie, de Nederlandschen Bond van Huis- en Grondeigenaren en Bouwondernemers. De Liro was vervolgens bereid om dezelfde regeling ook op de gemeente- en verenigingswoningen toe te passen.
- 112 De Liro aan Flipse 8 december 1942 en 2 maart 1943, SAA, collectie 5293, ongeïventariseerd, doos 124.
- 113 Zie voor de correspondentie over huurderiving SAA, collectie 5293, ongeïventariseerd, doos 124 (de ingediende declaraties zijn gedateerd op 23 september, 22 oktober, 2 november, 25 november, 3 december, en 30 december 1942 (twee exemplaren), en op 25 januari, 3 februari, 18 februari en 3 maart 1943). In dit archief zijn ook enkele stukken te vinden waarin wordt medegedeeld dat de gemeente eind 1942 resterende waarborgsommen van huurders overmaakt naar de Liro (het gaat daarbij om kleine bedragen: respectievelijk 11,85, 4,55 en 9 gulden). Het is goed mogelijk dat de briefwisselingen tussen de gemeente en de Liro inzake huurderiving en waarborgsommen niet compleet bewaard zijn gebleven. Overboekingen tussen de gemeente en Liro-rekeningen staan wellicht aangetekend op de ruim 15.000 rekeningoverzichten van de Liro en de Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS). In het eindrapport van de commissie-Kordes is als bijlage 4 een geanonimiseerde kopie van zo'n Liro/LVVS-overzicht opgenomen. Daarop staat een bedrag van 104,50 gulden aange-

NOTEN HOOFDSTUK 2

- geven, dat op 6 februari 1942 ‘inzake vergoeding huurschade’ aan de Vereniging Het Eigendomsrecht is overgemaakt. Dit betreft een schadeloosstelling voor een particuliere verhuurder.
- 114 Flipse aan de wethouder Volkshuisvesting, 12 maart 1943, SAA, collectie 5293, ongeinventariseerd, doos 124. Uit de bij de Liro ingediende declaraties blijkt dat de gemiddelde huurschade voor woningen van de woningbouwverenigingen ongeveer tweemaal zo hoog was als voor gemeentewoningen. Ook dat wijst erop dat de huren bij de gemeente gemiddeld lager waren dan bij de verenigingen, en dus veelal voor armere huurders bedoeld zullen zijn geweest.
- 115 Handgeschreven concept van een brief van Flipse aan de afdeling Assurantiezaken van de gemeente Amsterdam, 17 november 1943, en Flipse aan de administrateur van de afdeling Wettelijke Aansprakelijkheid Verhaals- en Verzekeringszaken, 6 mei 1946, SAA, collectie 5293, ongeinventariseerd, doos 124.
- 116 Respectievelijk Flipse aan wethouder van Volkshuisvesting, 28 juli 1942, SAA, collectie 5293, ongeinventariseerd, doos 124, Presser, *Ondergang*, deel 1, 301 en 385 en een briefje van het gemeentebestuur, 1 oktober 1942, SAA, collectie 5239, ongeinventariseerd, doos 124.
- 117 Notulen van een vergadering van de vertegenwoordigers van de ANBO-kantoren, 29 maart 1943, NIOD, DOC II, collectie 249-0018.
- 118 Dagboek Sam Goudsmit, 17 juli 1942.

Hoofdstuk 2

- 1 Everout aan De Vries, 2 maart 1942, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448.
- 2 ‘Denkschrift der Juristenkommission des Joodsche Raad voor Amsterdam’, NIOD, collectie 039, inv.nr. 2241.
- 3 Everout aan De Vries, 26 juni 1942, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448.
- 4 Getuigenis van Wiegman, secretaris bij de Fa. Everout, 11 juli 1945, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448. Zie ook NGV-lijst, SAA, collectie 5370, inv.nr. 172.
- 5 Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2010), 291.
- 6 Verklaring Hermans, 22 april 1948, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier E.Th.A. Hermans, inv.nr. 64047.
- 7 Rapport bureau Singel, 26 februari 1941, SAA, collectie 5225, inv.nr. 1887; Meihuizen, *Smalle marges*, 326, en proces-verbaal Hermans, Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging (DGBR). Politieke Recherche Afdeling (PRAC), bureau Collaboratie 1948, 9 en 13 juli 1946, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier E.Th.A. Hermans, inv.nr. 64047.
- 8 Verklaring G. Thijnbeen, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier E.Th.A. Hermans, inv.nr. 64047.
- 9 Proces-verbaal Hermans-Helsloot, in NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier E.Th.A. Hermans, inv.nr. 64047 en Slot, ‘Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan Jodenvervolging’, <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/24891/crimineel-vastgoedcircuit-verdiende-grof-geld-aan-jodenvervolging>.

- html.
- 10 Getuigenis Wiegman, 11 juli 1945, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448.
 - 11 Raymund Schütz werkt aan een proefschrift over notarissen tijdens de bezetting. Hij publiceerde over dit onderwerp enige artikelen: 'Achter gesloten deuren. Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolging en de naoorlogse zuivering', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 123, nr. 1, maart 2010, 62-77, en 'Het notariaat en de ambtseed in crisis- en oorlogstijd', *Openbaar Bestuur*, 2014/4, 65-69.
 - 12 M. Geerling aan de Commissie voor Vrijlating, 13 juni 1945, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.Th.A. Hermans, inv.nr. 107575.
 - 13 Korte inhoud van het PRAC-dossier 845, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.Th.A. Hermans, inv.nr. 107575.
 - 14 Proces-verbaal E.Th.A. Hermans, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier E.Th.A. Hermans, inv.nr. 64047.
 - 15 Korte inhoud van het PRAC-dossier 845, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.Th.A. Hermans, inv.nr. 107575.
 - 16 Brief van de zuiveringscommissie van notarissen in de provincie Noord-Holland aan de chef van Militair Gezag, 11 september 1945, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.Th.A. Hermans, inv.nr. 107575. Dat Johan Hermans geen gevangenisstraf kreeg opgelegd, heeft mogelijk ook te maken gehad met de ontlastende getuigenis van een Joodse vriend. Deze verklaarde dat Johan Hermans geen antisemiet was en dat hij tijdens de bezetting sieraden, waardepapieren en twee dure violen voor hem in bewaring had genomen.
 - 17 Informatie over Nobiscum afkomstig uit een verklaring van Ankerman, 15 oktober 1946, NA, collectie 2.09.16 (Dossierarchief van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967), inv.nr. 692. Zie verder rapport van de brigadier van politiek, 30 september 1942, NA, collectie 2.09.16, inv.nr. 694. De panden Jacobstraat 1 t/m 17 in Den Haag waren eigendom van S. van Leeuwen; zie accountantsrapport over het vermogen van G.C. Ankerman, NA, collectie 2.09.16, inv.nr. 692.
 - 18 Rapport van de brigadier van politiek, 30 september 1942, NA, collectie 2.09.16, inv.nr. 694. Waarom dit rapport werd opgemaakt, is niet duidelijk.
 - 19 Zie uitspraak tribunaal tegen Ankerman, 15 augustus 1947, NA, collectie 2.09.16, inv.nr. 686, en uitspraak tribunaal tegen Roels, 16 december 1947, NIOD, DOC 1, collectie 248-1423. Beslissing betreffende voorwaardelijke buitenvervolginstelling van Camfferman, 9 januari 1946, NA, CABR-dossier J.P.J. Camfferman, inv.nr. 109056. Na de oorlog bleek dat Roels en Camfferman tijdens de bezetting ook 'goede Nederlanders' hadden geholpen. In april 1946 werd het onderzoek tegen Camfferman heropend, maar over de afloop daarvan is noch in de gerechtelijke dossiers, noch in de kranten uit die tijd iets terug te vinden.
 - 20 Respectievelijk rapport van het onderzoek naar de geestesvermogens van Dirk Hidde de Vries door dr. J.K. van Laer, 26 mei 1948, en sententie van het bijzonder gerechtshof in Den Haag, 26 mei 1948, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier-Dirk Hidde de Vries, inv.nr. 91082.
 - 21 De handel in Joods onroerend goed werd gezien als een vorm van economische collaboratie, die werd bestraft met gevangenisstraffen van tussen de vier en

NOTEN HOOFDSTUK 2

- twaalf jaar. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, 701-702.
- 22 Diverse stukken, NA, collectie 2.09.09, CABR dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448.
 - 23 Verklaring van Johanna Maria Tempel, 11 Januari 1946, en proces-verbaal opgemaakt door de POD, 25 januari 1946, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448.
 - 24 Over de arrestatie van Everout zie: proces-verbaal POD, 25 januari 1946, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448. Sententie bijzonder gerechtshof Amsterdam, 20 juli 1946, geciteerd in Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 716.
 - 25 Rapport van het verhoor van Everout, Berlijn 7 december 1945, opgemaakt in opdracht van kolonel C. van Rij, hoofd van de sectie Prisoners of War/ Displaced Persons van de Nederlandse Missie in Berlijn, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P. Everout, inv.nr. 14448.
 - 26 Jaarverslagen Dienst Publieke Werken, SAA, collectie 5370 (Gemeentelijke Dienst Grondbedrijf), inv.nr. 33.
 - 27 De Graaf aan wethouder Publieke Werken, 7 januari 1943, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10581.
 - 28 De galerij omvat naast het portret van De Graaf portretten van de wethouders F.M. Wibaut en E.J. Abrahams; de architecten A.R. Hulshoff, J.F. Staal en P. Vorkink en de directeurs M.E.H. Tjaden (Bouw- en Woningdienst) en A. Keppler (van de Gemeentelijke Woningdienst), http://www.buitenbeelden.nl/Amsterdam_Z/Minervalaan.htm.
 - 29 Kaal, *Het hoofd van de stad*, 166.
 - 30 G.W.B. Borrie, *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag: Sdu 1993), 333. Zie over de opmerking tegen Han Lammers, Frans Heddema, 'Na de moord: de leegte', in Miranda, Rodrigues S. de., *Pro Domo*, verklaard en toegelicht door Gilles Borrie, Frans Heddema en Geert Mak (Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers 1997), 221-237, aldaar 232.
 - 31 Borrie, *Monne de Miranda*, 364. Zie voor een beschrijving van het erfpacht-schandaal ook: Kaal, *Het hoofd van de stad*, 162-173.
 - 32 Heddema, 'Na de moord: de leegte', 225-226. De directe aanleiding van het onderzoek van Heddema was de uitgave in 1997 van het door De Miranda in 1940 geschreven verweerschrift *Prom Domo*.
 - 33 Everout aan Voûte, 22 december 1942, SAA, collectie 5180 (Secretarie; Afdeling Publieke Werken), inv.nr. 10581.
 - 34 De Graaf aan wethouder Publieke Werken, 7 december 1942, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10577.
 - 35 Diverse koopakten, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10581, en website Joods Monument.
 - 36 De Graaf aan wethouder van Publieke Werken, 29 april 1943, en de collectie Centraal Meldpunt Joodse Oorlogsclaims (CMJO), cd-rom, nr. 0139. Zie ook: SAA, collectie 5180, inv.nr. 10637.
 - 37 O.Z. Achterburgwal 217 werd in 1947 door de gemeente Amsterdam van de 'rechthebbende' gekocht. Zie: 'Regeling betreffende het perceel O.Z. Achterburgwal 217', *Gemeentebld* Afd. 1, 1947, nr. 258. In 1954 werden de panden O.Z. Achterburgwal 219, 221 en 223 gekocht. Op 31 maart 1947 was er reeds een minnelijke regeling tot stand gekomen, *Gemeentebld*, Afd. 1 (deel 2), 1954, nr. 1213.

- Voor panden in de Jordaan had de gemeente geen belangstelling. Hetzelfde gold voor de Groote Club op de Dam en twee panden in de Paleisstraat. Zie: Diverse correspondentie, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10579. De percelen Stroommarkt 7 en Nieuwendijk 6 werden door de gemeente wel gekocht toen – zo rapporteerde De Graaf – deze ‘door den nieuwe eigenaar in veiling [werden] gebracht’. Hij vervolgde: ‘Met het oog op den toestand, waarin de perceelen verkeerden en het feit, dat beide perceelen Joodsch bezit zijn geweest, wordt de waarde door een door mij geraadpleegden makelaar niet hooger gesteld dan f. 14.000,-’. Zie De Graaf aan wethouder Publieke Werken, 10 februari 1943, SAA, collectie 5180, inv. nr. 10637.
- 38 Notitie over Amsteldijk 196, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10586.
- 39 De Graaf aan Bommer, 18 september 1946, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10714.
- 40 Het gaat om adviezen van 12 augustus 1943 en 15 januari 1944 geciteerd in een advies van de gemeenteadvocaat De Jong, 10 januari 1949, SAA, collectie 5189 (Secretarie afdeling Wettelijke Aansprakelijkheid, Verhaals- en Verzekeringszaken), inv.nr. 463.
- 41 De Graaf aan wethouder Publieke Werken, 21 februari 1944, OGA-dossiers, nr. 00533.
- 42 De stad Groningen telde een vooroorlogse Joodse gemeenschap van circa 2800 personen, van wie slechts 120 de oorlog zouden overleven. In 1948 telde de Joodse gemeente 239 leden. De meeste Groningse Joden hadden tot de middenklasse behoord; ze zaten in de handel of werkten als ambtenaren voor gemeente of rijk. Zie Stefan van der Poel: *Joodse stadgers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945* (Assen: Van Gorcum 2004), 166, en: Jozef Michman e.a. (red.), *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam: Contact 1999), 393-401.
- 43 Vos aan B en W, 20 juni 1941, Groninger Archieven (GA), collectie 1841, inv.nr. 141.
- 44 Ritzema aan de afdeling Volkshuisvesting Groningen, 29 juli 1941, GA, collectie 1841, inv.nr. 141.
- 45 Notaris G. Bommel van Vloten aan B en W, 14 december 1945, GA, collectie 1841, inv.nr. 141.
- 46 Bijlage tot het verslag der handelingen van de gemeenteraad van Leeuwarden, 1950, nr. 151. Te raadplegen online.
- 47 *Gedrukte Verzameling* (stukken ingekomen bij de Utrechtse gemeenteraad en afkomstig van B en W), 1948, nr. 7.
- 48 W.F. Wijthoff, chef van de afdeling Financiën, aan B en W, 15 augustus 1945, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier Harmen Westra, inv.nr. 74879.
- 49 Overzicht aankoop panden Joden en vrijmetselaarsorganisaties door de gemeente Den Haag tijdens de bezetting, Haags Gemeentearchief (HGA), collectie 0487-01, inv.nr. 257, en HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 392.
- 50 Zie respectievelijk website Monumentenzorg Den Haag en de website Funda, <http://www.funda.nl/koop/den-haag/huis-48480659-javastraat-113-115/omschrijving/>, geraadpleegd juli 2015.
- 51 Vincent van Rossem, *Stedenbouwkundige dwalingen* (Amsterdam: Architectura & Natura 2014), 24-37. Zie ook: Peter Jan Knegtmans, *Amsterdam. Een geschiedenis* (Amsterdam: Boom 2011), 331.

NOTEN HOOFDSTUK 2

- 52 De administrateur rentegevende eigendommen aan het college van B en W, 18 februari 1946, Stadsarchief Rotterdam (SAR), collectie 465.02 (Gemeentesecretarie, Openbare Werken en Eigendommen), doos 341, map 1946, 1ste deel, en notitie van de administrateur, 20 november 1942, 'Aanteekeningen betreffende het pand Westersingel 88 te Rotterdam, bestemd als toekomstige ambtswoning voor den Burgemeester', SAR, collectie 465.02, doos 340.
- 53 Hans van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2006), 237.
- 54 Ibidem, 289-293.
- 55 Geciteerd in: Tessel Pollmann, *Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam: Boom 2012), 149-151. Het citaat is afkomstig uit *De Schakel*, februari 1943.
- 56 F.A.M. van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel: Aprilis 2008), 172. Te raadplegen online.
- 57 De administrateur van de afdeling Rentegevende Eigendommen aan Müller, 7 maart 1944, SAR, collectie 456-02, inv.nr. 341.
- 58 Ab Caransa, *Handwerkers Vriendenkring 1869-1942. Belangenbehartiging, ziekenzorg, volkswoningbouw* (Alkmaar: René Miliano 1998) 23-25 en 59-61.
- 59 De Woningwet werd in 1901 gepubliceerd in het *Staatsblad*, maar trad op 1 augustus 1902 daadwerkelijk in werking.
- 60 Frank Smit, *Van Amsterdamse huize. Ontwikkeling en identiteit van het Woningbedrijf Amsterdam* (Amsterdam: Woningbedrijf Amsterdam 1995), 29 en 42-45.
- 61 Caransa, *Handwerkers Vriendenkring*, 59-61.
- 62 'Gedenkschrift der Stichting "Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring"' (1937) 10, SAA, collectie 1257 (Archief van S.R. de Miranda), inv.nr. 110.
- 63 De jaarverslagen van het Bouwfonds HWV zijn te vinden in SAA, collectie 400 (Sociale Raad), inv.nr. 2538, en collectie 5293, doos nr. 34.
- 64 Ab Caransa, *Handwerkers Vriendenkring*, 62. Zie ook: de website Geheugen van Oost. Te raadplegen online.
- 65 Ab Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het Joodse proletariaat van Amsterdam* (Baarn: Bosch & Keuning 1984), 44-46.
- 66 *Het Volk*, 21 juli 1943.
- 67 Caransa, *Handwerkers Vriendenkring*, 68. Naast de HWV was er in Amsterdam nog een Joodse woningbouwvereniging, de in november 1935 opgerichte Coöperatieve Algemeene Joodsche Woningbouwvereniging. Deze woningbouwvereniging had woningen in Amsterdam-Zuid. Op 31 oktober 1941 werd deze woningbouwvereniging op last van de bezetter ontbonden. Zie: SAA, collectie Woningdienst, ongeïventariseerd, doos 69, en SAA, collectie 5131 (Archief van de Commissie van Onderzoek inzake erfpacht), inv.nr. 86-87. Over een eventueel rechtsherstel van deze woningbouwvereniging is geen informatie gevonden.
- 68 B en W aan bestuur Stichting Bouwfonds HWV, 27 januari 1941, SAA, collectie 5293 (Woningbouwverenigingen), doos nr. 34.
- 69 Briefwisseling tussen Everout aan Bouwfonds HWV, 16 februari 1942 en 17 februari 1942, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 70 Notitie van Flipse naar aanleiding van een telefonisch onderhoud met Everout,

- 27 maart 1942, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 71 In 1925 was aan de sanering van Uilenburg door het Bouwfonds HWV de volgende voorwaarde verbonden: ‘De Gemeente zal, zolang de geldleening, waarvoor de Gemeente garant is, niet geheel is afgelost, het recht hebben, alle bezittingen der Stichting [Bouwfonds HWV] met de bedoelde geldleening verkregen, met de daarop rustende lasten en verplichtingen en alle schulden der Stichting, voor zover die ten behoeve van de bezittingen zijn gemaakt, gezamenlijk over te nemen, tegen betaling van een zoodanig bedrag, dat boven het voor de verwerving of instandhouding van die bezittingen aangewende deel van het eigen vermogen der Stichting slechts een billijke vergoeding voor noodzakelijke met den eigendomsovergang verband houdende, kosten wordt uitgekeerd’, SAA, collectie 5293, doos nr. 34, map ‘Financiering Uilenburg’: extract uit de notulen van den Gemeenteraad van Amsterdam, nr. 131, 25 maart 1925; punt 3j.
- 72 B en W aan Frederiks, 1 april 1942, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 73 Frederiks aan de Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft en aan de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, 17 april 1942, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 74 Correspondentie over het Bouwfonds HWV in de maanden april en mei 1942, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 75 Zie wethouder Volkshuisvesting aan Flipse, 7 september 1942, SAA, collectie 5293, doos nr. 34 en ‘Overneming van de bezittingen, schulden en lasten van de Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring’, 24 juli 1942, *Gemeentebled* Afd. 1 A, nr. 313. Het *Gemeentebled* vermeldde hoe de schuldenlast van het Bouwfonds was ontstaan. Dit was deels het gevolg van de voorschotten die ingevolge de Woningwet door de Gemeente waren verleend, en deels van een lening die was verstrekt door het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds onder garantie van de Gemeente.
- 76 Correspondentie tussen de Joodse Raad en Voûte, 5 juni 1942 en 26 juni 1942, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 77 Op 14 maart 1951 schreef de directeur van de Woningdienst aan de directeur van de afdeling Wettelijke Aansprakelijkheid, Verhaals- en Verzekeringzaken: ‘Naar aanleiding van het schrijven van het ministerie van Financiën, bureau Financiering Wederopbouw Publiekrechtelijke Lichamen [...] deel ik U in antwoord op de daarin gestelde vragen het volgende mede: ad vraag 1. De Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring heeft zover mij bekend geen rechtsherstel aangevraagd’, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 78 Flipse aan de wethouder van Volkshuisvesting, 22 januari 1946, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 79 De wethouder voor de Pensioenen aan de wethouder voor Volkshuisvesting, 22 oktober 1947, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 80 Wethouder voor de Arbeidszaken aan wethouder van Volkshuisvesting, 18 december 1947, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 81 Directeur Woningdienst aan Spijjer, 16 juli 1948, SAA, collectie 5293, doos nr. 34.
- 82 Smit, *Van Amsterdamse huize*, 106.
- 83 Toelichting van burgemeester Westra, 4 september 1941 bij de overname van Mischkenoth Israël, HGA, collectie 0610-01 (Gemeentebestuur Den Haag 1937-1952), inv.nr. 27.

NOTEN HOOFDSTUK 3

- 84 Notizen zum Fall ‘Mischkenoth Israël’, NIOD, collectie 020 (Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz), inv.nr. 1454.
- 85 Respectievelijk brief van de wethouder voor Openbare Werken O.E. van Rappard aan de ANBO, 21 juni 1943, brief van Frederiks aan de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz met een afschrift aan burgemeester Westra, 16 juni 1943. Op 28 april 1943 had het departement van Binnenlandse Zaken geschreven: ‘Immers al bestond het bestuur destijds uit Joodsche personen, dit kan niets afdoen aan het feit, dat het hier een uit openbare middelen afkomstig vermogen betreft, dat in geen enkel opzicht als joodsch vermogen kan worden aangemerkt.’ HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 392.
- 86 De ANBO aan het gemeentebestuur van Den Haag, 12 juli 1943, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 392. Zie ook: Notizen zum Fall ‘Mischkenoth Israël’, NIOD, collectie 020, inv.nr. 1454.
- 87 Waarnemend directeur van de Dienst Stadsontwikkeling aan B en W, 8 mei 1946, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 392.
- 88 Respectievelijk Simons aan de administrateur van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, 12 februari 1946, en waarnemend directeur van de Dienst Stadsontwikkeling aan B en W, 8 mei 1946, HGA collectie 509-01 (Gemeentelijke Dienst Wederopbouw (1930) 1945-1983 (1989)), inv.nr. 1695. Bij de liquidatie van de woningbouwvereniging in 1942 had het bestuur bestaan uit E. Belinfante (voorzitter), M. Speijer (secretaris), D. Simons (penningmeester), J. Weijl en C.H.F. Polak.

Hoofdstuk 3

- 1 Notitie Levisson, NIOD, collectie 490 (R.A. Levisson), inv.nr. 8.
- 2 De Commissie van Advies voor Joodsche Aangelegenheden bestond uit de leden J.L. Polak, M. Sluysen en S. van Zwanenburg.
- 3 Geciteerd in: Piersma, *Bevochten recht*, 84.
- 4 Ibidem. Cees Fasseur wijdt in zijn biografie van Gerbrandy een paragraaf aan Gerbrandy en de Holocaust. Cees Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy, minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Balans 2014).
- 5 Piersma, *Bevochten recht*, 84-85.
- 6 Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistische zionisten in Nederland* (Amsterdam: Vassallucci 1999), 575, en Piersma, *Bevochten recht*, 95-96.
- 7 Martin Bossenbroek, *De Meelstreep* (Amsterdam: Bert Bakker 2001), 77 e.v. Bossenbroek heeft becijferd dat zo’n 1,8 miljoen Nederlanders – dit is 20 procent van de toenmalige bevolking – met de bevrijding van Nederland van huis en haard waren verdreven. Veruit de grootste groep, 1,5 miljoen, was ontheemd in eigen land. In het voormalige Duitse Rijk bevonden zich nog eens 300.000 Nederlanders die gerepatriëerd moesten worden, onder wie de circa 5500 Joden die de concentratiekampen hadden overleefd. Bossenbroek, *De Meelstreep*, 183.
- 8 Ibidem, 80-86.
- 9 Dienne Hondius, “Welkom” in Amsterdam. Aankomst en ontvangst van repa-

- trianten in de hoofdstad 1945', in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2002), 201-221, aldaar 203.
- 10 Gemeenteraadsvergadering, 21 november 1945, *Gemeentebled*, Afd. 2, 7.
 - 11 Dagboek E. Dasberg, 'Jan. 1945 van Bergen Belsen via Wurzach naar Amsterdam 30 juni 1945'. Te raadplegen online.
 - 12 Palestina-certificaten werden uitgegeven door de Jewish Agency in Palestina. Joden in bezit van een dergelijk certificaat kregen toestemming tot vestiging in Palestina. Zij werden in 1944 overgebracht naar het 'uitwisselingskamp' in Bergen-Belsen.
 - 13 Dagboek E. Dasberg, en Bossenbroek, *De Meelstreep*, 104-114.
 - 14 Dagboek E. Dasberg.
 - 15 De burgemeester van Geulle aan B en W, 28 juni 1945, SAA, collectie 5414 (inspectie voor de Repatriëringwerkzaamheden te Amsterdam), inv.nr. 25.
 - 16 Respectievelijk brief van burgemeester De Boer aan de directeur Sociale Zaken, 9 juli 1945 en advies van de directeur Sociale Zaken, 16 juli 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 25.
 - 17 Van der Most aan de burgemeester van Geulle, 11 augustus 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 25.
 - 18 Diverse correspondentie over R. Gassan-de Miranda, juli 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 25. Zie ook website Joods Monument.
 - 19 Respectievelijk brief van mej. Sophie Asscher aan Van der Most, 18 juli 1945 en brief van M. Israel, 24 juli 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 25, en bundel brieven van de militair commissaris van het Militair Gezag Drenthe, Kamp Westerbork aan de burgemeester van Amsterdam, 6/8 juni 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 39.
 - 20 De minister van Binnenlandse Zaken aan de heren burgemeesters, 10 juli 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 25.
 - 21 Ibidem.
 - 22 Hondius, "'Welkom' in Amsterdam', 208. Dat Van der Most iets met honden had, blijkt ook uit zijn werkzaamheden als technisch leider van de Nederlandse Blindengeleidenhondenschool. Hij schreef een boekje getiteld *De blindengeleidenhond. Zijn africhting, verzorging en gebruik* (Amsterdam: Kosmos 1940).
 - 23 Hondius, "'Welkom' in Amsterdam', 208-210 en 213-214.
 - 24 Rapport diensttijd 14 juni 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 27.
 - 25 G. van Lingen, rapport dienst 00.00-8.00, 15 juni 1945, SAA, collectie 5414, inv. nr. 27.
 - 26 Respectievelijk generaal rapport adj. insp., 29 juni 1945, en rapport Ordedienst, 7 en 14 juni 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 27.
 - 27 Rapport van Algemene Zaken, 5 juli 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 27.
 - 28 Rapport aan de Repatriërings-Commissie Centraal Station, Amsterdam 11 juni 1945, en rapport Algemene Zaken, 17 juni 1945 (bezoek van Prakken), SAA, collectie 5414, inv.nr. 27. Zie voor het oordeel van de Rotterdamse delegatie Bossenbroek, *De Meelstreep*, 198.
 - 29 Coen Rood, *Onze Dagen. Herinneringen aan de Jodenvervolging* (Amsterdam: Boom 2011), 398-399. Zie over de ervaringen met de opvang in Nederland ook: Boris de Munnick, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van joden in de

- Nederlandse samenleving', in: Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam: Bert Bakker 2001), 45-69; Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Het Spectrum 1999); Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag: Sdu 1998).
- 30 Fré Melkman-De Pauw, *Hoe het verder gaat weet niemand. Naoorlogse brieven uit Amsterdam naar Palestina* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2002), 42.
- 31 Rapport van 9 juni 1945, SAA, collectie 5414, inv.nr. 27.
- 32 Diverse politierapporten, SAA, collectie 5225, inv.nr. 2071.
- 33 Respectievelijk politierapporten van 2 en 3 januari 1945, bureau Spaarndammerstraat, SAA, collectie 5225, inv.nr. 2071.
- 34 Respectievelijk politieverslag, 8 februari 1945, SAA, collectie 5225, inv.nr. 2071, en *Het Nieuws van de Dag*, 21 februari 1945.
- 35 Notitie aan de gemeenteraad 'Wederopbouwplan Jodenbreestraat, Amsterdam', januari 1953, SAA, collectie 5370, inv.nr. 274.
- 36 De Graaf aan de wethouder Publieke Werken, 5 november 1946, SAA, collectie 5370, inv.nr. 274.
- 37 *Gemeentebld*, Afd. 1, 1943, 364.
- 38 Verslag Bouw- en Woningdienst, 1944, SAA, collectie 15030. Zie ook jaarverslag Gemeentelijke Woningdienst 1944, SAA, collectie 15030.
- 39 Brief van deurwaarder aan gemeenteontvanger, 17 februari 1946, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1131.
- 40 Jaap Wertheim in *Het Parool*, 3 april 2013.
- 41 Geciteerd door Eltjo Schrage in *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. Te raadplegen online. De kleinzoon heeft het huis ten slotte voor een zacht prijsje aan de gemeente Amsterdam verkocht. De min of meer gedwongen verkoop van huizen omdat eigenaren of erfgenamen de kosten niet konden opbrengen, valt buiten het bereik van dit onderzoek.
- 42 Zie gemeentebesluiten, *Gemeentebld*, Afd. 1 over de jaren 1946, 1947 e.v.
- 43 Notitie van ambtenaar op formulieren over oorlogsschade, SAA, collectie 5370, inv.nr. 276.
- 44 Formulieren betreffende 'Verzoek tot verlening van financiële faciliteiten voor herstel of herbouw van door oorlogsschade getroffen gebouwd goed', SAA, collectie 5187 (ongeinventariseerd).
- 45 In december 1940 was de vergoeding van materiële oorlogsschade geregeld door middel van een besluit van het College van Secretarissen-Generaal. De vergoedingen voor beschadigd onroerend goed werden niet direct uitbetaald, maar bijgeschreven in het Grootboek voor de Wederopbouw. Op 16 juni 1945 kwam het besluit Overgangsregeling Oorlogsschade (F 98), dat registratie, onderzoek en taxatie regelde en de mogelijkheid opende tot het verlenen van voorschotten, kredieten en financiering voor het herstel van schade. Op 9 november 1945 kwam er een nieuwe regeling. Hierin werd een bijdrage toegezegd voor oorlogsschade aan onroerende en roerende goederen. De bijdrage betrof het verschil tussen de waarde van het goed voor en na de beschadiging, waarbij niet werd uitgegaan van de vervangingswaarde, maar van de waarde zoals die op 9 mei 1940 gold. Een algehele schadeloosstelling werd 'onaanvaardbaar' geacht, zowel vanwege de consequenties voor de financiën van het land, als vanwege de

- gevreesde inflatoire werking. K. Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (2008). Zie voor de Schade-Enquête-Commissie ook: Lipschits, *De kleine Sjoa*, 92-100.
- 46 Info afkomstig van website Onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen wo2.
- 47 Zie over de vernietiging van het archief van de SEC: J.M.L. van Bockxmeer, P.C.A. Lamboo en H.A.J. van Schie, *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief 1998), 272. Zie over de bronnen inzake sloop- en stutkosten de Verantwoording.
- 48 Nota inzake plunderingschade te Amsterdam, februari 1946, SAA, collectie 5187 (ongeïventariseerd).
- 49 De Commissie van Advies werd door de Woonruimtetwet die op 1 oktober 1947 in werking trad, het wettelijke adviesorgaan van B en W inzake woningvorderingen. Zie B en W aan de gemeenteraad, 3 oktober 1947, *Gemeentebled*, Afd. 1, nr. 578.
- 50 Respectievelijk Van der Waerden aan het Militair Commissariaat van het Militair Gezag, 5 juli 1945, advies 'Commissie van Advies inzake vordering Woonruimte', 8 augustus 1945, en bevel tot vordering woning van waarnemend burgemeester, SAA, collectie 5187, inv.nr. 3808.
- 51 Jacobs aan Bommer, 21 juli 1945, Commissie van Advies inzake vordering Woonruimte, besluit 8 augustus 1945 en besluit Burgemeester, SAA, collectie 5187, inv.nr. 3808.
- 52 'Commissie van Advies inzake vordering Woonruimte', 19 juli 1945, en bevel tot vordering woning, SAA, collectie 5187, inv.nr. 3808.
- 53 A.J. van Royen op 2 juli 1945, Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem, collectie 489, inv.nr. 968.
- 54 Ibidem. Ook de arrondissementsrechtbank in Den Bosch verwierp een verweer van een gedaagde die Joods bezit had gekocht en die meende dat bij de aankoop van een 'arische' tussenhandelaar gesproken kon worden van 'niet-joods bezit'. De gedaagde had zich volgens de rechtbank moeten afvragen of het eigendom via een oorlogsbeheerder als de NGV op de markt was gekomen. Zie *Nederlandse Jurisprudentie*, 1952, nr. 390.
- 55 Kort geding J.E.A. Spier, 26 september 1945, NHA, Haarlem, collectie 489, inv.nr. 968. Van de ruim dertig kortgedingzaken over de periode juni t/m oktober 1945 werd de eiser achttien keer in het gelijk gesteld.
- 56 *NW*, 21 december 1945. Op het moment dat het *NW* het artikel publiceerde, was Van Royen al overleden. Hij stierf nog in het bevrijdingsjaar.
- 57 *NW*, 21 december 1945.
- 58 P.W. Klein, *Het rechtsherstel gewogen. Vragen mét en zónder antwoord. Bijlage 2 van het Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden wo II* (Amsterdam 2000), 10. Te raadplegen online.
- 59 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 69 e.v. en 522.
- 60 Ibidem, 375-376 en 63.
- 61 Ibidem, 522.
- 62 Ibidem, 86-87.
- 63 Klein, *Het rechtsherstel gewogen*, 44-45. De Stichting Joodsch Herstel werd per

NOTEN HOOFDSTUK 3

- notariële akte opgericht op 28 mei 1945. Tot de oprichters behoorden I. van Creveld, kantonrechter te Amsterdam, Abraham Santen, koopman te Amsterdam en Justus Tal, opperrabbijn van Amsterdam, SAA, collectie 400, inv.nr. 2888. Zie over de Joodsche Commissie voor Herstel ook: NA, collectie 2.09.49, inv.nr. 412, en NA, collectie 2.09.48.03, doos 11.
- 64 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 73.
- 65 *Handelingen Tweede Kamer (HTK)*, 4 december 1947, 627.
- 66 *HTK*, 4 december 1947, 630.
- 67 Verslag van het Nederlands Beheersinstituut, 25 september 1945, NA, collectie 2.09.48.03 (Archief van de Raad voor het Rechtsherstel; Dagelijks Bestuur en Secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor Afwezigen en Rechtspersonen, Afdeling Onroerende Goederen), 1945-1967, inv.nr. 391 (doos 203) NB. De bewerking van dit archief is nooit afgerond. Bij de verwijzing is uitgegaan van de conceptinventaris van Henny van Schie.
- 68 Ibidem.
- 69 Gerard Aalders, *Bij verordening. De roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel. Rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden wo-II* (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1998), 39-41.
- 70 Maarten Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013), 43. Zie ook: Klein, *Het rechtsherstel gewogen*, 55.
- 71 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*, 44.
- 72 Notulen van het Dagelijks Bestuur van de Raad voor het Rechtsherstel, 10 juli 1946, NA, 2.09.48.03, doos 11. In een proces-verbaal van zwaarigheden stonden de punten waarover de betrokken partijen geen overeenstemming konden bereiken.
- 73 Klein, *Het rechtsherstel gewogen*, 51.
- 74 Arn. van den Bergh aan Bommer, 2 juli 1945, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10713.
- 75 Ibidem.
- 76 Bommer aan Arn. van den Bergh, 27 juli 1945, collectie 5180, inv.nr. 10713.
- 77 De Graaf aan Bommer, 20 september 1945, collectie 5180, inv.nr. 10713.
- 78 Bommer aan De Graaf, collectie 5180, inv.nr. 10713.
- 79 Brief van I.S. de Vries aan de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel, 28 juni 1957, collectie CMJO, cd-rom, nr. 0139.
- 80 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 376 en 463-464.
- 81 Uitspraak van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, 7 juli 1959, collectie CMJO, cd-rom, nr. 0139.
- 82 Zie over Zwaaf en Gosler website Joods Amsterdam.
- 83 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 164 e.v..
- 84 Wat betreft het toezicht van Gedeputeerde Staten op de gemeentefinanciën zie bijvoorbeeld: S.E. Zijlstra, *Bestuurlijk organisatierecht* (Zwolle: Wolters Kluwer 2009), 275-275.
- 85 Gerbrandy aan Beel, 28 november 1946, NA, collectie 2.09.48.03, inv.nr. 173.
- 86 De secretaris-generaal namens Beel aan Gedeputeerde Staten, 22 februari 1947, NA, collectie 2.09.48.03, inv.nr. 173.
- 87 Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant aan Beel, 22 april 1947, NA, collectie

- 2.09.48.03, inv.nr. 173.
- 88 Gerbrandy aan Beel, 26 juni 1947, NA, collectie 2.09.48.03, inv.nr. 173.
- 89 Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant aan Beels opvolger Witteman, 24 september 1947, NA, collectie 2.09.48.03, inv.nr. 173.
- 90 Gerbrandy aan Witteman, 5 november 1947, NA, collectie 2.09.48.03, inv.nr. 173.
- 91 Informatie over De Jong afkomstig uit de collectie van het Rode Kruisarchief, Den Haag.
- 92 Advies van De Jong, 10 januari 1949, SAA, collectie 5189, inv.nr. 463.
- 93 Ibidem.
- 94 Van Wijck aan De Jong, 15 september 1948, SAA, collectie 30640, inv.nr. 135.
- 95 Advies van De Jong, 10 januari 1949, SAA, collectie 5189, inv.nr. 463.
- 96 Van der Grinten in de gemeenteraad, 1947, SAR, collectie 444.02 (Gemeentesecretarie afd. Algemene Zaken), inv.nr. 210-212.
- 97 De administrateur Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken aan B en W, 18 februari 1946, SAR, collectie 465-02 (Gemeentesecretarie, Openbare Werken: Eigendommen), doos 341, map 46 1ste deel.
- 98 Directeur Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken aan B en W, 7 februari 1947, SAR, collectie 465-01 (Openbare Werken), inv.nr. 2499.
- 99 Website Joods Monument.
- 100 Directeur Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken aan B en W, 7 februari 1947, SAR, collectie 465-01, inv.nr. 2499. Zie ook collectie 465.04 (Gemeentesecretarie Rotterdam afd. Openbare Werken; toewijzing grond na onteigening).
- 101 Het Grootboek voor de Wederopbouw was reeds in 1940 door de Nederlandse autoriteiten ingesteld. In het Grootboek werden de rijksbijdragen aangetekend voor de kosten voor de herbouw van door oorlogshandelingen beschadigde gebouwen en voor uitgestelde onteigeningsvergoedingen. Deze uitkeringen werden pas uitbetaald bij herbouw. Tot die tijd had de gedupeerde een vordering op de staat. De inschrijvingen droegen een rente die in halfjaarlijkse termijnen werd uitbetaald. Zie voor de zaak-Blom: *Nederlandse Jurisprudentie* 1952, nr. 473. Zie ook brief van de adjunct-directeur gemeentewerken aan B en W, 14 april 1949, SAR, collectie 465-02, doos 344, map 1949, en brief van de directeur Stadsontwikkeling en Wederopbouw aan B en W, 22 april 1954, SAR, collectie 465-04, inv.nr. DB 1078.
- 102 Adjunct-directeur Gemeentewerken aan B en W, 14 april 1949, SAR, collectie 465-02, doos 344, map 1949. Het duurde tot 1955 voordat Blom de panden weer kreeg toegewezen. De desbetreffende akte is gedateerd op 15 februari 1955. Zie SAR, collectie 465.04.
- 103 De administrateur van Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken aan B en W, 10 april 1946, SAR, collectie 465.07 (gemeentesecretarie Rotterdam afd. Technische Zaken, later Openbare Werken, collectie Angenent), inv.nr. EB 1618.
- 104 B en W aan de Raad voor het Rechtsherstel en Gedeputeerde Staten, 12 augustus 1946, SAR, collectie 465.07, inv.nr. EB 1618.
- 105 Coert aan de administrateur Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken, 27 december 1946, SAR, collectie 465.07, inv.nr. EB 1618.

NOTEN HOOFDSTUK 4

- 106 Respectievelijk notariskantoor Mr. C.D. Tukker en M.C. Samsom aan bureau Eigendommen der Gemeente Rotterdam, 19 april 1947; de adjunct-directeur Gemeentewerken aan de administrateur Openbare Werken, 23 februari 1951, en B en W, aan de Raad voor het Rechtsherstel, 30 mei 1951, SAR, collectie 465.07, inv.nr. EB 1618.

Hoofdstuk 4

- 1 Website Gemeente Amsterdam, 'Erfpacht toen en nu'.
- 2 A.A. van Velten, *Privaatrechtelijke aspecten van onroerend goed* (Deventer: Kluwer 2009), 463-464.
- 3 Zie voor de definiëring van zakelijke en persoonlijke rechten de website van het kadaster. Te raadplegen online.
- 4 Geciteerd in ontwerpbesluit 'Verzoeken om kwijtschelding van boete wegens te late betaling van erfpachtsanon in verband met oorlogsomstandigheden', augustus 1947, *Gemeentebld* Afd. 1, 1947, nr. 518, 848-851.
- 5 Correspondentie tussen Van Nierop en de gemeente Amsterdam, OGA-dossiers nr. 143-1.
- 6 De Joodse Raad aan de Dienst der Publieke Werken, 28 juli 1943, OGA-dossiers, nr. E 153-1. Zie voor de datum en plaats van overlijden van Bertha Elsa van Leerde Jongh de website Joods Monument.
- 7 Repko aan Voûte, 5 oktober 1943, SAA, collectie 5293, doos 124.
- 8 De gemeentesecretaris Smit en wethouder Franken aan G.C. Dunker, 3 juli 1943, SAA, collectie 5293, doos 124.
- 9 Zie Flipse aan de wethouder van Volkshuisvesting, 2 november 1943, Flipse aan wethouder Volkshuisvesting, 23 juni 1943 en de Zentralstelle für jüdische Auswanderung aan Voûte, 25 oktober 1943, SAA, collectie 5293, doos 124.
- 10 Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein*, 44-46.
- 11 De wethouder van Volkshuisvesting aan Flipse, 1 september 1942, SAA, collectie 5239, doos 124.
- 12 Notities van Flipse, 5 en 23 september 1942 en Flipse aan de wethouder van Volkshuisvesting, 29 september 1942, SAA, collectie 5293, doos 124.
- 13 Paul Thiele (Sachbearbeiter) aan de Dienst Publieke Werken, 27 april 1944, en De Graaf aan Thiele, 9 mei 1944, OGA-dossiers, nr. 39851.
- 14 Richter Roegholt, *Amsterdam na 1900* (Den Haag: Sdu 1993), 164-167.
- 15 Herman de Liagre Böhl en Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle: Waanders 1989), 47.
- 16 Roegholt, *Amsterdam na 1900*, 167. Zie ook: Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam: Boom 2007), 310.
- 17 Liagre Böhl en Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam*, 49 en 54. Zie ook: Roegholt, *Amsterdam na 1900*, 167. Franke was een van de wethouders, de anderen waren J. Bommer (SDAP), A. de Roos (SDAP), W.F. Schokking (CHU), F.H.C. van Wijck (RKSP) en de partijloze A.B.J. Prakken. De noodgemeenteraad kwam niet door verkiezingen tot stand, maar werd samengesteld door een representatief Kiescollege.
- 18 Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*, 310.

- 19 Jaarverslagen van de diverse gemeentediensten, SAA, collectie 15030. De Graaf werd in 1947 opgevolgd door stadsingenieur J.E. van Heemskerck van Beest, die hem ook al tijdens de oorlog (begin 1942) enige tijd had vervangen.
- 20 Stefan Couperus, *De machinerie van de stad. Stadsbestuur als idee en praktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam: Aksant 2009), 99-100.
- 21 Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*, 220.
- 22 Böhl en Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam*, 50. Zie ook: Romijn, *Burge-meesters in oorlogstijd*, 251-252.
- 23 Gemeenteraadsvergadering, 21 november 1945, *Gemeenteblad*, Afd. 2, 14.
- 24 Destijds werkte men nog met zogeheten afspiegelingscolleges, dat wil zeggen dat alle partijen wethouders leveren, zodat in het college van B en W de verhoudingen in de gemeenteraad worden weerspiegeld. Seegers had eind 1945 Prakken vervangen als wethouder van Financiën. De andere communistische wethouder was B.S. (Ben Polak) als wethouder Gemeentebedrijven.
- 25 Schrijver ten behoeve van Afwikkelingsbureau Concentratiekampen (ABC), 1 augustus 1945, collectie Nederlandse Rode Kruis, Den Haag. In het proces-verbaal dat werd opgemaakt naar aanleiding van Schrijvers arrestatie staat dat Schrijver samen met zijn zus Marianne gearresteerd werd door een agent van het Bureau Jodenzaken; van betrokkenheid van Puls en Meijer was hier geen sprake. Zie: e-mail Jan Schrijver (kleinzoon) aan de auteurs, 2 juni 2014.
- 26 Schrijver aan De Graaf, 30 mei 1946, OGA-dossiers, nr. E 1295-2.
- 27 Hoofd van de afdeling Grondbedrijf aan Schrijver, 22 juni 1946, OGA-dossiers, nr. E 1295-2. Veel van de correspondentie over achterstallige erfpacht en de bijbehorende boete werd in eerste instantie afgewikkeld door de afdeling Grondbedrijf van de Dienst Publieke Werken. Het Grondbedrijf, opgericht in 1923, voerde het feitelijke beheer van de Rentegevende Eigendommen van de gemeente.
- 28 Schrijver aan hoofd van afdeling Grondbedrijf, 25 juni 1946, OGA-dossiers, nr. E 1295-2.
- 29 Brief van Schrijver aan Sajet, 10 november 1946, OGA-dossiers, nr. E 1295-2.
- 30 Ibidem.
- 31 Seegers aan Sajet, 29 november 1946, OGA-dossiers, nr. E 1295-2.
- 32 Ibidem.
- 33 Zie de zaak-Simons, NA, collectie 2.09.48.02 (Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak 1945-1971) inv.nr. 376. Zie voor de complexe afwikkeling waarbij het onder andere ging om de vraag wie aansprakelijk moest worden gesteld, onderbeheerders zoals Everout of de NGV, rapport 2 juni 1955 over de NGV, NA, collectie 2.09.16 (NBI), inv.nr. 530.
- 34 Stichting Nederlands Volksherstel aan de Dienst Publieke Werken, 1 december 1946, OGA-dossiers, nr. E 1295-2.
- 35 Respectievelijk De Graaf aan Stichting Nederlands Volksherstel, 27 december 1946, en De Graaf aan Seegers, OGA-dossiers, nr. E 1295-2.
- 36 Schrijver aan het hoofd van de afdeling Grondbedrijf, 15 februari 1947, OGA-dossiers, nr. E 1295-2.
- 37 Vaz Dias aan de Dienst Publieke Werken, 17 feb. 1947, OGA-dossiers, nr. E 1537-4.
- 38 Joachimsthal aan de Dienst Publieke Werken, 20 februari 1948, OGA-dossiers,

NOTEN HOOFDSTUK 4

- nr. E 1597-8.
- 39 Vaz Dias aan de Dienst Publieke Werken, 17 feb. 1947, OGA-dossiers, nr. 1537-4.
- 40 Benninga aan de Dienst Publieke Werken, 7 februari 1947, OGA-dossiers, nr. E 1380-5. Zie ook: Benno Benninga, *Ondergedoken: met de angst van verraad* (Laren (NH): Verbum 2010).
- 41 Benninga aan B en W, 26 februari 1946, OGA-dossiers, nr. E 1380-5.
- 42 Leydesdorff aan gemeentelijk Grondbedrijf, 3 oktober 1945, Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), collectie 1003 (Gemeentebestuur van Leeuwarden 1942-1971), inv.nr. 2293.
- 43 Leydesdorff aan het gemeentelijk Grondbedrijf, 3 oktober 1945, met ambtelijke aantekening aan B en W, HCL, collectie 1003 (Gemeentebestuur van Leeuwarden 1942-1971), inv.nr. 2293.
- 44 Leydesdorff aan B en W, 9 november 1946, en B en W aan Leydesdorff, 27 november 1946, HCL, collectie 1003, inv.nr. 2293.
- 45 Z. Deenik & Zoon aan de Dienst Publieke Werken, 4 februari 1948, OGA-dossiers nr. E 615-2.
- 46 Kleinkramer aan de directeur Publieke Werken, 15 april 1949, OGA-dossiers, nr. 17138. Kleinkramer schrijft over restitutie van de boete na 1 januari 1946. Daarmee verwijst hij naar de kwijtscheldingsregeling waartoe de gemeente Amsterdam in 1947 heeft besloten.
- 47 Korthals Altes aan de directeur Publieke Werken, 1 september 1949 en 4 oktober 1949, OGA-dossiers, nrs E 657-1 en 16525.
- 48 Nederlandsch-Israëlietisch Armbestuur aan de directeur Publieke Werken, 15 november 1946, OGA-dossiers, nr. E 952-1.
- 49 De Graaf aan Bommer, 14 november 1945, SAA, collectie 5180, inv.nr. 10711.
- 50 Ibidem. Een 'bloote eigenaar' is de eigenaar van een goed – in dit geval de grond – waarop een ander een beperkt zakelijk recht heeft.
- 51 Advies van De Graaf, 5 april 1946, SAA, collectie 30640, inv.nr. 140. Naast het Carlton werden nog de volgende dure percelen genoemd: de huizen in de omgeving van de hbs voor meisjes aan de Gerrit van der Veenstraat, de verbrande huizen aan de Apollolaan, hoek Beethovenstraat, de als Joods bezit door de Duitsers in beslag genomen villa's aan het Dijsselhofplantsoen en de Breitnerstraat, alsmede een groot aantal percelen in de Transvaalbuurt. Zie OGA-dossiers nr. E-256.
- 52 Seegers aan De Graaf, 3 september 1946, SAA, collectie 30640, inv.nr. 140.
- 53 Advies van De Jong, 6 februari 1947, SAA, collectie 5370, inv.nr. 158.
- 54 In de *Algemeene bepalingen voor het voortdurend erfpacht 1937* staat dat onder de voorwaarden beschreven in artikel 17, het erfpachtsrecht bij besluit van de gemeenteraad vervallen kan worden verklaard.
- 55 De Graaf aan Seegers, 30 december 1946, SAA, collectie 30640, inv.nr. 140.
- 56 Blankenstein aan de wethouder Publieke Werken, SAA, 26 oktober 1945, collectie 5180, inv.nr. 10711.
- 57 Handgeschreven brief ondertekend door De Boer namens B en W en secretaris Van Lier, 1945, collectie 5180, inv.nr. 10711. In deze brief wordt het niet genoemd, maar het inkrimpen van het ambtenarenbestand in verband met de arbeidsinzet in Duitsland heeft waarschijnlijk eveneens een rol gespeeld. Door het gebrek aan menskracht had het gemeentelijke apparaat aan het einde van de

- bezetting in het algemeen grote moeite om de vaste taken uit te voeren.
- 58 Advies van De Jong, 6 februari 1947, SAA, collectie 5370, inv.nr. 158.
- 59 Ibidem.
- 60 Ibidem.
- 61 'Een boete [...] kunnen Burgemeester en Wethouders kwijtschelden, of indien deze reeds is betaald, teruggeven, indien daarvoor naar hun meening reden aanwezig is.' Zie de *Algemeene bepalingen voor het voortdurende erfpacht 1937*.
- 62 Advies van De Jong, 6 februari 1947, SAA, collectie 5370, inv.nr. 158.
- 63 Ibidem.
- 64 Ibidem.
- 65 *Gemeentebled*, Afd. 1, 1947, 848 .
- 66 Zimmermann in de Commissie van Bijstand, 4 september 1947, SAA, collectie 5087, inv.nr. 71.
- 67 Ibidem.
- 68 Ibidem.
- 69 Directeur Publieke Werken aan de wethouder Publieke Werken, 2 december 1947, SAA, collectie 5370, inv.nr. 158. Zie voor het besluit nr. 518, 24 september 1947, *Gemeentebled* Afd. 1, 1947.
- 70 'Verzoek tot gedeeltelijke kwijtschelding van boete wegens te late betaling van erfpachtscanon over de jaren 1939/1945', nr. 35 (Vaz Dias), SAA, collectie 5370, inv.nr. 223.
- 71 'Verzoek tot gedeeltelijke kwijtschelding' SAA, collectie 5370, nr. 156, inv.nr. 226.
- 72 Nationale Grondtrustee Amsterdam aan de directeur van het Grondbedrijf, 30 juli 1948.
- 73 De Jong aan de wethouder voor de Wettelijke Aansprakelijkheid, Verhaals-, en Verzekeringzaken, 11 november 1948, OGA-dossiers, nr. 29541.
- 74 Ibidem.
- 75 Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) aan B en W van Aerdenhout, 8 oktober, 1946, NA, 2.07.351.21 (2.2.1.) – gedigitaliseerd bestand nr. 6343-1-5.
- 76 Respectievelijk *Nederlandse Jurisprudentie*, 1952, 328, en *Nederlandse Jurisprudentie* 1953, 130.
- 77 Simons zou niet alleen zelf een procedure starten bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, maar trad ook op als advocaat/procureur van (andere) Joodse huiseigenaren, die net als hij in de problemen waren gekomen. Zie bijvoorbeeld Simons in de zaak-A. Cohen, NA, collectie 2.09.09, CABR, dossier J.P.J. Camfferman, inv.nr. 109056.
- 78 B. van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SeaPress 1995), 109 e.v.
- 79 Pleitnota Simons, 20 mei 1948, NA, collectie 2.09.48.02, inv.nr. 376.
- 80 Gemeenteraad, Handelingen van 2 Februari 1948. Te raadplegen online.
- 81 Ibidem.
- 82 Ibidem.
- 83 Directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting aan B en W, 6 mei 1949, HGA, collectie 0487-01 (Archief Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting), inv.nr. 83.
- 84 Gemeenteraad, Handelingen van 2 februari 1948.
- 85 Ibidem.

NOTEN HOOFDSTUK 5

- 86 Ibidem. Wagenaar noemt hier overigens het verkeerde bedrag.
- 87 Ibidem.
- 88 Zie Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak*, 287.
- 89 Pleitnota Simons, 20 mei 1948, NA, collectie 2.09.48.02, inv.nr. 376.
- 90 Gemeente Den Haag/mr. Simons, 21 mei 1948, NA, collectie 2.09.48.02, inv.nr. 376.
- 91 Rechtsherstelinstanties gebruiken de term ‘deposedeerden’ om door de bezetter beroofde personen aan te duiden. Het kon zowel Joden als niet-Joden betreffen.
- 92 Gemeente Den Haag/mr. Simons, 21 mei 1948, NA, collectie 2.09.48.02, inv.nr. 376.
- 93 Ibidem.
- 94 Uitspraak van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, 6 juli 1948, NA, collectie 2.09.48.02, inv.nr. 376.
- 95 Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 70 e.v.

Hoofdstuk 5

- 1 Brief van directeur afdeling straatbelasting aan B en W, 1 juli 1948, HGA, collectie 0610-01 (Archief gemeentebestuur Den Haag 1936-1952), inv. nr. 1961. Zie ook: ministerie van Financiën over personele belastingen, 6 september 1946, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.
- 2 Joodsche Commissie voor Herstel aan B en W, 26 februari 1947, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.
- 3 Ibidem.
- 4 Ibidem.
- 5 B en W aan de Joodsche Commissie voor Herstel, 10 oktober 1947, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.
- 6 Federatief Joods Nederland aan B en W, 27 februari 2008.
- 7 Caransa, *Handwerkers Vriendenkring*, 72. Caransa gaf bij de aanmaning van het GEB het volgende commentaar: ‘De Nederlandse taal kent helaas geen ironie-tekens.’
- 8 Lipschits, *De kleine Sjoa*, 45. Direct na zijn beschrijving van de Apeldoornse casus zegt Lipschits weliswaar dat de archieven ‘tientallen van dit soort verrekeningen’ tussen de Liro en plaatselijke overheden bevatten, maar zeer waarschijnlijk doelt hij daarbij op betalingen voor allerlei door de gemeenten geleverde diensten en goederen, en niet specifiek op energierekeningen. Een steekproef die voor dit onderzoek is gedaan in de archiefbestanden waarin Lipschits de Apeldoornse gasrekening heeft ontdekt, leverde geen gevallen op over aanslagen van gasrekeningen in Amsterdam. Het gaat hierbij om de vele duizenden formulieren van de LVVS, SAA, collectie 1168 (Stichting Joods Maatschappelijk Werk), inv.nrs. 1335 t/m 1412.
- 9 Joodsche Commissie voor Herstel aan B en W, 26 februari 1947, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.
- 10 De verordeningen op de heffing en invordering van de brandverzekeringsbelasting en het straatgeld zijn te vinden in het Gemeenteblad van 1932, Afd. 3, resp. volgnummer 76 en 102. Zie ook: Smit, *Van Amsterdamse huize*, 35.

- 11 Notitie betreffende 'invordering van Joodsche posten Straatgeld en Brandverzekeringsbelasting' van de chef voor Invorderingszaken, 1 november 1946, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.
- 12 Ibidem.
- 13 Vervolgotitie, maart 1947, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.
- 14 Evelien Gans, *Gojse nijd & joods narcisme. Over de verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland* (Amsterdam: Arena 1994), 29, en Gans, "Vandaag hebben ze niets", in: Kristel (red.), *Polderschouw*, 313-353, aldaar 340.
- 15 B en W aan de Joodsche Commissie voor Herstel, 10 oktober 1947, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.
- 16 Ibidem.
- 17 Zie voor de besluiten rond ontheffing en reductie SAA, collectie 5178, inv.nrs. 6312-6315. Het voorbeeld van de Van Ostadestraat is te vinden in de correspondentie over de wijziging van bebouwd naar onbebouwd, SAA, collectie 5178, inv. nr. 6312 (deel 1, nr. KLAB8538000017). Zie voor correspondentie tussen huiseigenaren en de gemeente ook: SAA, collectie 5178, inv.nr. 1576.
- 18 Onderzoek op grond van het materiaal inzake de kwijtschelding straatgeld, SAA, collectie 5178, inv.nrs. 6312-6315. Onder de ruim honderd (mogelijk) Joodse casussen waren slechts acht gevallen waarbij het resterende bedrag na reductie hoger uitviel dan 2 gulden.
- 19 Gemeenteontvanger aan de burgemeester, 9 oktober 1947, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1142.
- 20 Respectievelijk stukken betreffende de erven Hamburger-Veerman, NHA, collectie 32, inv.nr. 381; Uitspraak Raad van Beroep, 6 mei 1946; arrest Hoge Raad, 19 februari 1947, NA, collectie 2.09.6 (archief van De Hoge Raad der Nederlanden), inv.nr. 1786. Zie voor het gepubliceerde arrest: *Nederlandse Jurisprudentie* 1947, nr. 223.
- 21 *Nederlandse Jurisprudentie* 1947, nr. 223.
- 22 Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 115.
- 23 'Gebeurtenissen tijdens de Duitse bezetting', 25 januari 1946, HGA, collectie 487 (Archief Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting), inv. nr. 257.
- 24 Ibidem.
- 25 Ibidem.
- 26 Ibidem.
- 27 Interview met wethouder Feber, *De Maasbode*, 23 juli 1945.
- 28 Respectievelijk brief van Kleijn Molekamp, directeur der Gemeentebelasting aan B en W, 15 oktober 1945 en brief van Kleijn Molekamp aan B en W, 13 juni 1946, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 29 Geciteerd in uitspraak Hoge Raad in de zaak Hartog Cohen bewindv. van de afwezige D. Cohen, 18 januari 1950, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 30 'Exposé betreffende de onbevredigende regeling van het Economisch herstel voor Joden in Nederland' door de Joodsche Commissie voor Herstel, maart 1946, NA, collectie 2.09.49 (NBI), inv.nr. 412.
- 31 Het ministerie van Financiën aan de directeur der Gemeentebelasting, 28 oktober 1948, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961. Zie ook ministerie van Financiën over personele belastingen, 6 september 1946, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.

NOTEN HOOFDSTUK 5

- 32 Kleijn Molekamp aan B en W, 1 juli 1948, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 33 Ibidem.
- 34 Vertoogsschrift inzake het beroep van Coppenhage door de directeur der Gemeentebelastingen, november 1948, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 35 Coppenhage aan de Raad van Beroep voor de directe belastingen, 23 november 1948, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 36 Hollander aan de directeur der gemeentebelasting in Den Haag, 24 april 1946, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 37 Ibidem.
- 38 Hollander aan de Raad van Beroep voor de directe belastingen te Den Haag, 6 oktober 1948, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 39 Vertoogsschrift der Directeur der Gemeentebelastingen, 6 november 1948, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 40 Ibidem.
- 41 Uitspraak van de Raad van Beroep voor de directe belasting in de zaak Hartog Cohen bewindv. van de afwezige David Cohen, 15 december 1948, HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961. Leden van de Raad van Beroep waren: mr. W. Lunsingh Tonckens (voorzitter), mrs. jhr. P.G.K. van Meeuwen en J.R. Thorbecke.
- 42 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, 205
- 43 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 61.
- 44 Arrest inzake straatbelasting, *Nederlandse Jurisprudentie* 1950, nr. 690.
- 45 Ibidem.
- 46 Ibidem. 'Herstel in onrechtmatig ontnomen rechten' is de definitie die in Van Dale's woordenboek van de term 'rechtsherstel' wordt gegeven.
- 47 Ibidem.
- 48 Mr. N.C.M.A. van den Dries, *De Hooge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*, (Leiden: E.J. Brill 1945), 54.
- 49 Arrest inzake straatbelasting, *Nederlandse Jurisprudentie* 1950, nr. 690. In het HGA bevindt zich een aantal soortgelijke arresten inzake straatbelasting waarin steeds ten nadele van de oorspronkelijke eigenaar wordt beslist. Zie HGA, collectie 0610-01, inv.nr. 1961.
- 50 Corjo Jansen, met medewerking van Derk Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950* (Amsterdam: Boom 2011), 250.
- 51 M.V. Polak, 'De redactie privaats. De juiste visie?', *Tijdschrift voor Privaatrecht* (2005) 1121-1126, aldaar 1121. Te raadplegen online. Zie ook: P.A. Wackie Eysten, *Een levensschets van Mr. D.J. Veegens 1899-1984* (Amsterdam 2000).
- 52 Wackie Eysten, *Een levensschets van mr. D.J. Veegens 1899-1984*, 17-18.
- 53 Noot D.J.V., *Nederlandse Jurisprudentie* 1950, nr. 690.
- 54 Ibidem.
- 55 Ibidem.

Hoofdstuk 6

- 1 J.C.H. Blom, 'Jaren van van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam/Den Haag, Nijgh en

- van Ditmar Universitair 1989), 184-217, aldaar 198, 206 en 213-214.
- 2 Boris de Munnick, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van joden in de Nederlandse samenleving', in: Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam: Bert Bakker 2001), 45-69, aldaar 59-62.
 - 3 Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag: Sdu 1997), 71.
 - 4 *Gemeentebld Afd. 1*, 1946, 641.
 - 5 Ibidem.
 - 6 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 573. In november 1945 had Hilda Verweij-Jonker in een artikel geschreven dat het Nederlandse volk zeer goed beseftte dat het zich jegens de Joodse medeburgers 'allermiserabelst' gedragen had. 'Het zoekt zich nu achteraf voor zichzelf te rechtvaardigen en vindt die rechtvaardiging in critiek op de Joden' – hetgeen volgens haar echter kon worden gezien als 'een compensatie voor het gebrek aan nationaal eergevoel tijdens de bezetting be-toond' (geciteerd in: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 266). Zie over het regerings-beleid om het algemeen belang boven groeps- en individueel belang te laten prevaleren eveneens: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 396.
 - 7 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 559.
 - 8 Blom, 'Jaren van van tucht en ascese', 199-200 en 214.
 - 9 Klein, *Het rechtsherstel gewogen*, 17. Zie ook: De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 9 (1e helft), 526.
 - 10 Geciteerd in Stephen Kalberg, *Max Weber lesen* (Bielefeld: transcript Verlag 2006), 58. Zie ook: H.H. Gerth en C. Wright Mills (red.), *From Max Weber: Essays in Sociology* (New York: Oxford University Press 1958), en Marcel Becker, *Bestuurlijke ethiek. Een inleiding* (Assen: Van Gorcum 2007), 24 en 69.
 - 11 J.Th.J. van den Berg e.a. (red.), 'Zoals een goed ambtenaar betaamt'. *Liber Amicorum ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. C.R. (Ron) Niessen als bijzonder hoogleraar 'De overheid als arbeidsorganisatie' (Ien Dales Leerstoel) aan de Universiteit van Amsterdam* (Den Haag 2010), 9. Te raadplegen online.
 - 12 Van den Berg e.a., 'Zoals een goed ambtenaar betaamt', 77.
 - 13 De Munnick, 'Na de zogenaamde bevrijding', 57-58.
 - 14 Piersma, *Bevochten recht*, 97. De drie kerkgenootschappen waren het Ne-derlands Israëlietisch-Kerkgenootschap (NIK), de Portugees-Israëlietische Gemeente (PIG) en de Liberaal Joodse Gemeente (LJG). Zie ook: Ido de Haan, 'Prominent jodendom. Af- en aanwezigheid van joden in het naoorlogse Nederland', in: Hetty Berg en Bart Wallet (red.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle: Waanders/Amsterdam: Joods Historisch Museum 2010), 43-54.
 - 15 Piersma, *Bevochten recht*, 117-120.
 - 16 Martin Conway 'The History of War is over', keynote op het KNHG Voorjaars-congres, 21 april 2015. Te raadplegen online.
 - 17 Deze omslag hield mogelijk ook verband met het geleidelijk verdwijnen van de klassieke weberiaanse bureaucraat. Paul Cliteur dateert dit vrij specifiek: 'Het moment van overlijden van de plichtsetrouwe ambtenaar van Weber valt met enige exactheid te bepalen: tussen 26 maart 1961 en 30 september 1961, de periode van het Eichmann-proces.' Paul Cliteur, 'Ambtenaar en politiek. Over

- de anarchie in ons openbaar bestuur', *Liberaal Reveil* (1999), 138.
- 18 Hinke Piersma, *Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam: Balans 2005), 114, 127- 129 en 133-134.
- 19 Zie bijvoorbeeld: Conny Kristel, "De moeizame terugkeer". De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit Duitse concentratiekampen', in: N.J. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers 1989), 77-100; Diennek Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme rond de bevrijding* (Den Haag: Sdu 1998); Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Het Spectrum 1999).
- 20 Ido de Haan, 'Het Morele krediet van het Joodse leed', *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1999. Te raadplegen online. Zie voor de geschiedenis van de uitkeringen voor oorlogsslachtoffers: Piersma, *Bevochten recht*. Zie voor de onderlinge concurrentiestrijd tussen verschillende groepen oorlogsslachtoffers ook: Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam: De Bezige Bij 2002).
- 21 *Gemeentebld* 1947, Afd. 2, 1093.
- 22 E.E. van der Laan in het KRO-programma *Oog in Oog*, 16 juli 2013. Te raadplegen online.
- 23 Hein Klemann heeft aangetoond dat het beschikbare nationaal inkomen in 1944 een dieptepunt bereikte en de productie in de laatste maanden van 1944 en de eerste van 1945 – afgezien van de landbouw – goeddeels stillag. In die periode verarmde Nederland 'dramatisch' en werd de armoede in de niet-agrarische sector van de samenleving 'schier ondraaglijk'. Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom 2002), 555.
- 24 Zie bijlage 1.
- 25 Handelingen Gemeenteraad, Den Haag, 2 februari 1948. Te raadplegen online.
- 26 Philip Staal schrijft in zijn boek dat het hier om vorderingen op de NGV van hypotheek betrof. Zie Staal, *Roestvrijstaal*, 201. Zie ook het *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden wo-II in Nederland* (commissie-Scholten), 10.
- 27 Een Joodse Arnhemse die door de Duitsers naar diverse concentratiekampen, waaronder Auschwitz, was gedeporteerd, kreeg na haar terugkeer naar Nederland in juli 1945 een aanslag vermogensbelasting over het gehele jaar 1945 opgelegd. De staatssecretaris van Financiën en de Belastingdienst verdedigden deze aanslag met het argument dat de vrouw belastingtechnisch ook na haar deportatie 'hier te lande' was blijven wonen, daar zij tegen haar wil was weggevoerd en dus geen verandering was gebracht in 'de duurzame betrekking waarin belanghebbende tot Nederland stond'. In december 1954 kwam deze kwestie voor de belastingkamer van de Hoge Raad, die de fiscus in het ongelijk stelde. Zie Peter Essers, *Belast verleden. Het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime* (Deventer: Kluwer 2012), 378-380.
- 28 Aangezien het voor een groot deel van de huiseigenaren bij de achterstalligheid van met name straatgeld en brandverzekeringsbelasting om relatief kleine bedragen ging, zal het voor velen waarschijnlijk niet de moeite waard zijn geweest om daarvoor de gang naar de rechter te maken. Bij de rechtszaken die

- wél gevoerd zijn, ging het vermoedelijk eerder om een principekwestie dan om een financieel probleem. Bij de zaak-Simons, waar het wel om een bedrag ging van enkele honderden guldens, was het Simons zelf die expliciet zei dat hij het bedrag aan achterstalligheid best kon betalen, maar dat hij vond dat niet hij, maar de oorlogsbeheerder het moest betalen.
- 29 Zie bijlage 2.
 - 30 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*, 30-31.
 - 31 Staal, *Roestvrijstaal*, 220-221.
 - 32 Respectievelijk Ido de Haan, 'Het morele krediet van het joodse leed', *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1999, en Wouter Veraart, 'Moraal zonder recht is sentiment', *NRC Handelsblad*, 10 februari 2006. Te raadplegen online.
 - 33 Zie in dit verband Marc de Wilde, 'Het falen van de mensenrechten. Een filosofische analyse', *Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie*, 2008, nr. 3, 31-42.
 - 34 Veraart, 'Moraal zonder recht is sentiment'.
 - 35 Notitie betreffende 'invordering van Joodsche posten Straatgeld en Brandverzekeringsbelasting' van de chef voor Invorderingszaken, 1 november 1946, SAA, collectie 5178, inv.nr. 1135.

Verantwoording

- 1 J.M.L. van Bockxmeer, P.C.A. Lamboo en H.A.J. van Schie, *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen. Overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief 1998), 272.

Bijlage 1

- 1 Boetedossiers, SAA, collectie 5370, inv.nrs. 223 tot en met 229 ('Ingewilligde verzoeken tot gedeeltelijke kwijtschelding van boete opgelopen door achterstallige erfpachtbetalingen als gevolg van de oorlog').
- 2 Het OGA kon geen overzicht van erfpachters in 1940 leveren. Met de intrede van de computer bij de dienst zijn alleen de op dat moment relevante gegevens ingevoerd en niet de complete papieren administratie met betrekking tot een bepaald erfpachtperceel. E-mail Dirk Graas (OGA) aan auteurs, 24 oktober 2013.
- 3 Lijst van huizen onder beheer van de NGV, SAA, collectie 5370, inv.nr. 172.
- 4 Het gaat om 1627 adressen uit de zeventien Verkaufsbücher, maar het eerste boek ontbreekt. Uitgaande van het aantal verkochte panden in het tweede boek (201) zou het dus kunnen gaan om 1828 panden. Daar moeten dan nog de percelen bij worden opgeteld die op andere lijsten uit het archief van het kadaster van Amsterdam staan, maar die niet in de Verkaufsbücher terug zijn te vinden. Geschatte totaal: 2200. Eric Slot in e-mail aan auteurs, 26 februari 2014.
- 5 Erfpachtrechten uitgegeven onder de Algemene bepalingen van 1896 en 1915 kenden een looptijd (tijdvak) van 75 jaar en hadden géén mogelijkheid tot afkoop. Het is dus logisch te stellen dat alle tot 1937 uitgegeven rechten niet afgekocht waren. In de nieuwe Algemene bepalingen van 1937 was afkoop echter wél mogelijk (artikel 8, 1 t/m 5). Om twee redenen kan echter worden aangeno-

NOTEN BIJLAGEN

men dat er in het tijdvak 1937-1945 niet veel rechten zullen zijn afgekocht: (1) de economische crisis van de jaren dertig zal ook de erfpachters hebben geraakt, en (2) de gemeente was terughoudend m.b.t. het toestaan van afkoop. Uit het Boek der Besluiten van de Burgemeester van Amsterdam, d.d. 18 mei 1945, blijkt dat het met name de wethouder van Financiën was die 'meent dat met het oog op den onzekeren monetairen toestand zoo weinig mogelijk vooruitbetalingen moeten worden toegestaan'.

- 6 Eindrapport commissie-Kordes, 68.
- 7 Oprenten is een financiële rekenmethode om te bepalen wat de huidige waarde is van een geldbedrag uit het verleden. De in de tabellen 2 en 3 genoemde eurobedragen zijn opgerent naar 2014 en niet naar 2015, omdat deze berekeningen oorspronkelijk zijn gemaakt ten behoeve van het in maart 2014 verschenen NIOD-rapport 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'.

DANKWOORD

Dit boek was niet tot stand gekomen zonder de hulp van velen. Het begon met de vondst van Charlotte van den Berg, die als studente aan de Vrije Universiteit Amsterdam betrokken was bij de digitalisering van de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam (OGA). Het was door haar opmerkzaamheid en volharding dat het gemeentelijk beleid van Amsterdam ten aanzien van de erfpachtcanon en -boete onder de aandacht kwam. Lauren Heida, die gedurende het onderzoek studeerde aan de Universiteit van Amsterdam en eerst als stagiaire en later als onderzoeksassistent veel onderzoekswerk voor haar rekening nam, was van onschatbare waarde. Ze was niet alleen enthousiast, maar toonde een grote intuïtie voor belangrijk onderzoeksmateriaal en was creatief bij het opsporen van archieven waar zelfs archivariissen het bestaan nauwelijks van kenden. Robin te Slaa spitte gedurende vijf maanden met grote vasthoudendheid en kennis van zaken de archieven in Den Haag door. Naast het opsporen van relevante informatie in vele meters archief hebben Heida en Te Slaa bijgedragen aan de inhoud van dit boek doordat ze meerdere versies van het manuscript van commentaar voorzagen.

Hein Blocks was steeds bereid om zich samen met ons over jaarrekeningen en begrotingen te buigen. Om onze juridische kennis bij te spijkeren waren de memo's van Hjalmar Duin, promovendus aan de Vrije Universiteit, onmisbaar. De bereidheid van Laura van Kessel om helderheid te verschaffen in soms moeilijk te volgen juridische argumentaties en haar vermogen dit aan niet-juristen uit te leggen, was voor ons eveneens van groot belang. We zijn tevens zeer geholpen door Dirk Graas en Adrie Krahmer, die ervoor zorgden dat we alle

beschikbare informatie kregen die bij het OGA aanwezig was.

Marens Engelhard en Ellen Fleurbaay, respectievelijk directeur en waarnemend directeur van het Stadsarchief Amsterdam, hebben als ambtelijke opdrachtgevers steeds meegedacht over het onderzoek. In 'hun' Stadsarchief Amsterdam hebben we vele uren doorgebracht, waarbij we altijd een beroep konden doen op de kennis van de collectiespecialisten Peter Kroesen, Eric Heijselaar en Jan Willem Schilt. Zij zochten voor ons in geïnventariseerde archieven, maar vooral ook in niet geïnventariseerde archieven, en namen ons mee in het immense depot dat het Stadsarchief Amsterdam rijk is. De medewerkers van de studiezaal, Louis Asselt, Marieke Mak en Alex van Reenen, zijn we erkentelijk voor de vele archiefdozen en -karren die ze iedere keer opnieuw goedgehumeurd voor ons klaarzetten. Hamid M'Sahal was altijd bereid om een belangrijk document voor ons te kopiëren.

Ook bij andere archiefinstellingen ontvingen we alle hulp. Johan van Langen, Maartje van de Kamp, Michel Ketelaars en Anne Gorter van het Nationaal Archief stelden ons in staat het onderzoek binnen de onderzoekstijd uit te voeren door een vlotte afhandeling van onze verzoeken om inzage van niet-openbare archieven. Bij het Haags Gemeentearchief toonde Corien Glaudemans zich met haar kennis van zaken behulpzaam. Jona van Keulen (archivaris) en A. Beuse (hoofd studiezaal) van de Groninger Archieven waren het onderzoek eveneens tot steun door binnen een etmaal toestemmingen te regelen voor niet-openbaar archiefmateriaal toen we tot tweemaal toe op zeer korte termijn hadden besloten af te reizen naar Groningen.

De volgende personen hebben ieder op eigen wijze bijgedragen aan het onderzoek: Hans Bruning (kadaster), Eveline Buchheim (projectcoördinator NIOD), Wim van den Ham (teamcoördinator van het informatiecentrum van de vng), Sanneke Kooijman (Stadsarchief Rotterdam), Otto Kuipers (Tresoar), Christiaan Ruppert, Marco Scheffers (kadaster), Raymund Schütz, Eric Slot, Philip Staal, Alexander Tuinhout (Historisch Centrum Leeuwarden), Hans Visser (Stadsarchief Amsterdam), Martijn Verbon (Stadsarchief Rotterdam), Peter Verkaik (Gelders Archief), Kai van Vliet (Utrechts Archief), Henk van der Well (CMJO) en Jan Wigger (Historisch Centrum Overijssel).

De leden van de Maatschappelijke Klankbordgroep willen we be-

danken voor hun ondersteuning en hun inhoudelijke bijdragen. In alfabetische volgorde waren dit: Charlotte van den Berg, Hein Blocks, Jacques Coronel, Joop Krant, Ronald Leopold, Gidi Markuszower, Ronny Naftaniël, Fred Salomon, Jaap Wertheim en Eron Wolf. Van de gemeenteraad waren bij deze bijeenkomsten Marijke Shahsavari en Emre Ünver aanwezig. Gedurende het gehele project was het steeds zeer prettig samenwerken met Nanda Dooren, Suzanne Dooren en Geert Jan ter Linden, allen werkzaam bij de gemeente Amsterdam.

Van Uitgeverij Boom willen we Geert van der Meulen, Aranka van der Borgh en Anne Meijer bedanken. Tekstredacteur Jan de Wijer corrigeerde nauwgezet en kritisch het manuscript en voorzag het van commentaar. Maria Somers van het NIOD deed de beeldredactie. Marjan Schwegman, Wouter Veraart en Laurens Winkel vormden de wetenschappelijk begeleidingscommissie. Hun tekstkritisch inhoudelijk commentaar hield ons gedurende het onderzoek scherp.

Tot slot willen we de gemeente Amsterdam en in het bijzonder burgemeester Eberhard van der Laan bedanken voor het vertrouwen dat in het NIOD is gesteld door het instituut de opdracht tot het doen van dit onderzoek te verstrekken. We kijken terug op een prettige samenwerking die zowel inhoudelijk als praktisch van aard was.

Hinke Piersma en Jeroen Kemperman

ARCHIEVEN EN BRONNEN

Centraal Meldpunt Joodse Oorlogsclaims, Den Haag

Collectie gedigitaliseerde dossiers

Gelders Archief, Arnhem

- 2133: Secretarie Gemeente Arnhem, afdeling Duitse zaken
- 2192: Secretarie Gemeente Arnhem, Raad, burgemeester en wethouders
- 2197: Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949
- 2212: Gemeentewerken Arnhem, 1940-1949

Gemeentearchief, Enschede

- 2: Gemeentebestuur van Enschede, 1921-1944
- 15: Gemeentewerken, 1900-1990
- 81: Gemeentebestuur van Enschede, 1945-1967

Groninger Archieven

- 39: Raad van Beroep voor de directe belastingen, 1893-1957
- 63: Militair Gezag; Provinciale Militaire Commissaris, 1945-1947
- 127: Commissie beheersconflicten te Groningen, 1948-1951
- 368: Nederlands-Israëlietische Gemeente Groningen, (1804) 1945-1990
- 674: Verzameling Van Dam en Sentener, 1945-1975
- 1109: Familie Van Iddekinge, 1387-1968
- 1165: Kabinet van de Commissaris der provincie, 1942-1945
- 1458: Dienst Openbare Werken, 1947-1987
- 1516: Dienst Stadsuitbreiding/ontwikkeling en Volkshuisvesting,

(1874-) 1947-1988

- 1607: Gemeentebestuur Groningen (2), 1916-1965
- 1611: Gemeentewerken, 1881-1947
- 1776: Provinciaal Bestuur van Groningen, (1824-) 1942-1976 (1987)
- 1841: Gemeentebestuur Groningen (3), 1916-1965
- 1902: Gemeentebestuur Groningen (4), 1916-1965
- 1976: Accountantsdienst Groningen, 1917-1992
- 2198: Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1942-1990

Haags Gemeentearchief

- 0333-01: Archief Gemeenteontvanger 1803-1963
- 0487-01: Archief Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting
- 0502-01: Maatschappelijk Hulpbetoon/Sociale Belangen
- 0573-01: Stichting Centraal Woningbeheer
- 0610-01: Archief Gemeentebestuur Den Haag 1937-1952
- 0639-01: Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente in Den Haag
- 0828-01: Gemeentebestuur Den Haag, 1953-1990
- Verzameling van de gemeenteraad, 1953
- Verslagen van de toestand der Gemeente 's-Gravenhage, 1945 t/m 1952

Historisch Centrum Leeuwarden

- 1003: Gemeentebestuur Leeuwarden, 1942-1971
- 1065: Dienst Gemeentewerken, later Openbare Werken van de Gemeente Leeuwarden 1921-1956
- 1069: Dienst Grondbedrijf van de Gemeente Leeuwarden, 1921-1956
- 1643: Benninga's Friesche Margarinefabrieken te Leeuwarden, 1862-2001
- 3997: Notulen van vergaderingen van College van Burgemeesters en Wethouders, 1946-1949

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

- 0145: Bewaarders van de hypotheeken en het kadaster Overijssel
- 0173.3: Twentsche Bankvereeniging, later Twentsche Bank N.V.
- 0406: Commissie beheersconflicten te Enschede

- 0702: Gemeente Zwolle, Secretarie
- 0717: Gemeente Zwolle, Dienst Openbare Werken
- 0747: Gemeente Zwolle, Sociale Dienst en voorlopers

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

- Delpher, boeken, kranten en tijdschriften online

Nationaal Archief, Den Haag

- CABR-dossier J.P.J. Camffermann
- CABR-dossier J.P. Everout
- CABR-dossier F.P. Guépin
- CABR-dossier E.Th.A. Hermans
- CABR-dossier F.E. Müller
- CABR-dossier D.H. de Vries
- CABR-dossier H. Westra
- 2.04.51: Ministerie van Binnenlandse Zaken: Hulpverlening Oorlogsslachtoffers en Evacuatiezaken, 1939-1951
- 2.04.57: Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Binnenlands Bestuur, 1879-1950
- 2.04.64: Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Pensioenen en Wachtgelden
- 2.07.351.21: Archief Vereniging van Nederlandse Gemeenten
- 2.08.101: Kadaster: registratie van beschikkingen van het Nederlandse Beheersinstituut
- 2.08.69: het verbaalarchief van het Ministerie van Financiën: Administratie der Belastingen, 1936-1950 en Directoraat-Generaal der Belastingen, 1950-1975
- 2.08.85: Archieven van de directie Financiën Publiekrechtelijke Lichamen (FIPULI)
- 2.09.16: Nederlands Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, 1945-1967
- 2.09.48.01: Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS), Vermogensverwaltungs und Rentenanstalt (VVRA)
- 2.09.48.02: Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)
- 2.09.48.03: Archief van de Raad voor het Rechtsherstel; Dagelijks Be-

- stuur en Secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor Afwezigen en Rechtspersonen, Afdeling Onroerende Goederen, 1945-1967
- 2.09.49: Nederlands Beheersinstituut (NBI), (1944) 1945-1967 (1969)
 - 2.09.06: Inventaris van het archief van de Hoge Raad der Nederlanden, (1939) 1940-1979 (1981)
 - 2.09.48.03: Archief van de Raad voor het Rechtsherstel; Dagelijks Bestuur en Secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor Afwezigen en Rechtspersonen, Afdeling Onroerende Goederen, 1945-1967
 - 2.19.185: Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)
 - 3.06.30: Directies der Belastingen Rotterdam en Amsterdam, 1934-1959

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies, Amsterdam

- 039: Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft
- 086: Beauftragten des Reichskommissars
- 100a: Procureur-Generaal Amsterdam
- 182: Archief Joodse Raad
- 246: Collectie Verzetsgedichten
- 248-0601: Dossier F.P. Guépin
- 248-1423: Dossier B.J. Roels
- 248-1656: Dossier J.L. Strak
- 249-0018: Dossier Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen
- 249-0029B: Dossier Joden-Amsterdam
- 249-0343E: Dossier Illegaliteit-Herstel Commissie Amsterdam
- 249-0364C: Dossier Joden-vermogen-inbeslagneming
- 249-0419A: Dossier Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS)
- 249-0479A: Dossier Nederlands Volksherstel
- 249-0849A: Dossier Vermögensverwaltungs- und Renten-Anstalt (VVRA)
- 249-0928A: Dossier Zoengeld
- 249-1385: Dossier Joden-instellingen
- 490: Archief R.A. Levisson
- 497: Archief I.A. Fontijn
- 860: Onderzoek advocatuur in bezettingstijd

ARCHIEVEN EN BRONNEN

- Dagboek Jan Cornelis van den Berg
- Dagboek F.P. Guépin
- Dagboek Meijer Lisser
- Dagboek C.A.L. Sander

Noord-Hollands Archief, Haarlem

- 489: Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1940-1949
- 32: Raad van Beroep voor de directe belastingen te Alkmaar, Amsterdam en Haarlem

Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam

Gedigitaliseerde erfpachtdossiers

Raadsverslagen

Raadpleegbaar online

Raadsverslagen van de gemeente Den Haag

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

- 10380: Gemeentelijke instelling voor Maatschappelijke Steun Eindhoven
- 10491: Gemeentebestuur Eindhoven, 1933-1969
- 10931: Gemeentewerken Eindhoven, 1943-1984

Stadsarchief Amsterdam

- Archief Publieke Werken (ongeïventariseerd)
- Archief Gemeentelijk Energiebedrijf (ongeïventariseerd)
- Jaarverslagen Gemeentevervoerbedrijf
- Jaarverslagen Dienst Publieke Werken
- Jaarverslagen Gemeentelijke Woningdienst
- 306: Archief van Mr. A.J. d'Ailly
- 334.A: Portugees-Israëlietische Gemeente
- 400: Archief van de Sociale Raad en rechtsvoorgangers
- 714: Archieven van de Nederlands-Israëlietische Hoofdsynagoge
- 1186: Stichting Joods Maatschappelijk Werk (formulieren van de

Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS))

- 1257: Archief van S.R. de Miranda
- 1396: Archief van de Schade Enquête Commissie Amsterdam
- 5079: Archief van de Gemeenteraad
- 5087: Archief van de Commissie van Bijstand voor de Publieke Werken
- 5102: Archief van de Commissie van Bijstand in het Beheer der Zaken van Volkshuisvesting
- 5131: Archief van de Commissie van Onderzoek inzake Erfpacht
- 5167: Archief van de Burgemeester
- 5170: Archief van de Algemene Secretarie
- 5175: Archief van het Gemeentelijk Pensioenbureau
- 5178: Archief van de Secretarie; Afdeling Belastingen
- 5180: Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken
- 5180 A: Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken: aanvulling
- 5187: Archief van de Secretarie; Afdeling Volkshuisvesting
- 5189: Archief van de Secretarie; Afdeling Wettelijke Aansprakelijkheid, Verhaals- en Verzekeringszaken
- 5225: Archief van de Politie
- 5229: Archief van het Gemeentelijk Bureau Inkwartiering (Städtisches Quartieramt)
- 5256: Archief van de Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers
- 5370: Archief van de Gemeentelijke Dienst Grondbedrijf
- 5370.A: Archief van het Gemeentelijke Dienst Grondbedrijf en rechtsvoorganger (aanvulling)
- 5414: Archief van de Inspectie voor de Repatrieeringswerkzaamheden te Amsterdam (Centraal Station en Westerdoksdijk)
- 5293: Stedelijke Woningdienst (ongeïventariseerd)
- 15030: Bibliotheek, collectie Jaarverslagen gemeentelijke diensten
- 30355: Archief van de Gemeente Amstelveen; Secretarie
- 30578: Collectie Stadsarchief Amsterdam: Topografie

Stadsarchief Rotterdam

- 49: J. Meertens, gemeenteraadslid en wethouder
- 113: Archivalia van C. Pronk, inspecteur Evacuatiebureau

- 273: Verzameling Tweede Wereldoorlog
- 336: Archief van het Centraal Evacuatie Bureau te Rotterdam
- 355: Archief van R.S. Stokvis & Zonen te Rotterdam
- 444.02: Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Algemene Zaken
- 465.01: Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Openbare Werken
- 465.02: Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Openbare Werken: Eigendommen (akten) (ongeïventariseerd)
- 465.04: Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Openbare Werken: toewijzing grond na onteigening (ongeïventariseerd)
- 465.07: Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Technische Zaken, later Openbare Werken: collectie Angenent (ongeïventariseerd)
- 497: Gemeentesecretarie Rotterdam: Centraal Secretarie Archief
- 509: Agenda's College van Burgemeester en Wethouders
- 855: Grondbedrijf
- 857: Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Belastingen: Onroerend Goed Belasting Verwoeste panden (ongeïventariseerd)
- 1196: Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Financiën: Declaratiecentrale (ongeïventariseerd)
- 1402: Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken

TRESOAR, Leeuwarden

- 12-06: Prov. Stichting Volksherstel/Stichting Friesland voor maatschappelijk werk, en opvolgers
- 39: Militair Gezag
- 350: Vereniging Friesland, 1940-1945

Websites

- Delpher (<http://www.delpher.nl/>)
- Geheugen van Nederland (<http://www.geheugenvannederland.nl/>)
- Geheugen van Oost (<http://www.geheugenvanoost.nl/>)
- Gemeente Amsterdam (<http://www.amsterdam.nl/>)
- Go2War2 (<http://www.go2war2.nl/>)
- Joods Amsterdam (<http://www.joodsamsterdam.nl/>)
- Joods Historisch Museum (<http://www.jhm.nl/>)
- Joods Monument (<http://www.joodsmonument.nl/>)
- Kadaster (<https://www.kadaster.nl/>)

- Onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen wo2
(<http://www.oorlogsgetroffenen.nl/>)
- Staten Generaal (<http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>)
- Wikipedia (<https://nl.wikipedia.org/>)

LITERATUUR

- Aalders, Gerard, *Bij verordening. De roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel* (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1998).
- Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu 1999).
- Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlands restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001).
- Barendregt, Jaap, *Roof en rechtsherstel van joods effectenbezit* (Amsterdam: Aksant 2004).
- Becker, *Bestuurlijke ethiek. Een inleiding* (Assen: Van Gorcum 2007).
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen: Van Gorcum 1978).
- Benninga, Benno, *Ondergedoken: met de angst van verraad* (Laren (NH): Verbum 2010).
- Berg, J.Th.J. van den, e.a. (red.), “Zoals een goed ambtenaar betaamt”. *Liber Amicorum ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. C.R. (Ron) Niessen als bijzonder hoogleraar ‘De overheid als arbeidsorganisatie’ (Ien Dales Leerstoel) aan de Universiteit van Amsterdam* (Den Haag 2010).
- Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1945* (’s-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar Universitair 1989).
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd* (Amsterdam: Boom 2007).
- Bockxmeer, Annemieke van, Ton Kappelhof, Leon van Damme en

- Dineke de Visser, *Oorlogsgetroffenen wo2. Terugkeer, opvang, nasleep* (Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie 2010).
- Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SeaPress 1995).
- Boom, Bart van der, 'Wij weten niets van hun lot'. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam: Boom 2012).
- Bopf, Britta, 'Diskriminierung und Enteignung jüdischer Immobilienbesitzer im Nationalsozialismus', in: Katharina Stengel (red.), *Vor der Vernichtung. Die staatliche Enteignung der Juden im Nationalsozialismus* (Frankfurt: Campus 2007), 182-203.
- Borrie, G.W.B., *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag: Sdu 1993).
- Bossenbroek, Martin, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).
- Buruma, Ian, *1945. Biografie van een jaar* (Amsterdam: Atlas/Contact 2013).
- Caransa, Ab, *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het Joodse proletariaat van Amsterdam* (Baarn: Bosch & Keuning 1984).
- Caransa, Ab, *Handwerkers Vriendenkring 1869-1942. Belangenbehartiging, ziekenzorg, volkswoningbouw* (Alkmaar: René Miliano 1998).
- Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Het Spectrum 1999).
- Cliteur, Paul, 'Ambtenaar en politiek. Over de anarchie in ons openbaar bestuur', *Liberaal Reveil* (1999).
- Cohen, Jaap, *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis* (Amsterdam: Querido 2015).
- Cohen, Jaap, en Hinke Piersma (red.), *Moedige mensen. Helden in oorlogstijd* (Amsterdam: Boom 2014).
- Couperus, Stefan, *De machinerie van de stad. Stadsbestuur als idee en praktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam: Aksant 2009).
- Dagboekfragmenten 1940-1945* ('s-Gravenhage: Nijhoff 1954).
- Dangermond, Karin, 'Het heft in eigen hand: een kwalitatief onderzoek naar Joodse zelfmoorden in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog' (scriptie 2011).

LITERATUUR

- Dries, N.C.M.A. van den, *De Hooge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting* (Leiden: E.J. Brill 1945).
- Duparc, H.J.A., *Een eeuw elektrische exploitatie van de tram in Amsterdam* (z.pl. 2000).
- Durlacher, G.L., *De zoektocht* (Amsterdam: Meulenhoff 1991).
- Ensel, Remco en Evelien Gans (red.) *Blaming 'the Jew': Histories of antisemitism in postwar Dutch Society* (Amsterdam: Amsterdam University Press, te verschijnen in 2016).
- Essers, Peter, *Belast verleden. Het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistische regime* (Deventer: Kluwer 2012).
- Fasseur, Cees, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy, minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 2014).
- Gans, Evelien, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistische zionisten in Nederland* (Amsterdam: Vassallucci 1999).
- Gans, Evelien, “Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden”. Antisemitische stereotyperingen in Bevrijd Nederland’, in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2002).
- Gerth, H.H., en C. Wright Mills (red.), *From Max Weber: Essays in Sociology* (New York: Oxford University Press 1958).
- Golverdingen, Anthonie, ‘De vroege herdenking van de Jodenvervolgving in Amsterdam vanaf 1945 tot en met 1965’ (scriptie 2014).
- Griffioen, Pim, en Ron Zeller, *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam: Boom 2011).
- Grüter, Regina, *Strijd om gerechtigheid. Joodse verzekeringstegoeden en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2015).
- Haan, Ido de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgving in Nederland 1945-1995* (Den Haag, Sdu 1997).

- Haan, Ido de, 'Prominent jodendom. Af- en aanwezigheid van joden in het naoorlogse Nederland', in: Hetty Berg en Bart Wallet (red.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle: Waanders/Amsterdam: Joods Historisch Museum 2010).
- Hijink, Roel, *Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Hilversum: Verloren 2011).
- Hondius, Dienke, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag: Sdu 1998).
- Hondius, Dienke, "'Welkom" in Amsterdam. Aankomst en ontvangst van repatrianten in de hoofdstad in 1945', in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2002).
- Jansen, Corjo (m.m.v. Derk Venema), *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950* (Amsterdam: Boom 2011).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1969-1991).
- Kaal, Harm, *Het hoofd van de stad. Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum* (Amsterdam: Aksant 2008).
- Kalberg, Stephen, *Max Weber lezen* (Bielefeld: Transcript 2006).
- Klemann, Hein, A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom 2002).
- Knegtman, Peter Jan, *Amsterdam. Een geschiedenis* (Amsterdam: Boom 2011).
- Kristel, Conny, "'De Moeizame terugkeer". De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit Duitse concentratiekampen', in: N.J. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers 1989).
- Kristel, Conny (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam: Bert Bakker 2002).
- Kristel, Conny (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2002).
- Lakmaker, Joosje, *Vorbij de Blauwbrug. Het verhaal van mijn joodse grootvader* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2008).

LITERATUUR

- Lammer, C.J., *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam: Bert Bakker 2005).
- Liagre Böhl, Herman de, *Wibaut de machtige. Een biografie* (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2013).
- Liagre Böhl, Herman de, en Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle: Waanders 1989).
- Lipschits, *De kleine Sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Mets & Schilt 2001).
- Mak, Geert, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam: Olympus 2014, 40ste druk).
- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep 1999).
- Meershoek, Guus, *Bevolen dienst geweigerd. Jan van den Oever, zijn geweten en de grenzen van het aanvaardbare in politiedienst* (Amsterdam: Politie Amsterdam-Amstelland 2008).
- Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2003).
- Meihuizen, Joggli, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2010).
- Meijer, K., *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2008).
- Melkman-De Pauw, Fré, *Hoe het verder gaat weet niemand. Naoorlogse brieven uit Amsterdam naar Palestina* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2002).
- Michman, Jozef, e.a. (red.), *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam: Contact 1999).
- Miranda, Rodrigues S. de, *Pro Domo*, verklaard en toegelicht door Gilles Borrie, Frans Heddema en Geert Mak (Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers 1997).
- Mooij, Annet, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam: Balans 2006).
- Munnick, Boris de, *Uitverkoren in uitzondering? Het verhaal van de Joodse 'Barneveld-groep' 1942-1945* (Barneveld: BDU 1991).
- Munnick, Boris de, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van

- joden in de Nederlandse samenleving', in: Hinke Piersma (red.) *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).
- Pauw, Hans van der, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2006).
- Piersma, Hinke (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).
- Piersma, Hinke, *Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam: Balans 2005).
- Piersma, Hinke, *Bevochten recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam: Boom 2010).
- Pitlo, A., *Evolutie in het privaatrecht* (Groningen: H.D. Tjeenk Willink 1972).
- Poel, Stefan van der, *Joodse stadgers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945* (Assen: Van Gorcum 2004).
- Polak, M.V., 'De redactie privaat. De juiste visie?', *Tijdschrift voor Privaatrecht* (2005).
- Pollmann, Tessel, *Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam: Boom 2012).
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom*, 2 dln. (Den Haag: Staatsuitgeverij 1965, 5de druk).
- Riet, F.A.M. van, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel: Aprilis 2008).
- Roegholt, Richter, *Amsterdam na 1900* (Den Haag: Sdu 1993).
- Roest, Friso Frank, en Jozef Hubert Maria Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam: Van Genneep 1998).
- Romijn, Peter, 'De oorlog (1940-1945)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 1995).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006).
- Rood, Coen, *Onze dagen. Herinneringen aan de Jodenvervolgning* (Amsterdam: Boom 2011).

- Rooy, Piet de (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam: Boom 2007).
- Rossem, Vincent van, *Stedenschennis. Stedenbouwkundige dwalingen* (Amsterdam: Architectura & Natura 2014).
- Safrian, Hans, 'Expediting Expropriation and Expulsion: The Impact of the "Vienna Model" on Anti-Jewish Policies in Nazi-Germany, 1938', *Holocaust and Genocide Studies*, jrg. 14, nr. 3, winter 2000, 390-414.
- Scheren, Jos, 'Aryanization, Market Vendors, and Peddlers in Amsterdam', *Holocaust Genocide Studies* (2000), jrg. 14 (3), 415-429.
- Schrabauer, Andreas, *Anfänge der Repression und Judenverfolgung in den Niederlanden (1940-1941). Hans Rauter und der 'Donauklub' im Besatzungsapparat* (Wenen: Universiteit Wenen 2012).
- Schrabauer, Andreas, "...die österreichische Invasion". Zur Beteiligung des "Donauklubs" an der Beraubung, Verfolgung und Ermordung der Jüdinnen und Juden im Reichskommissariat Niederlande', in: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (red.), *Täter. Österreichische Akteure im Nationalsozialismus*, Wenen 2014 (Jahrbuch 2014).
- Schütz, Raymund, 'Achter gesloten deuren. Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolgving en de naoorlogse zuivering', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 123, nr. 1, maart 2010.
- Schütz, Raymund, 'Een korte geschiedenis van de Joodse Raadcarthotheek', *Misjpoeg*, jrg. 25, nr. 3, 2012.
- Schütz, Raymund, 'Het notariaat en de ambtseed in crisis- en oorlogstijd', *Openbaar Bestuur*, 2014/4.
- Schweiger, Th., 'De secretarissen van Amsterdam sedert 1813 (VII)', *Ons Amsterdam*, 13 (1961), 5, 146-155.
- Sijes, B.A., *De Februaristaking: 25 en 26 Februari 1941* (Den Haag: Nijhoff 1954).
- Slot, Eric, 'Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan Jodenvervolgving', *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9/2008.
- Smit, Frank, *Van Amsterdamse Huize. Ontwikkeling en identiteit van Het Woningbedrijf Amsterdam* (Amsterdam: Woningbedrijf Amsterdam 1995).
- Staal, Philip, *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van joodse oorlogswezen* (Delft: Eburon 2008).

- Stapelkamp, Anton, *Een gedenksteen en een naam. Herinneringen aan Joods Hillegersberg en Schiebroek* (Rotterdam: Deelgemeente Hillergersberg-Schiebroek 2009).
- Steen, Tim van der, 'Het controversiële oorlogsverleden van de Gemeentetram. Over de bezettingsgeschiedenis van de Amsterdamse vervoersdienst, en de manier waarop het oorlogsverleden van het trambedrijf, door de houding die directeur W.B.I. Hofman ten opzichte van de bezetter, vanaf het begin van de jaren negentig op nieuw controversieel werd' (scriptie 2009).
- Steen, Tim van der, 'Tramdirecteur in oorlogstijd', *Ons Amsterdam*, nummer 5, mei 2013.
- Stigter, Bianca, 'Beelden om nooit te vergeten. Monumenten ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog in Amsterdam 1945-1991', *Kunst en beleid in Nederland*, dl. 6 (1993).
- Suijling, J.Ph., *Inleiding tot het burgerlijk recht 2^e stuk – 1^e gedeelte* (Haarlem: De Erven Bohn 1934).
- Tongeren, Paul van, en Trudy Admiraal, *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)* (Soesterberg: Aspect 2015).
- Ultee, Wout, en Ruud Luijkx, 'De schaduw van een hand. Joods-gooise huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943', in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1997).
- Unfried, Berthold, *Vergangenes Unrecht. Entschädigung und Restitution in einer globalen Perspektive* (Göttingen: Wallstein 2014).
- Veer, Paul van 't, *Daendels. Maarschalk van Holland* (Zeist: De Haan 1963).
- Velten, van, A.A., *Privaatrechtelijke aspecten van onroerend goed* (Deventer: Kluwer 2009).
- Veraart, Wouter, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam/Alphen aan de Rijn: Sanders Instituut/Kluwer 2005).
- Veraart, Wouter, en Claire Andrieu, *The Post-war Restitution of*

LITERATUUR

- Property Rights in Europe. Comparative perspectives* (Amsterdam: Kloof/Aalen: Scientia 2011).
- Vos, Maarten Jan, en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013).
- Vrankrijker, A.J.C. de, *Geschiedenis van de belastingen* (Bussum: Van Dishoeck 1969).
- Vree, Frank van, 'Iedere dag en elk uur. De Jodenvervolging en de dynamiek van de herinnering in Nederland', in: Hetty Berg en Bart Wallet (red.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle: Waanders/Amsterdam: Joods Historisch Museum 2010).
- Vreede, Pieter de, *Mijn levensloop* (Hilversum: Verloren 1994).
- Wackie Eysten, P.A. *Een levenschets van mr. D.J. Veegens 1899-1984* (Amsterdam 2000).
- Weenink, Willem Hendrik, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976* (Amsterdam: Boom 2014).
- Wilde, Marc de, 'Het falen van de mensenrechten. Een filosofische analyse', *Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie*, 2008, nr. 3.
- Withuis, Jolande, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam: De Bezige Bij 2002).
- Zijlstra, S.E., *Bestuurlijk organisatierecht* (Zwolle: Wolters Kluwer 2009).
- Rapporten en reeksen*
- Blocks, Hein, 'Girodienst der Gemeente Amsterdam. Niet opgevraagde Tegoeden/Tweede Wereldoorlog' (december 2013).
 - Commissie-Ekkart, *Herkomst gezocht*, 9 dln. (Den Haag: Sdu-servicecentrum 1999-2004).
 - Commissie-Van Kemenade, *Tweede Wereldoorlog: roof en rechtsherstel. Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden wo II* (Amsterdam: Contactgroep wo II 2000).
 - Commissie-Kordes, *Rapport/Commissie van Onderzoek LIRO-archieven* (z.pl. 1998).
 - Commissie-Scholten, *Eerste rapport van de Begeleidingscommissie*

onderzoek financiële tegoeden wo-II in Nederland. Tweede Wereldoorlog. Roof en Rechtsherstel (Leiden: Begeleidingscommissie onderzoek financiën tegoeden wo II in Nederland 1999).

- Commissie-Scholten, *Tweede Wereldoorlog: roof en rechtsherstel: eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden wo-II in Nederland* (Leiden: Begeleidingscommissie onderzoek financiën tegoeden wo II in Nederland 1999).
- Klein, P.W., *Het rechtsherstel gewogen. Vragen mét en zónder antwoord. Bijlage 2 van het Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden wo II* (Amsterdam 2000).
- Renselaar, C. van, *Roof en restitutie van het bezit van joden in Nederland 1940-1999. Uitkomsten van recent onderzoek* (Onderzoeksrapport WO & E nr. 630, september 2000).

Nederlandse Jurisprudentie

- Hof 's-Gravenhage, 1946, nr. 252
- Arrondissementsbank Amsterdam, 1946, nr. 533
- Hoge Raad, 1947, nr. 223
- Hoge Raad, 1947, nr. 271
- Arrondissementsbank Rotterdam, 1947, nr. 336
- Hof Amsterdam, 1948, nr. 198
- Arrondissementsrechtbank Amsterdam, 1949, nr. 346
- Hof Amsterdam, 1949, nr. 191
- Hoge Raad, 1950, nr. 690
- Arrondissementsbank Amsterdam, 1951, nr. 35
- Hof Amsterdam, 1952, nr. 328
- Arrondissementsbank Rotterdam, 1952, 473

Naoorlogsche Rechtspraak (NOR)

- Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, J.P. Everout, 20 juli 1946, 438
- Bijzonder Gerechtshof Rotterdam, F.E. Müller, 15 april 1946, nr. 306
- Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, E.J. Voûte, 20 juni 1947, nr. 920
- Bijzondere Raad van Cassatie, E.J. Voûte, 8 december 1947, nr. 1180
- Bijzonder Gerechtshof Den Haag, H. Westra, 6 januari 1947, nr. 737

PERSONENREGISTER

- Aalders, Gerard 60
Ailly, Arnold Jan d'(1902-1967) 12, 16, 228-230
Ankerman, C.G. 80
Asscher, Sophie 115
- Barmhartigheid 70
Beel, L.J.M. (1902-1977) 143-145
Bend, J.H. van der (1883-1941) 31-32, 44
Benninga, I. 169-171, 183
Berg, Charlotte van den 8
Berg, Jan Cornelis van den 32, 48
Bergh, Arn. van den 138-139
Bergh-Kan, Auguste van den 138
Beusekom, H.A. van 36
Blankenstein, D.H. van 176
Blitz-Bonn, A. van 33
Blocks, Hein 20
Blom, Godschalk 149
Blom, Hans (1943) 223
Blom, Marcus Godschalk 149-150
Blom, Mozes (1907-1945) 149
Blom-Goudsmit, Saartje 149
- Boas (fam.) 88
Boekman, Emanuel (1889-1940) 28, 85
Boer, Feike de (1892-1976) 111, 113, 129-130, 159-160, 162, 228
Böhmcker, Hans (1899-1942) 29-30
Bommer, J. (Jan) (1901-1969) 90, 129, 138-139, 163-164, 174
Borrie, G.W.B. 85
Bossenbroek, Martin (1953) 223
Brouwer, J. 168
Burger, Jaap (1904-1986) 108-110
- Camfferman, J.P.J. 80
Caransa, Ab (1927-2006) 100, 197-198
Cleveringa, R.P. (1894-1980) 217
Coert, J. (1878-1962) 148-151
Cohen, A. 49
Cohen, Bernard (1895-1942) 88
Cohen, Etty 114
Cohen, (fam.) 72
Cohen, (H. en D.) 209-212, 214, 216, 235
Cohen, Jaap (1980) 36

- Cohen, Ph. 136
 Cohen, Samuel (1888-1942) 114
 Cohen de Lara (erven) 140
 Cohen-Jacobij, Sientje (1890-1942) 114
 Coini (fam.) 88
 Conway, Martin (1960) 227
 Coppenhage, S. 209
 Corsten, E.M. 103
 Couperus, Stefan (1978) 161-162
- Daendels, Herman Willem (1762-1818) 26
 Dam, J.C. van 161
 Dasberg, Elie (1904-1989) 111-112
 Deenik & Zoon, Z. 172
 Dentz, H. 109
 Dettmeijer, D.W. 186-187, 190
 Dijkhuis, J.F.P. (1913-2000) 95, 151
 Dijkstra 171
 Dommers, L.B.J. 150-152
 Dries, N.C.M.A. van den (1880-1958) 216-217
 Dunker, G.C. 157
- Edersheim, K.J. (1893-1976) 134
 Eggens, J. (1891-1964) 132-133
 Everout, J.P. 64-66, 76-78, 81-82, 86, 88-90, 101-102, 156, 176, 231
- Feber, L.M.J. (1885-1964) 187-189, 207, 225, 232
 Ferwerda, G.F. (1885-1964) 109-110
 Fischböck, Hans (1895-1967) 66-67, 73
- Fischer, F. (1901-1989) 227
 Flipse, Jan Leendert (1885-1952) 54, 74, 101-102, 104, 157-158, 161
 Fontijn, I.A. 203
 Franke, B. C. (1890-1953) 105, 160
 Franken, J.F. (1890-1952) 29, 31, 33
 Franken, Leo Louis (1871-1942) 63
 Franklin, Benjamin 10
 Frederiks, K.J. (1881-1961) 32, 36-37, 102-103, 106, 158
 Füntten, F.H. aus der (1909-1989) 227
- Gans, Evelien (1951) 18, 201, 224
 Gans (juwelierszaak) 71
 Gassan-De Miranda, R. (wed.) 113-114
 Gerbrandy, P.S. (1885-1961) 109, 143-145
 Gerritse, Isaac (1882-1943) 124
 Gerritse, M. 124-125
 Gomperts, Daniel Eliazer (1898-1943) 88
 Gosler, Abraham (1874-1942) 142
 Goudsmit, Sam (1884-1954) 17-18, 75
 Graaf, W.A. de (1880-1970) 83-88, 90, 96, 139, 161-162, 164, 168, 173-175, 225
 Granaat, Elias (1893-1942) 38
 Granaat-Parijs, Hanna (1893-1942) 38

PERSONENREGISTER

- Gratama, Jan (1877-1947) 32
 Griffioen, Pim 55
 Grift, D. van der 49, 51, 56-57, 61-62
 Grinten, W.Ch.L. van der (1913-1994) 148
 Groenewegen, A. 77-78
 Groot, Th.F. de 181
 Guépin, F.P. (1904-1973) 30-32, 39-44, 53
 Günzburger-Zimmern, Cacile (1887-1942) 63-64
- Haan, Ido de (1963) 222, 228, 238
 Hamburger-Veerman, A. (erven) 204
 Hameleers-Terhagen, mevrouw 17
 Hartog, Samuel (1878-1943) 103-104
 Hartogh, M. de (1876-1952) 11-12, 14-16, 33
 Heddema, Frans 85
 Heemskerck van Beest, J.E. (1890-1963) 173
 Hermans, E.Th.A. (Emile) (1898-1959) 77-79, 83, 131
 Hermans, J.Th.A. (Johan) (1884-1956) 78-80
 Hermans-Helsloot, B.E. (1904-1991) 77-78
 Hertzberger, H. 94, 148-149
 Hitler, Adolf (1889-1945) 56
 Hofman, W.B.I. 38, 51-52, 59, 161
 Hoften, Jan Piet van (1890-1980) 39
- Hollander, J. 209-211
 Hondius, Dienke (1960) 110-111
 Hoogcarspel, J. (Jan) (1888-1975) 135
 Hoornik, Ed. (1910-1970) 227
- Israël, M. 115
 Israëls, Jacob 91
- Jacobs, Joh. 129-130
 Joachimstal, W.J. (1904-2000) 169
 Joëls, Michel (1881-1940) 28
 Jong, A. de (mej.) (1885-1940) 33
 Jong, D.K.G. de (1877-1967) 33-34, 90, 145-147, 167, 175, 177-181, 183-184
 Jong, Loe de (1914-2005) 59, 224
- Kaal, Harm (1977) 29, 84
 Kan, Jan van (1900-1945) 55
 Kemenade, Jos van (1937-2009) 20, 228, 237
 Kisch, I. (1905-1980) 134
 Kleijn Molekamp, W. 208-211
 Klein, P.W. (1931-2014) 224
 Kleinkramer, Anton 70
 Kleinkramer, J. 172
 Kool-Bril, Roosje (1856-1942) 63
 Koot, Hendrik (1898-1941) 49
 Kordes, Frans (1926-2011) 228, 237
 Korthals Altes, R. (1904-1986) 172-173
 Kotälla, J.J. (1908-1979) 227
 Kroon, Ben 86

- Kropman, G.C.J.D. (1887-1968) 26-27, 33-34, 85, 90, 96
- Laan, Eberhard van der (1955) 9, 19, 21, 22
- Lages, Willy (1901-1971) 36, 38
- Lammers, Han 85
- Lange, Salomon de 126
- Lange-Vischschrapper, Hendrika de 126
- Langendijk, Isaac 37
- Lankhout 221
- Lankhout, Rosina Bertha Helena (1901-1942) 63
- Laurent, François (1810-1887) 183-184
- Leer-De Jongh, Elsa van (1893-1945) 156
- Levie-Cohen (fam.) 91
- Levie-Davidson, R. (1888-1945) 91
- Levisson, R.A. 108
- Leydesdorff, S. 170-171
- Lieftinck, P. (Piet) (1902-1989) 194
- Lier, S.J. van (1877-1976) 29, 33, 159
- Lierens, J. 88, 90
- Lingen, G. van 117
- Lipschits, Isaac (1930-2008) 24, 57, 59-60, 198
- Lisser, Meijer (1904-1945) 34
- Maarseveen, J.H. van (1894-1951) 137
- Mak, Geert (1946) 57
- Meerlo, J.A.M. (1903-1976) 110
- Meershoek, Guus 35
- Meijer, Hijman 130
- Meijers, E.M. (1880-1954) 217
- Melkman, Frederika 120
- Meurs, Frans van (1889-1973) 85
- Mijksenaar, P.J. (1901-1975) 159
- Miranda, S.R. de (1875-1942) 84-86, 162-163
- Mollema 115
- Monchy, S.J.R. de (1880-1961) 28, 160
- Montesquieu (1689-1755) 133
- Most, Ph. van der 113-116
- Mossel, Zadok (1899-1970) 16-17
- Müller, Frederik Ernst (1889-1960) 93-95, 148, 150, 153
- Müller-Lehning, Hans Werner (1895-1945) 80
- Münster, W. 66
- Mussert, Anton (1894-1946) 32, 42
- Neeter, Martijn (1884-1943) 36
- Neeter-Jacobs, Elisabeth 36
- Neiszen, C.J. (1882-1942) 31-32, 51, 163
- Nierop, F.H. van 156
- Nierop-Hartogh, Adrienne Caroline van (1879-1965) 37
- Nopol, S. 139
- Noppen, A.M. 54
- Oever, Jan van den (1911-1990) 37
- Oldach, Carl Hermann 96

PERSONENREGISTER

- Oskamp 49
- Ostermann, Martha (1895-1942) 63
- Praag, G. van 187, 190
- Prakken, A.B.J. 119
- Polak, C.H.F. (1909-1981) 107
- Polak, Jacob 78
- Presser, Jacques (1899-1970) 18, 26, 37, 62, 74, 227
- Priem, C.J. 47
- Quay, E. de (1901-1985) 13
- Rådecker, Antoon (1887-1960) 84
- Rambonnet, A.A. 78
- Rappard, O.E. van 106
- Raske, Thomas (1889-1942) 63
- Raske-Stoppelman, Alida Jeanette (1893-1942) 63
- Reitsma, J. 36, 38-39
- Rensen, W.A. 188
- Repko, J.F. 156-157
- Rimini, Daniël (1904-1943) 103-104
- Ritzema, G. 91
- Roels, B.J. 80
- Roest, Friso 54
- Romijn, Peter (1955) 35, 46
- Rood, Coen (1917-2011) 119-120
- Rosenberg, Alfred (1893-1946) 71-72
- Rossem, Vincent van (1950) 94
- Royen, A.J. van (1877-1945) 130-131
- Rustige, Jac. (1890-1959) 32, 84
- Sajet, Ben (1887-1986) 33, 166-167
- Sander, C.A.L. 69-71
- Scheren, Jos 54
- Schermerhorn, W. (1894-1977) 134
- Schilt, D. 139
- Schrijver, Joachim 164-168, 175
- Schütz, Raymund (1964) 78
- Schwarzschild-Cohn, Hedwig Johanna (1881-1942) 63
- Seegers, L. (1891-1970) 163-164, 167, 174, 181
- Seyss-Inquart, Arthur (1892-1946) 29, 54, 66-67
- Sijes, Ben 34
- Simons, D. (David) (1904-1998) 107, 134, 185-195, 235-236
- Slot, Eric (1960) 66, 244
- Sluysen, Meyer (1901-1973) 109
- Smit, J. 31-33, 44-45
- Smit, R.J. 209
- Spangenthal, L. 126
- Spangenthal, M. 126
- Spangenthal, S. 126
- Spanjaard, Ima 226
- Speijer (fam.) 88
- Speyer, M. 107
- Spier, E. (1902-1980) 134
- Spier, J.E.A. (Jo) (1900-1978) 131
- Spijer, Simon 103-105
- Strak, J.L. (1899-1965) 32, 44-45
- Tellegen, J.W.C. (1859-1921) 98-99

- Tellegen, Marie Anne (1893-1976) 46
- Tempel, Johanna Maria 82
- Terpstra, J. (Jan) (1888-1952) 134-135
- Tiedemann, K.G.R. von (1878-1979) 26-27
- Tombe, J.H. des 13
- Tongeren, Jacoba van (1903-1969) 39
- Treub, M.W.F. (1858-1931) 10, 154-155
- Vaz Dias, Abraham Mordechai (1900-1939) 98
- Vaz Dias, Mordechai 104
- Vaz Dias, Mozes (1881-1963) 129, 168-169, 182
- Vaz Dias, Sophie (1910-1945) 103-104
- Veegens, D.J. (1899-1984) 217-220, 235
- Velde, J.J. van de (1887-1980) 33
- Veraart, Wouter (1971) 132-133, 140, 238
- Verhage, J. 168
- Vleeschdrager, Isaac 37
- Vlugt, Willem de (1872-1945) 28-30, 33, 35, 84-85, 160
- Vogel, Catharina 113
- Völckers, C.L.F. 95
- Vos, Tj. 91
- Voûte, Ernst John (1887-1950) 30-31, 34-40, 43, 47-48, 86, 103, 146-147, 156, 161
- Vries, A. de 76
- Vries, Dirk Hidde de 68, 80-81
- Vries, I.S. de 140
- Vries, Sara de 149
- Waerden, B. van der 129
- Wagenaar, W. (1886-1969) 189
- Walch, J. 31-32
- Weber, Max (1864-1920) 224-225
- Weenen-Löwenstein, Leentje (1865-1942) 63
- Wertheim, Herman (1912-1944) 125
- Wertheim, Joh. (1898-1977) 14
- Westra, H. (1883-1959) 92-93
- Wielek, Willy 221
- Wijck, F.H.C. van (1901-1970) 147
- Wijckerheld Bisdom, C.R.C. (1908-1995) 191-193
- Wilhelmina, koningin (1880-1962) 228-229
- Wind, Eddy de (1916-1987) 221
- Witteman, P.J. (1892-1972) 145
- Wyzenbeek (fam.) 71
- Zalm, Gerrit (1952) 20
- Zeeuw, A.B. de (1881-1967) 94
- Zeller, Ron 56
- Zimmermann, L.J. 180-181
- Zwaaf, Israël (1889-1942) 141

ZAKENREGISTER

- Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds 106, 287
- Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) 64, 66, 68, 75, 80-81, 92, 106-107, 144-145, 171, 185-186, 191, 193-194, 209-212, 214, 219
- Algemene Woningbouwvereniging 98
- Amersfoort, kamp 13, 30
- Anschluss 66
- Ariërverklaring 34, 46
- Arrondissementsrechtbank, Amsterdam 130-131
- Arrondissementsrechtbank, Den Bosch 291
- Arrondissementsrechtbank, Rotterdam 150
- Atlantikwall 205-206
- Auschwitz 18, 38, 88, 114, 141, 142, 149, 227, 302
- Barneveld, kamp 37, 185, 271, 279
- Beheer Joods onroerend goed 64, 68, 75-76, 82-83, 86, 90, 92, 101-103, 106-107, 134-137, 151, 153, 156, 167-170, 172-176, 182, 185-187, 190-191, 193-196, 199-202, 204-206, 209-215, 219-220, 231, 233-235, 239, 243-244, 246, 251-264
- Belastingen
- Brandverzekeringsbelasting 22, 198-200, 202-203, 207, 209, 211-212, 235-237, 251-254, 298, 302
- Grondbelasting 196, 198, 200-201, 208, 216, 234, 252-253, 261
- Straatbelasting (straatgeld) 22, 24, 195, 198-200, 202-203, 205, 207, 210-212, 216-218, 220, 223, 234-237, 255-264, 266-267, 298, 300, 302
- Vermogensbelasting 234, 302
- Bergen-Belsen 16, 112, 118, 156, 289
- Besluiten
- Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93) 132, 167, 214, 218-219, 255-256, 258-259, 261-264
- Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS) 43, 276

- Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100) 39, 132, 142, 144, 151, 167, 190-191, 193, 209, 214-215, 219, 255, 260-262, 264
- Besluit Vijandelijk Vermogen (E 133) 134
- Bijzonder Gerechtshof, Amsterdam 39, 43-44, 79, 82
- Bijzonder Gerechtshof, Den Haag 80-81
- Billijkheidsrechtspraak 133-135, 140, 238
- Brandstoffschaarste 120-123, 125, 128, 176
- Centraal Joods Overleg Externe Belangen (CJO) 21
- College van secretarissen-generaal 34, 290
- College van Vertrouwensmannen 159
- Commissariaat voor Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen 80, 103, 106
- Commissariaat voor Oorlogsschade 126, 128, 266
- Commissie van Advies voor Joodse Aangelegenheden 108-109, 288
- Commissie-van Kemenade, contactgroep Tegoeden wo II 20, 228, 237, 273
- Commissie-Kordes, onderzoek Liro-archieven 20, 228, 237, 246, 273, 281
- Commissie-Scholten, onderzoek Tegoeden wo II 20, 228, 237, 273
- Dolle Dinsdag 152-153, 231
- Einsatzstab Rosenberg 71-72, 74, 78
- Energierекeningen 197-198, 268, 298
- Erfpachtboete 8, 20, 22, 24, 156-158, 164-183, 185, 188, 196, 199, 220, 228, 231-232, 234, 239-250, 265, 267, 295-297, 305
- Erfpachtcanon 8, 22-25, 154, 156-158, 164, 166-169, 171-172, 174-194, 199, 202, 206-207, 209, 220, 223-225, 228, 231-237, 239, 241, 244-250, 265, 267, 305
- Februaristaking 13, 16, 30, 48, 53-55, 57, 230, 274
- Federatief Joods Overleg (FJO) 197, 273
- Gedeputeerde Staten 142, 144, 149, 151, 292
- Gemeente Amsterdam
Afdeling Invorderingszaken 200-202
Bureau voor Personeelsvoorziening 43
College van Burgemeester en Wethouders (B en W) 30-31, 34, 55, 84, 129, 160, 162, 166-167, 170, 173, 181, 202, 222, 295
Commissie van Advies inzake vordering Woonruimte 128-130, 194

- Commissie van Bijstand voor de Publieke werken 180
- Elektriciteitsbedrijf 197
- Gasbedrijf 197
- Gemeentelijk Waterleidingsbedrijf 49, 56, 278
- Gemeentelijk Energie Bedrijf (GEB) 34, 47, 197, 278, 298
- Gemeentelijk Grondbedrijf 165, 168-169, 176, 182, 295
- Gemeentelijk Vervoersbedrijf 38, 52, 57, 59-60, 278
- Gemeentelijke Dienst Bouwen en Woningtoezicht 98, 124, 125
- Gemeentelijke Dienst Publieke Werken 10, 31, 70, 83-87, 96, 122, 138-139, 147, 156, 158, 161-165, 167-169, 172-173, 175-176, 180, 182, 225, 234, 274, 277, 295
- Gemeentelijke Dienst Sociale Zaken 59-60, 113, 117
- Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting 266, 274
- Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (GG en GD) 117
- Gemeentelijke Inspectie voor de Repatriëring (IRA) 113
- Gemeentelijke Verzorgingshuizen voor ouden van dagen 41
- Gemeentelijke Woningdienst 54, 71, 73-74, 98, 101, 104, 124, 157-158, 161, 281
- Gemeenteontvanger 124, 198, 202-203
- Gemeenteraad 8, 11, 20, 22, 32, 34, 111, 122, 160, 162, 166, 180-181, 222, 294-296, 307
- Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam (OGA) 8, 19, 220, 303, 305-306
- Politie-Bataljon Amsterdam (PBA) 61
- Stadsreiniging 51, 54, 277
- Gemeente Den Haag 22-24, 92-94, 96, 105-107, 134, 160, 185, 188, 191-193, 205-213, 216, 220, 232, 234-236, 267
- College van Burgemeester en Wethouders (B en W) 107, 187, 189, 208-209
- Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting 107, 187
- Gemeenteraad 186-187, 225, 234
- Gemeente Groningen 22, 90-91, 285
- Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting 91
- Gemeente Leeuwarden 22, 91, 170-171, 232
- College van Burgemeester en Wethouders (B en W) 171
- Gemeentelijk Grondbedrijf 170-171
- Gemeente Rotterdam 22, 92, 94-96, 148-153, 160, 209
- College van Burgemeester en Wethouders (B en W) 149, 152
- Gemeentelijke afdeling Rentegevende Eigendommen 149-151

- Gemeenteraad 148
 Gemeente Utrecht 46, 91, 92
 Generalkommissariat für Finanz
 und Wirtschaft 66, 68, 103, 107
 Gerechtshof, Amsterdam 184
 Groep 2000 39, 55
 Grootboek voor de Wederop-
 bouw 150, 290, 293
- Handelsmaatschappij Eemland
 NV 91
 Handwerkers Vriendenkring
 (HWV) 23, 96-98, 100-106, 123,
 197, 286-287
 Hoge Raad 34, 133, 185, 204-205,
 209, 211-236, 239, 251-264, 302
 Hongerwinter 122, 125, 222, 226
- Joodsche Commissie voor Her-
 stel 134, 185, 196-199, 202, 208
 Joodse Ontvangst Commis-
 sie 116
 Joodse Raad, Amsterdam 76,
 103, 120, 156
- Lippmann-Rosenthal Bank
 (Liro) 20, 57, 60, 64, 73-74, 137,
 178, 180, 198, 266, 279, 281-282,
 298
- Makelaarskantoren
 Brouwer, J. & Zoon, Amster-
 dam 168
 Everout, J.P., Amsterdam 64-
 66, 76, 81, 156
 Nobiscum, NV, Den Haag 66,
 80, 257, 259
- MAROR-gelden (Morele Aanspra-
 kelijkheid Roof en Rechtsher-
 stel) 273
 Militair Gezag 110, 115, 131
 Mischkenoth Israël, Den
 Haag 105-107, 185
 Monument van Joodse erkente-
 lijkheid 11-12, 14-16, 18, 33
- Nationaal-Socialistische Bewe-
 ging (NSB) 29-30, 32, 38-42, 43,
 49, 51, 53, 77-78, 80, 83, 93-95,
 130, 145, 149-152, 171, 176, 185,
 276-277
 Nationale Grondtrustee Amster-
 dam 183-185
 Nationale Monumenten Com-
 missie voor Oorlogsgedenkte-
 kens 13, 16
 Nederlands Beheersinstituut
 (NBI) 134-137, 151, 244
 Nederlands-Israëlitisch Armbes-
 tuur 173
 Nederlands-Israëlitische Hoofd-
 synagoge 12
 Niederländische Grundstücks-
 verwaltung (NGV) 64, 66, 69,
 76, 101-102, 136-138, 168, 175,
 185, 191, 194, 200, 215, 219, 220,
 233-234, 244-245, 263, 279, 291,
 295, 302
- Onderbeheerstelling, zie Beheer
 Joods onroerend goed
 Omnia Treuhand Gesell-
 schaft 158

- Politieke Opsporingsdienst
(POD) 117
- Portugees-Israëlietisch Kerkge-
nootschap 117, 272
- Raad van Beroep voor de Directe
Belastingen, Amsterdam 203-
204, 211, 251, 253
- Raad van Beroep voor de Directe
Belastingen, Den Haag 208-
213, 217, 235-236, 256, 261, 300
- Raad voor het Rechtsherstel 129,
131, 132, 135, 137, 140, 142-143,
148, 150-153, 167-168, 186, 189-
191, 193-194, 211, 214, 233, 235-
236, 245, 262, 297
- Afdeling Onroerende Goede-
ren 132, 137, 190, 193
- Afdeling Rechtspraak 132, 137,
140, 142, 148, 150, 153, 168, 186,
189-194, 211, 214, 233, 235-236,
245-246, 297
- Rechtsherstel 20-21, 23, 91, 96,
104-105, 108, 129, 132, 133-135,
138-140, 142, 144-146, 148-153,
167-168, 172, 175, 185, 191, 193,
214-215, 219-220, 224, 228, 237-
238, 245-246, 255, 260, 261-264,
273, 286-287, 298
- Schade Enquête Commissie
(SEC) 126, 128, 140, 266
- Sicherheidsdienst (SD) 36, 47, 60,
68, 70, 77-78
- Sobibor 88, 104, 125, 275
- Stichting Joodsch Herstel 134,
292
- Stichting Joodsche Gemeen-
schap 116
- Stichting Nederlands Volksher-
stel 116, 168
- Theresienstadt 11, 164, 185, 271
- Tribunaal, Amsterdam 43-44
- Tribunaal, Den Haag 80
- Vereniging van Nederlandse Ge-
meenten (vng) 184
- Vermögensverkehrsstelle 66
- Verordeningen (vo)
vo 36/1941 55, 278
vo 102/1941 91
vo 154/1941 64, 199, 209, 212-
220, 255, 257-260, 263-264
vo 58/1942 179, 279
- Vught, kamp 13, 21, 164, 279
- Waffen-ss 43
- Westerbork, kamp 13, 21, 36, 38,
74, 82, 108, 115, 120, 156, 164, 185,
279
- Wet rechtsherstel overheidsper-
soneel (1946) 104-105
- Wet Uitkering Vervolgings-
slachtoffers 1940-1945
(wuv) 228
- Wiedergutmachung 226
- Winterhulp 38
- Woningwet 98, 101-102, 157, 286-
287
- Zentralstelle für Jüdische Aus-
wanderung 36, 59, 60, 74
- Zuiveringscommissie 80